

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

В. Л. Арбєніна

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Видання друге,
доповняєне і перероблене

Харків – 2007

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 3 від 30 березня 2007 р.)*

Рецензенти:

Подольська Є. А., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Кученко О. Д., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Черниш Н. Й., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Арбєніна В. Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Видання друге, доп. і перероб. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.

У посібнику представлені головні теми навчального курсу з етносоціології у відповідно до авторської концепції. Розглядається специфіка етносоціології як наукової та навчальної дисципліни, її предмет та функції. Докладно аналізується сутність таких феноменів, як «етнос», «етнічність», «нація», «націоналізм». Визначаються головні напрями та методологія етносоціологічного дослідження етніонаціональних груп як структурних складових суспільства та суб'єктів соціального життя. Аналізуються концептуальні моделі та політичні практики інтеграції поліетнічного соціуму, співвідношення у ньому інтегративних і дезінтегративних процесів. Розглядаються методологічні та методичні проблеми дослідження міжетнічних відносин. Окремий розділ присвячений аналізу етніонаціональних процесів у сучасній Україні.

Для викладачів, студентів-соціологів і студентів інших гуманітарних спеціальностей, для всіх, кого цікавлять етніонаціональні проблеми сучасного суспільства.

**На обкладинці використано
скульптуру «Той, хто волає»
Вадима Садура**

© ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007
© Арбєніна В. Л., 2007
© Маєст обкладинки Дорчак І. М., 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Етносоціологія як наука: її специфіка, предмет і функції	10
§1. Статус етносоціології як наукової і навчальної дисципліни.....	10
§2. Предмет етносоціології.....	15
§3. Функції етносоціології.....	19
§4. Дискусія щодо підставових категорій етносоціології та номінації груп, що є об'єктом етносоціологічного аналізу.....	21
Резюме.....	27
Література.....	28
Питання для самоконтролю.....	29
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні інтерпретації феноменів «етнос» та «нація»	30
§1. Політична та етнічна моделі нації: історичні витoki, принципів відмінності.....	30
§2. Головні ознаки етнічних спільнот та умови їхньої трансформації в націю.....	33
§3. Нація як політична спільнота. Роль етнічних чинників у її формуванні.....	39
§4. Проблема природи етніонаціональних спільнот.....	45
§5. Механізми формування етніонаціональних спільнот.....	54
§6. Форми існування етніонаціональних спільнот: об'єктивістська та суб'єктивістська концепції.....	59
Резюме.....	63
Література.....	64
Питання для самоконтролю.....	66
РОЗДІЛ 3. Етнічність як форма зв'язку між етносом та особистістю	68
§1. Феномен етнічності: проблеми його інтерпретації.....	68
§2. Функції етнічності.....	75
§3. Механізми формування етнічності.....	78
§4. Етнотип як носій властивостей етнічної групи.....	86
§5. Типи етнічності.....	92
§6. Стани етнічності.....	96
§7. Специфіка етносоціологічного підходу до аналізу феномену етнічності.....	98
Резюме.....	99
Література.....	100
Питання для самоконтролю.....	101
РОЗДІЛ 4. Стан та розвиток етніонаціональних груп як предмет етносоціологічного дослідження	102
§1. Реальність існування суспільних макрогруп як загальнометодологічна проблема.....	102

§2. Процес становлення етнонаціональної групи як суб'єкта соціальних дій	107
§3. Статус етнонаціональних груп та аспекти його аналізу.....	117
§4. Життєспроможність етнонаціональних груп як інтегральна характеристика їхнього стану та перспектив розвитку	131
Резюме.....	138
Література	138
Питання для самоконтролю.....	140
РОЗДІЛ 5. Політичний соціум: його проблеми та засоби інтеграції.....	141
§1. Інтегративні та дезінтегративні процеси у політичному суспільстві	141
§2. Асиміляційна модель національної інтеграції.....	152
§3. Мультикультуралізм: сутність, переваги й обмеження.....	159
Резюме.....	166
Література	168
Питання для самоконтролю	170
РОЗДІЛ 6. Міжетнічні відносини як предмет етносоціологічного дослідження	171
§1. Методологічні проблеми етносоціологічного дослідження міжетнічних відносин	171
§2. Історичні, політичні та соціокультурні чинники стану міжетнічних відносин.....	181
§3. Міжетнічні відносини як результат процесу міжкультурної взаємодії	185
§4. Соціально-психологічні механізми формування міжетнічних відносин	192
§5. Толерантність-інтолерантність у міжетнічних відносинах та її виміри.....	202
§6. Конфліктний потенціал міжетнічних відносин.....	209
Резюме.....	220
Література	222
Питання для самоконтролю.....	225
РОЗДІЛ 7. Націоналізм: його сутність, різновиди, проблеми соціологічного аналізу	227
§1. Основні підходи до трактування феномену «націоналізму»	227
§2. Центральна доктрина націоналізму.....	229
§3. Типи націоналізму	231
§4. Етапи еволюції націоналізму та ознаки його «повернення» наприкінці ХХ сторіччя	238
§5. Націоналізм як стан індивідуальної та масової свідомості: проблеми соціологічного аналізу.....	245
Резюме.....	252
Література	252
Питання для самоконтролю.....	254

РОЗДІЛ 8. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: стан та перспективи розвитку	255
§1. Концептуальні засади процесу націєбудівництва в Україні	255
§2. Особливості етнонаціональної структури населення України як чинник процесу національної консолідації	258
§3. Етнолінгвістична структура населення України та тенденції її змін.....	265
§4. Регіональна диференціація як конфліктогенний чинник українського суспільства.....	271
§5. Процес формування національної ідентичності населення України та його чинники.....	284
§6. Росіяни в Україні: соціальний статус, самопочуття, процес інтеграції в українську націю.....	293
§7. Перспективи розвитку етнонаціональних процесів в Україні	300
Резюме.....	305
Література	306
Питання для самоконтролю	310
Рекомендована література.....	311

ВСТУП

Підручник, що пропонується, узагальнює ті теоретико-методологічні та методичні нароби, які були апробовані автором у процесі більш ніж десятирічного викладання курсу «Етносociологія» на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і в поєднанні публікаціях, де були представлені окремі теми з даного курсу^{*}. Дане видання містить викладення усіх його тем, які, виходячи з авторської концепції, розкривають зміст та структуру етносociології як наукової та навчальної дисципліни.

Слід відмітити, що сьогодні майже усі соціогуманітарні науки звернулись до дослідження етнонаціональних феноменів. У рамках багатьох із них сформувались відносно самостійні наукові напрямки: етнопсихологія, етнополітологія, етнODEMOграфія тощо. Все більш активно на роль науки, яка інтегрує усі знання щодо народів, претендує етнологія. Одержує розвиток націологія, орієнтована переважно на дослідження проблем нації та націоналізму.

Яке місце в цьому ряду має посісти етносociологія? Яка специфіка етносociологічного підходу до аналізу різноманітних етнічних та національних утворень? Вивчення яких саме з них відноситься до її предметного поля?

Оскільки етносociологія як окрема галузь наукового знання знаходиться на етапі становлення, різні автори по-різному вирішують перелічені проблеми. Відповідно і структура всіх поки що малочисельних навчальних посібників із цієї дисципліни має суттєві відмінності. Кожний із них спирається на авторську концепцію щодо предмета етносociології, кола проблем, що відносяться до її компетенції. Не є виключенням і це видання, що пропонується.

Воно починається з розгляду сутності підставових категорій багатьох суспільствознавчих наук: етнос, нація, націоналізм. І якщо звернення до проблеми етносу диктується вже самою назвою навчальної дисципліни («етносociологія»), то звернення до проблеми нації та націоналізму потребує додаткового обґрунтування.

Це дійсно ті поняття, що відносяться передусім до категоріального ряду політичних наук. Але їхнє цілковите виключення із системи понять, якими оперує етносociологія, із кола досліджуваних нею проблем, на нашу думку, навряд чи доцільно. Адже навіть у тому випадку, коли йдеться про так звану політичну модель нації, її трактування як типу спільноти, визначальними ознаками якої є територія та громадянство, не можна абстрагуватись від безумовно існуючого зв'язку між етносом та нацією.

Що їх об'єднує, за яких умов етнос (етнічна група) може трансформуватись у націю, яка роль етнічних чинників у формуванні нації як політико-громадянської спільноти – вирішення цих та інших пов'язаних із цією проблемами питань ніяк не може уникнути етносociологія. Тим більш, що етнологічна версія поняття «нація» виходить із того, що нація «виростає» з етносу. Критерії їхнього розмежування не є загально визначеними. Тому в більшості випадків ми віддаємо перевагу більш широкому та нейтральному терміну «етнонаціональні ...» явища, процеси, групи.

Стосовно останніх це особливо доцільно у випадку, коли йдеться про складові соціальної структури суспільства. Найменування одних груп, що входять до його складу, як національних (зазвичай так визначають державоутворюючі спільноти), а інших – як етнічних, вже заздалегідь базується на визнанні їхнього різного статусу в поліетнічній державі.

Щодо такої міждисциплінарної проблеми, як націоналізм, то, на нашу думку, навряд чи можна пояснити явище «етнічного ренесансу», зростання міжетнічної напруженості аж до збройних конфліктів, не усвідомивши головної доктрини націоналізму, форм його прояву та ознак його «повернення» наприкінці ХХ сторіччя. До того ж, проблема націоналізму має такий аспект дослідження, який цілком відповідає специфіці етносociології як галузі соціологічного знання. Це скоріше не націоналізм як ідеологія та політична практика, а націоналізм як стан індивідуальної та масової свідомості, його розповсюдженість, вплив на розвиток міжетнічних і міжнаціональних відносин, в цілому – на загальну соціально-політичну ситуацію в країні. Деякі міркування щодо можливостей емпіричного дослідження цього феномену пропонуються автором.

Як ми вже зазначали, структура етносociології як наукової та навчальної дисципліни поки що чітко не визначена, відсутній «канонізований» перелік тем і проблем, що відносяться до сфери її інтересів. Пов'язане це, в тому числі, і з недостатньо чітким уявленням щодо предмету етносociології.

Частіше за все він визначається через перелік досліджуваних проблем. Розповсюдженним є також погляд на етносociологію як на спеціфічний аспект

^{*} Арбеніна В. Л. Навчально-методичний посібник з курсу «Етносociологія» для студентів соціологічного факультету. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – 65 с.; Арбеніна В. Л. Етносociологія. Навчальний посібник. Ч. I.: Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 194 с.

аналізу будь-яких соціальних та етнонаціональних проблем, аналізу, що вимагає врахування двостороннього зв'язку між соціальним та етнічним (національним) та передбачає використання соціологічних методів дослідження.

Це дійсно досить суттєва специфіка етносоціології. Але, на нашу думку, її предмет може бути локалізований більш чітко: це проблеми механізму формування та функціонування етнонаціональних груп як структурних складових суспільства та суб'єктів соціального життя.

Саме ця проблема, як нам здається, ув'язує між собою ці багаточисельні проблеми, що частіше за все відносяться до галузі етносоціологічного знання, дає можливість представити етносоціологію у вигляді цілісної спеціальної соціологічної теорії, що розвивається на «стику» соціології, етнології, політології та інших суспільних наук.

Ми не тільки обґрунтуємо це положення у розділі, де йдеться про специфіку етносоціології, її предмет і функції, але й пропонуємо можливі підходи до аналізу етнонаціональних груп як цілих соціальних організмів та складових соціальної структури суспільства. Таку можливість, на нашу думку, забезпечує дослідження їхньої життєспроможності, статусу в системі соціальної стратифікації, стану процесу їхнього становлення як суб'єктів соціальних дій.

Логіка побудови нашого навчального курсу полягала у тому, щоб послідовно показати, як етнічні феномени, що за своєю природою та сутністю є переважно груповими утвореннями, функціонують на індивідуальному рівні, а саме – у формі усвідомлення й різного ступеня прийняття своєї етнічної приналежності; як це усвідомлення може сприяти трансформації номінальних груп у реальні; як такі номінальні та реальні групи взаємодіють між собою у поліетнічному соціумі.

Викладання більшості тем, що розглядаються, носить проблемний, дискусійний характер. Однак ми прагнули не тільки показати існуючу в сучасній науці поліпарадигмальність, відмінності в інтерпретації феноменів етносу, нації, етнічності тощо представниками різних наукових шкіл.

Головним для нас було виявлення тих випадків, коли використання наборок кожної з них є найбільш доцільним та перспективним, і таких, де їхні пояснювальні можливості дещо обмежені, а також пошук можливості інтеграції різних теоретико-методологічних концепцій щодо природи та механізмів формування етнонаціональних феноменів.

Як дуже влучно підмітив П. Бурд'є, «найбільш важким в соціології є, зберігаючи повну здатність дивуватись, навчитись розмірковувати про речі,

які здавна вважаються зрозумілими» (П. Бурд'є Социология политики. — М., 1993, с. 240).

Саме такими, мабуть, є ті явища, про які йдеться в цьому підручнику. Сподіваємось, що вміщені в ньому матеріали будуть стимулювати такі роздуми, сприяти більш глибокому розумінню тих процесів, що відбуваються у сучасному поліетнічному, полікультурному світі.

Серед багатьох функцій етносоціології найважливішою у сучасних умовах стає її гуманістична функція. Адже етносоціологічне знання, що дає уявлення про механізми міжетнічної взаємодії, має сприяти усвідомленню кожною людиною необхідності обмежувати свої ксенофобські інстинкти, навчитись бути толерантною та мирно співіснувати з представниками іншоетнічних груп та культур. Саме цей заклик ми прагнули донести до наших читачів. Такий же заклик, але сповнений надзвичайною експресією, ми почули у творі «Той, хто волає» всесвітньо відомого скульптора Вади́ма Сидура. Репродукція цього твору наведена на обкладинці книги як її графічний епіграф.

І на завершення. Не можемо не висловити свою глибоку подяку своїм колегам – колективу кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та її керівнику – Л. Г. Сокурянській, декану соціологічного факультету В. М. Ніколаському, без творчої, психологічної та організаційної підтримки яких було б неможливим завершення цієї роботи.

Але не тільки в цьому ми вбачаємо завдання нашого навчального курсу.

Особливі слова подяки адресовані О. Д. Куценку – доктору соціологічних наук, професору, завідувачу кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Н. Й. Черниш – доктору соціології, професору, зав. кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка. Адже багато положень цієї роботи вишикли завдяки творчому спілкуванню з ними.

РОЗДІЛ 1. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА: ЇЇ СПЕЦИФІКА, ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ

§1. Статус етносоціології як наукової і навчальної дисципліни

Етносоціологія входить до числа тих соціогуманітарних наук, чий статус як самостійної наукової і навчальної дисципліни, саме її найменування не затвердилися остаточно. В даний час інституціоналізація етносоціології як галузі знання, що розвивається на стику соціології і етнології, є скоріше винятком, ніж правилом. У такій якості вона дістала визнання тільки в окремих країнах: у Німеччині, почасти в Канаді, а також (у 70-і роки) у колишньому СРСР. Ця традиція продовжує сьогодні розвиватися в ряді пострадянських країн і насамперед у Росії й Україні.

Вперше термін «етносоціологія» був введений у науковий обіг у 30-ті роки ХХ ст. німецьким ученим Р. Турнвальдом, що досліджував соціальну структуру аборигенів Соломонових островів. У своїй фундаментальній п'ятитомній праці «Людське суспільство в його етносоціологічних основах» він дає визначення етносоціології як науки, що досліджує структури та процеси всередині етнічних спільнот і між ними функціоналістськими методами [цитуються за 1, с. 70]. Суть ідеї Р. Турнвальда полягала у спробі сконцентрувати в загальних рамках той напрямок досліджень архаїчних і сучасних народів, що ґрунтується на специфіці як етнологічного, так і соціологічного підходів.

Серед російських вчених одним із перших, хто порушив питання про важливість інтеграції цих галузей знання, був М. М. Ковалевський. У своїй лекції «Етнографія і соціологія», прочитаній у Парижі в 1904 р., він, поєднуючи з Е. Б. Тейлором, автором популярної в той час книги «Первісна культура», наполягав на необхідності звернення соціології до етнографії, на використанні в дослідженні етнічних спільнот арсеналу методів етнографії, соціології, археології, історії, порівняльного мовознавства й ін. Саме такий методологічний підхід був використаний М. М. Ковалевським у його роботах «Закон і звичай на Кавказі», «Родовий побут у теперішньому, недавньому і віддаленому минулому».

Орієнтація на використання міждисциплінарного підходу, у тому числі на пояснення етнокультурних явищ і процесів з позицій їхньої соціальної детермінованості, тобто під тим кутом зору, що характерний для етносоціології, простежується в роботах багатьох відомих істориків, соціологів, етнографів і насамперед у роботах Н. Я. Данілевського, П. А. Сорокіна, С. М. Широкогорова та інших. Серед українських учених до

цього напрямку соціогуманітарної думки можна віднести М. Костомарова, В. Липинського, Д. Чижевського, П. Юркевича, М. Шаповала та інших, які досліджували особливості історичного розвитку українського етносу, його психологічні особливості в тісній взаємозумовленості соціальними процесами та явищами.

Першою роботою, що поклала початок розвитку власне етносоціологічних досліджень, вважається дослідження У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі й Америці» (1918-1920 рр.), яке стало класичним. Однак, незважаючи на те, що етносоціологічні дослідження в силу постійної актуальності даної проблематики, особливо в останній чверті ХХ століття, дістали досить широкого розвитку, статус етносоціології як відносно самостійної наукової дисципліни дотепер не затвердився остаточно.

У більшості сучасних західних словників із соціології відсутні згадування про етносоціологію як галузь соціологічного знання, проте зустрічаються такі найменування, як «Соціологія раси», «Соціологія міжетнічних відносин».

В «Енциклопедичному соціологічному словнику», виданому в 1995 р. у Москві, співіснують статті «Етносоціологія» [2, с. 918] і «Соціологія міжнаціональних відносин» [2, с. 727], причому предметні галузі цих наукових дисциплін, як переконливо показує у своєму огляді З. В. Сікевич, не тільки перетинаються, але й багато в чому збігаються [3, с. 9-10].

Студенти Московського університету опановують етносоціологічну проблематику в рамках курсу «Етносоціологія» і за однойменними підручниками [4], а студенти Санкт-Петербурзького університету вивчають курс за назвою «Соціологія і психологія національних відносин» [3].

В українських вузах переважно читаються курси етносоціології [див. 5, 6], вони на окремих факультетах доповнюються курсами: «Соціологія націй», «Теорія націй і націоналізму» тощо. Причому останні іноді розглядаються як альтернатива етносоціологічним курсам.

Чому ж статус етносоціології як відносно самостійної галузі соціологічного знання та саме найменування даної дисципліни поки що не утвердились остаточно? Причини цього дуже різноманітні. Серед основних ми б виділили існуючу в різних країнах традицію переважного віднесення етносоціологічної проблематики до «відомства» різних наук, що займаються дослідженням народів та їхніх культур.

Історично склалося так, що спочатку дослідження народів (переважно так званих «примітивних» народів), які широко розгорнулися на початку

XIX століття, концентрувалися в рамках науки, що мала в різних країнах різне найменування. У Росії, Франції і багатьох інших країнах такі дослідження відносилися до галузі етнографії. У Німеччині наука про народи ще з кінця XVIII ст. розчленувалася на дві самостійні науки: *Volkerkunde*, що ставить своєю метою вивчення несвропейських народів і культур (сьогодні цей напрямок розглядається як синонімічний поняттю «етнологія») і *Volkerkunde* (народознавство), що вивчає, головним чином, німецькомовні народи. У Великобританії етнічна проблематика концентрується, головним чином, у рамках наукового напрямку, що дістав назву «соціальна антропологія». У США закріпилося найменування «культурна антропологія».

По суті, це майже тожожні науки. Своїм різним найменуванням вони зобов'язані історії свого становлення, яка у різних країнах мала свою специфіку, існуванню різних наукових шкіл і навіть найменуванню університетських кафедр, на яких вони сформувалися, їхній спеціалізації.

Здійснений Л. Г. Юніним огляд тих визначень специфіки етнографії, етнології, культурної і соціальної антропології, що наводяться в довідкових посібниках, дає автору підстави для висновку про те, що «строго науково (предметно, методологічно тощо) розділити і визначити їх неможливо» [7, с. 14]. Вони все частіше розглядаються як різні найменування однієї і тієї ж науки – етнології. Причому в міру розширення її проблематики, включення до неї не тільки «архаїчних», але і сучасних народів, вона усе тісніше зближується із соціологією*.

Яскравим підтвердженням значного впливу на процес розвитку того чи іншого наукового напрямку, його інституціоналізацію складного сполучення об'єктивних і суб'єктивних факторів може служити історія становлення вітчизняної етнічної соціології (а вона веде свій відлік з кінця 60-х років – періоду, коли відбувалося в цілому відродження соціології в СРСР).

СРСР був поліетнічною державою, що включала представників більш 130 етнічних груп, державою зі складною політико-адміністративною структурою (національні республіки, національні автономії, національні округи), з розподілом населення за досить довільними критеріями на нації і народності і, як наслідок, різними їхніми правами на рівень автономії, зі складним вантажем проблем у сфері міжетнічних відносин, накопичених за довгі

роки попереднього історичного розвитку. Усе це об'єктивно вимагало врахування «національного фактора», сприяло усвідомленню потреби в соціологічних знаннях, які б відбивали реальний стан різних етнічних груп, давали б уявлення про їхній соціально-культурний розвиток, самосвідомість тощо.

Розвитку етносоціологічних досліджень у СРСР сприяло і специфічне «соціальне замовлення». У цій ролі виступали пануючі ідеологічні доктрини «формування нової історичної спільності – радянського народу», а також формування соціальної одворідності радянського суспільства, стирання соціальних відмінностей між усіма групами, у тому числі етнічними. Аналіз того, наскільки успішно просуваються ці процеси, стимулював проведення великомасштабних порівняльних досліджень у багатьох республіках колишнього СРСР.

Ці функції взяв на себе сформований за ініціативою академіка Ю. В. Бромлея соціологічний сектор Інституту етнографії Академії наук СРСР. Саме з його діяльністю [див. 9, с. 196-209], первісні результати якої узагальнені в опублікованій у 1984 р. монографії Ю. В. Арутюняна, Л. М. Дробіжевої, В. С. Кондратьєва й А. А. Сусоколова «Етносоціологія: цілі, методи і деякі результати дослідження», у першу чергу пов'язана інституціоналізація етносоціології як галузі соціологічного знання [10].

Останнім часом іноді можна почути, що саме «радянське минуле» скомпрометувало саму ідею виділення цієї науки, а проведені дослідження втратили наукову цінність. Нам таке поставлення питання представляється невинуватим. Не зважаючи на жорсткий ідеологічний тиск і контроль, далеко не беззаперечно з позицій сьогодення теоретико-методологічні установки, дослідникам, які працювали в галузі етносоціології, вдалося зібрати й узагальнити такий емпіричний матеріал, що при новому прочитанні публікацій 70-80-х років дає вагомий уявлення про те, якою далекою була реальність від ідеологічних схем, сприяє виявленню джерел тих нетрадиційних у галузі етнічних відносин, що вийшли на поверхню з початком епохи перебудови, ослабленням політичного режиму. Головне ж – був започаткований новий напрямок соціологічного знання, визначене коло тих проблем, які мають вирішуватися у його рамках, отримали розробку методологічні та методичні проблеми етносоціологічних досліджень.

Сьогодні етносоціологія, як і всі соціоантропоцентричні науки, поставлена перед необхідністю відповіді на запитання: «вд якої спадщини відомостями, а що варто зберегти і розвивати, які нові парадигми прийняти» [1, с. 69].

* Такої позиції додержуються майже всі автори сучасних підручників з етнології [див., наприклад, 8, с. 9-11]. Далі ми більш докладно аргументуємо це положення, порівнявши визначення предмета етнології та етносоціології.

В останні роки на сторінках українських і російських наукових видань розгорнулася гостра дискусія з усіх ключових проблем етносоціологічного знання. Предметом критичного аналізу став категоріальний апарат етносоціології, її теоретико-методологічні підстави. Усе це сприяло тому, що вітчизняна етносоціологія позбулась своєї «замкненості», все більш широко завоює та адаптує до своїх конкретних соціокультурних умов досягнення «західної» науки.

Останнім часом в Україні існують сприятливі передумови для подальшого розвитку етносоціологічного знання. В цілому ряді академічних інститутів і на вузівських кафедрах склалися висококваліфіковані наукові колективи, що працюють у даній галузі. Це, зокрема, Центр етносоціології і етнополітики Інституту соціології НАН України, відділ етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, науково-дослідна група філософії, соціології етносу і нації Інституту філософії НАН України тощо.

Здійснюваний Інститутом соціології НАН України проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», що передбачає щорічне опитування дорослого населення України, включає ряд питань з мовної, етнічної і національної ідентифікації, міжетнічних відносин тощо. Це дозволило створити емпіричну базу для теоретичного осмислення етнопонаціональних процесів в Україні.

Етносоціологічні дослідження здійснюються в багатьох вузівських соціологічних центрах: Київському, Дніпропетровському, Одеському, Львівському, Харківському національних університетах, ученими багатьох інших вузів України. Найактивніше досліджуються мовні переваги і мовна компетентність, процеси ідентифікації, стан міжетнічних відносин. Значна увага приділяється аналізу етнопонаціональної ситуації в Україні, зокрема, проблемам кримсько-татарського народу, адаптації біженців, мігрантів тощо. І все ж таки залишається ще досить багато «ближніх плям», які ще не стали предметом дослідження.

Як навчальна дисципліна етносоціологія (під тим чи іншим найменуванням) включена в навчальні програми більшості соціологічних факультетів і відділень вузів України. Усе це – свідчення того, що відбувається процес інституціоналізації етносоціології як одного з важливих розділів соціологічного і етнологічного знання. Його успішність значною мірою залежить від вирішення найбільш суттєвих теоретико-методологічних проблем, у тому числі – уточнення категоріального апарату етносоціології, її предмета та структури.

§ 2. Предмет етносоціології

Сьогодні можна говорити про становлення ряду наук, що виникли на стику етнології й інших галузей соціокультурного знання, які під різними кутами зору досліджують проблеми формування, функціонування і розвитку етнопонаціональних спільнот, роль етнічного фактора в сучасному світі. Поряд з етнологією, що останнім часом усе більш помітно претендує на те, щоб синтезувати у своїх рамках усі різноманітні знання про етнос, дістають розвитку етнічна психологія, етнополітологія, етнодемографія, етнопеддагогіка, етногеографія тощо.

Яке ж місце в цьому досить довгому ряді повинна посісти етносоціологія? Відповідь на це питання залежить від уявлення про її предмет, про характерний саме для неї підхід до аналізу етнопонаціональних феноменів.

Якщо звернутися до існуючих в літературі визначень етносоціології як науки, то виявляється, що найчастіше воно дається або через перелік проблем, що відносять до її компетенції (причому цей перелік у різних авторів помітно відрізняється), або зводиться до відповіді на питання про специфіку етносоціологічного аналізу.

Етносоціологія визначається як наука, «основною метою якої є вивчення етнічного в соціальному і соціального в етнічному, а основним завданням – аналіз детермінованості соціальних явищ національним фактором» [10, с. 7], як «спеціальна соціологічна теорія (галузева соціологія), що вивчає соціальну обумовленість етнічних явищ» [3, с. 10]. При удаванні близькості наведених визначень вони все-таки по-різному орієнтують фахівців, які працюють у даній галузі знання. Перше трактування означає, що предметною галуззю етносоціології стають практично всі соціальні процеси і явища, які розглядаються з точки зору їхньої етнічної специфіки, у другому випадку – все різноманіття етнічних феноменів, що аналізуються з точки зору їхньої соціальної обумовленості. Якщо дотримуватися такої логіки, то предметне поле етносоціології стає практично безмежним, а сама етносоціологія стає лише особливим ракурсом, особливим аспектом дослідження різноманітних соціальних і етнічних проявів. У такому випадку їй дійсно досить складно аргументувати своє право на статус самостійної галузі соціологічного знання. Адже будь-яка спеціальна соціологічна теорія (соціальної структури, соціології політики, економічна соціологія, соціологія сім'ї тощо) не може абстрагуватися від аналізу етнічної специфіки досліджуваних нею явищ і процесів, а проведення соціологічних досліджень,

як правило, передбачає врахування думок, позицій тощо представників основних соціальних груп, у тому числі – етніонаціональних.

Правомірним видається і таке питання: чи можна вважати аналіз соціальної детермінованості стічних явищ, взаємозв'язку соціального й етнічного прерогативою тільки етносоціології? Очевидно, ні. Це скоріше загальнометодологічний принцип, що може бути реалізований і в історичних, і в етнографічних, і в політологічних, і в соціально-психологічних дослідженнях. І хоча дійсно найповніше і послідовніше цей методологічний принцип реалізується саме в етносоціологічних дослідженнях, не тільки цим визначається специфіка даної галузі соціологічного знання. Ця специфіка обумовлена не тільки тим, як вивчає, а головним чином тим, що вивчає дана наука, тобто яке її предметне поле. І якщо в уявленні про те, під яким кутом зору при етносоціологічному підході повинні аналізуватися етносоціальні процеси і явища практично у всіх авторів немає істотних різnicтань, то перелік проблем, що визначають предмет етносоціології, має різні варіації.

Так, в одній зі своїх публікацій В. Євтух пропонує таке трактування етносоціології: «Це наука, що досліджує параметри соціальної структури народів (в етнічному, а не політичному значенні терміна), вагомі явища культури різних народів, взаємозумовленість змін у культурі, зокрема у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків. Однією з основних задач етносоціології є з'ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму» [11, с. 64].

У пізнішій публікації [див.12, с. 21] В. Євтух дає ще більш широке визначення предмета етносоціології, вважаючи, що вона досліджує «етноси та інші типи етнічних спільнот у їхніх різноманітних вимірюваннях (від структури до механізмів самореалізації в умовах взаємодії), а дослідницьким інструментарієм є методи, що використовує соціологія». Можна зробити висновок, що саме цей останній момент принципово відрізняє етносоціологію від інших наук етнологічного циклу.

Через перелік проблем, що відносяться до предмета етносоціології, дається його визначення в навчальному посібнику, підготовленому Ю. В. Арутюняном, Л. І. Дробіжевою і А. А. Сукоколовим. Таким, з погляду авторів, є («вивчення соціальних аспектів розвитку і функціонування етнічних груп, їхньої ідентичності, інтересів і форм самоорганізації, закономірностей колективної поведінки, взаємодії етнічних груп, взаємозв'язків особистості, включеної в ці групи, і соціального середовища» [4, с. 13].

Зауважимо, що наведений перелік проблем, які вивчаються етносоціологією, практично не відрізняється (окрім акценту на вивчення соціальних аспектів перелічених проблем) від предмета етнології в сучасному її трактуванні як складної і розгалуженої системи знань, що включає етнічну соціологію як один з її розділів. Порівняємо хоча б те визначення предмета етнології, що дається у підручнику, підготовленому А. П. Садохіним і Т. Г. Грушевицькою. Етнологія визначається ними як наука, що «вивчає процеси формування і розвитку різних етнічних груп, їхню ідентичність, форми їхньої культурної самоорганізації, закономірності їхньої колективної поведінки і взаємодії, взаємозв'язку особистості та соціального середовища» [8, с. 20]. При такому підході етнологія, яка в сучасному її трактуванні як складної та розгалуженої системи знань, що включає етнічну соціологію як один із її розділів, фактично зводиться до специфіки останньої.

У спробах виокремлення предметного поля етносоціологічних досліджень деждо іншим шляхом пішла З. В. Сікевич. Вона надає сутнісне визначення етносоціології як науки, що вивчає соціальну обумовленість етнічних явищ. Проте й вона не змогла уникнути його конкретизації, виділивши основні напрямки етносоціологічних досліджень. Таких автор називає три: соціальна зумовленість традиційної культури; етнічна зумовленість загальних і окремих соціальних процесів; вплив етнічного фактора на масову свідомість [3, с. 10-13].

Як бачимо, далеко не повний огляд запропонованих у навчальних і довідкових посібниках визначень етносоціології як галузі соціологічного знання демонструє відсутність консенсусу з принципово важливого питання: що вивчає дана наука. Її розмежування з іншими «спорідненими» науками проводиться з позицій визначення характерного головним чином для етносоціологічних досліджень ракурсу аналізу, його орієнтованості насамперед на вивчення взаємозв'язку соціального й етнічного. При всій обґрунтованості такого підходу, ми вважаємо, що предметні рамки етносоціології можуть бути локалізовані більш чітко.

Сьогодні в усьому світі й особливо на пострадянському просторі ми спостерігаємо активний процес консолідації людей на етніонаціональній основі, виходу етніонаціональних груп на макросоціальну арену, перетворення їх на одиницю дії. Процеси, що реально відбуваються в суспільному житті, вимагають відповідного теоретичного осмислення. І ці функції повинна взяти на себе етносоціологія.

Маючи спільний з багатьма етнологічними науками об'єкт дослідження: етнічні й національні групи, етносоціологія зосереджує свою увагу на вивченні *процесу і соціальних механізмів їхнього становлення, функціонування і розвитку як суб'єктів соціального життя*. Таке завдання, що не ставить перед собою інші суміжні науки, надає більшу визначеність етносоціології як відносно самостійної галузі соціологічного знання.

Виходячи зі сказаного, центральними проблемами, які досліджує етносоціологія, стає визначення природи і сутності різних форм об'єднання людей на етнічнонаціональній основі, процес набуття номінальними групами властивостей колективного суб'єкта, рівні його соціальної зрілості.

Особливе значення набувають проблеми розвитку етнічної/національної свідомості та самосвідомості, етнічної ідентифікації, мобілізації, консолідації етнонаціональних груп, якісні та кількісні зміни, що відбуваються в їхньому складі, життєдіяльності. Останнє означає, що традиційна для вітчизняної етносоціології проблематика зберігається, але здобуває трохи інший ракурс. Ми можемо і повинні досліджувати соціальну структуру, трудову зайнятість, культурну діяльність, сімейно-побутову сферу тощо, але з позицій збереження, розвитку, або, навпаки, деградації конкретних етнонаціональних груп. Безумовно залишається необхідність пильної уваги до проблем міжетнічних відносин, факторів їхнього розвитку.

Як ми вже підкресливали вище, специфіка етносоціології як науки визначається не тільки тим, що вона вивчає, але і тим, як вивчає. Відповідь на останнє питання впливає з загальної специфіки соціологічного підходу до вивчення суспільства і його підструктур. Окремі явища та процеси цікавлять соціологію з погляду їхнього місця і ролі в системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму. Тому й особистість, і окремі спільноти розглядаються як елементи соціальної взаємодії, функціонування і розвитку яких детермінований всією системою об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на ці процеси [13, с. 11-13].

Характерна для соціології цілісність бачення досліджуваних проблем, що виступає як найважливіший її методологічний принцип, який має бути розповсюдженим на вивчення життєдіяльності етнонаціональних спільнот, визначає місце етносоціології в ряді етнологічних наук. Вирішуючи питання про природу, місце і роль етнонаціональних угруповань у суспільстві, соціальні механізми їхнього функціонування і розвитку, етносоціологія тим самим виконує методологічну роль по відношенню до інших етнологічних дисциплін. У той же час сама вона повинна враховувати результати етнографічних, етнополітичних, етнодемографічних, етнопсихологічних

досліджень і специфічно відбивати їх у своїй галузі. Цим досягається характерна для етносоціології комплексність підходу до вивчення етнонаціональних феноменів, забезпечується взаємозв'язок, доповнення, взаємоперетин різних розділів етнологічного знання.

§ 3. Функції етносоціології

Вся історія людської думки пронизана ідеями, пошуками відповіді на питання, чому люди здавна об'єднувалися за етнічним принципом, чому в новітній історії структурування людських співтовариств здійснювалося і сьогодні здійснюється за національно-державним принципом, чому етнічна приналежність, ідентифікація з конкретно етнонаціональною спільнотою має таке важливе значення для багатьох людей, і чому, нарешті, міжнаціональної злагоди так важко досягти. На ці й інші не менш важливі питання продовжує шукати відповідь етносоціологія, як і інші «споріднені» науки, виконуючи тим самим як *теоретико-пізнавальні, так і практичні функції*.

Серед широкого комплексу *теоретичних проблем*, що повинна вирішувати етносоціологія, до числа найважливіших і водночас найскладніших варто віднести розробку концепції (а можливо – концепцій, якщо виходить з пануючої в сучасній науці поліпарадигмальності) механізму формування етнічних груп як суб'єктів суспільного життя. Вирішення цієї центральної проблеми етносоціології, що визначає її предмет і специфіку, дозволить перетворити дану галузь з конгломерату тем і проблем, що досить довільно обираються, у цілісну наукову і навчальну дисципліну, буде сприяти її інституціоналізації.

Актуальним завданням етносоціології є подальша розробка її категоріального апарату, уточнення таких фундаментальних її категорій, як етнічність, етнос, нація. Їхнє трактування визначає зміст усіх похідних від них термінів: етнічна/національна група, етнічна/національна свідомість, етнічна/національна ідентифікація тощо.

Дискусії щодо понятійного апарату етнологічних наук, продуктивності використання для вивчення етнічності різних методологій і парадигм, які велись нещодавно на сторінках наукових журналів, відкрили, на наш погляд, можливість зближення різних позицій, вироблення інтегративних підходів до дослідження етнонаціональних феноменів.

Пізнання закономірностей формування, функціонування і розвитку етнонаціональних спільнот, механізмів їхньої соціальної взаємодії є важливим вже само собою. Адже і людина, і суспільство в цілому завжди прагнули і прагнуть розуміння, достовірного пояснення всього того, що

відбувається в них самих і навколо них. Тим більше, що без знання сутності того, що відбувається, неможливі адекватні дії. А вони сьогодні особливо необхідні.

В останню чверть XX ст. людство вступило в період, що позначається як «етнічний ренесанс», «повернення до етнічності». Загострюється протиріччя між процесами універсальзації, інтернаціоналізації, глобалізації – з одного боку, і прагненням до збереження етнічної самості, створення і зміцнення національної державності – з іншого.

Усе ширшого поширення набувають екстремістські, сепаратистські устремління. Міжетнічні конфлікти, що періодично спалахують навіть у найблагополучніших країнах, забираючи тисячі життів. У цих умовах особливо затребуваними стають *діагностична, прогностична, соціально-інженерна і гуманітарно-просвітницька функції етносоціології*.

Реалізація кожної з них є гостро актуальною для нашої країни. Україна є поліетнічною державою, де крім титульного, найбільш численного етносу – українців, проживають представники ще близько 130 етнічних груп. Хоча Україна є однією з небагатьох держав на пострадянському просторі, де зберігається міжетнічний мир, однак, і тут існують об'єктивні та суб'єктивні передумови посилення міжетнічної напруженості. Цьому можуть сприяти істотне погіршення матеріального становища значної частини населення України, конкуренція за робочі місця, що зростає, відчуття маргіальності свого статусу, втрати перспектив тощо, які існують у багатьох людей. Тривалий історичний досвід учить, що така ситуація, як правило, виливається в пошуки «винних». І такими найчастіше стають люди інших національностей. Тому своєчасна діагностика стану міжетнічних відносин, співвідношення темпів розвитку процесів національної інтеграції й етнічної диференціації, що ускладнюють можливість формування народу України як єдиної соціальної, політико-громадянської спільноти, моніторинг інших етнопонаціональних процесів, що відбуваються у країні, є найважливішим напрямком реалізації етносоціологією своїх діагностичних, прогностичних і соціально-інженерних функцій.

Необхідність теоретичних і прикладних досліджень у галузі етносоціології підвищується в зв'язку з тим, що більшість сучасних країн, у тому числі й Україна, усе більшою мірою стають поліетнічними, полікультурними і поліконфесійними. У світі, що усе більш пронизаний тісними міжкультурними контактами і міжкультурною взаємодією, усе більш усвідомлюється необхідність формування толерантності як стійкої установки особистості на терпиме ставлення, прагнення зрозуміти і прийняти інокультурні прояви в менталітеті, поведінці, образі і стилі життя,

висловленнях тощо, готовність будувати міжкультурну взаємодію на рівноставній основі.

Етносоціологічне знання, що дає уявлення про механізми формування етнічності та міжетнічних відносин, що аналізує з наукових позицій проблеми етноцентризму, націоналізму, ксенофобії тощо, може в значній мірі сприяти переосмисленню і зміні сформованих негативних стереотипів і упевдженнь, виконуючи тим самим гуманітарно-просвітницьку функцію.

Сьогодні в Україні, як і в усіх посттоталітарних країнах, відбувається процес будівництва національної державності, ведеться пошук концепції національної політики, того, що здобуло назву національно-державної ідеології. І тут етносоціологія може і повинна запропонувати своє бачення цих проблем і найбільш раціональні шляхи їхнього вирішення на науковій, але аж ніяк не на ідеологічній основі. Останнє варто підкреслити, тому що вітчизняна етносоціологія повинна зжити характерну для попереднього етапу її розвитку ідеологічну ангажованість і однобічну методологічну орієнтацію, намагатися вирішувати поставлені проблеми з урахуванням різних парадигм, що співіснують сьогодні в етнологічній думці, прагнути до максимально можливого об'єктивного знання.

§ 4. Дискусія щодо підставових категорій етносоціології та номінації груп, що є об'єктом етносоціологічного аналізу

Однією з найбільш складних та дискусійних проблем етносоціології є проблема її категоріального апарату. Вона має декілька аспектів. По-перше, йдеться про уточнення змісту тих підставових категорій, які визначають предметне поле етносоціологічних досліджень, їхній головний об'єкт. По-друге, йдеться про вибір такої номінації соціальних груп, досліджуваних етносоціологією, яка найбільш чітко визначає їхню специфіку. Адже «від міри адекватності терміна, реалізованого через те чи інше слово або групу слів, залежить якість вивчення явища, інтерпретація й, зрештою, вплив на сприйняття цього явища не лише в науці, а й широким загалом» [14, с. 68].

Здавалось би, саме найменування дисципліни (етносоціологія) вже знімає питання про те, які саме соціальні групи та соціальні процеси знаходяться в центрі її уваги. Але чи означає це, що вивчення національних спільнот виходить за межі етносоціологічної проблематики і є предметом іншої спеціальної соціологічної теорії – соціології націй? Адже поки що ці дисципліни аж ніяк не розмежовані. Наприклад, у навчальному посібнику Н. Черниси «Соціологія» (одному з небагатьох, де присутній такий розділ) етносоціологія і соціологія націй віднесені до однієї теми курсу, а їхня

проблематика тісно переплетена [15, с. 255-296]. Показово також, що більшість тих досліджень, що проводяться соціологами, які спеціалізуються в галузі етносоціології, виходять на вивчення національних спільнот та національної проблематики. Тим не менш, проблема доцільності розмежування двох спеціальних соціологічних теорій, одна з яких вивчає етнічні, а інша – національні утворення, потребує обговорення та вагомої аргументації. При цьому, на нашу думку, необхідно виходити, по-перше, із логіки та загальноприйнятих критеріїв структурування системи соціологічного знання, по-друге, із співвідношення соціології з тими суспільствознавчими науками, які також займаються проблемами етносу та нації.

Як відомо, підставою для виокремлення спеціальних соціологічних теорій є сфери життєдіяльності суспільства (звідси – «соціологія праці» «соціологія дозвілля» тощо); соціальні інститути («економічна соціологія», «соціологія політики», «соціологія освіти» тощо); суб'єкти соціального життя (особистість і соціальні групи, що формуються за різними підставами).

І якщо визнати існування принципових відмінностей між етнічними та національними групами, то дійсно їхнє вивчення є завданням окремих соціологічних дисциплін, одна з яких («етносоціологія») розвивається на «стику» соціології та етнології, інша («соціологія націй») – на стику соціології та політології.

Така постановка питання виглядає досить обґрунтованою з позицій широко розповсюдженої, особливо в західному суспільствознавстві, версії поняття «нація», а саме, коли воно отождоюється з політико-територіальною спільнотою, яка формується на засадах належності до громадян визначеної держави без урахування етнічної структури цієї політичної спільноти.

Така інтерпретація поняття «нація» (як передусім – політичної спільноти, «нації-держави») є тим теоретичним підґрунтям, яке дозволяє вважати поняття «етнос» та «нація» такими, що відносяться до різних категоріальних рядів і мають застосовуватись в різних науках.

Найбільш наполегливо таку думку відстоює відомий російський етнолог В. Тишков. Він пропонує взагалі вилучити категорію «нація» з етнологічної термінології, а категорію «етнічність» – з політичної та державотворчої царини» [16, с. 84].

За цією пропозицією стоїть урахування досвіду Радянського Союзу та нестабільності теперішнього політичного устрою Російської федерації.

Широко поширеною серед політиків та науковців є думка про те, що саме надання етносам політичного статусу у вигляді національних республік,

національних автономій тощо призвело до краху СРСР, є підставою для сепаратистських, автономістських поривань у сучасній Росії.

Саме це спонукає В. Тишкова, деяких інших російських та українських фахівців [див. 17, с. 23-25] наполягати на деетнізації поняття «нація», її трактуванню виключно в термінах «територія» та «громадянство».

На наш погляд, хоча міркування політичної доцільності необхідно враховувати при вирішенні проблеми трактування тих чи інших наукових понять, навряд чи може бути досягнутий консенсус у спробі «канонізувати» лише одну з багатьох представлених у сучасному суспільствознавстві концепцій.

Беззаперечно погодитись з такою вимогою можна було б у тому випадку, якщо б існувало хоча б скільки-небудь наближене до нормативного визначення змісту категорій «етнос» та «нація», більш-менш загальноприйняте уявлення щодо співвідношення цих типів соціальних спільнот.

Ця проблема, як ми це докладно покажемо в наступному розділі, є гостро дискусійною і по-різному вирішується представниками різних наукових шкіл. Існує цілий ряд досить обґрунтованих теорій, концепцій, які розглядають націю як тип спільноти, що виникає на етнічному підґрунті і є визначеним етапом у розвитку етносу. І в цьому сенсі протиставлення етносу та нації як таких утворень, що мають вивчатись різними науками, втрачає свої підстави.

Вирішуючи питання: які саме соціальні групи мають бути головним об'єктом етносоціологічного дослідження, ми визначили як такі *етнонаціональні групи*. При цьому ми керувались такими міркуваннями:

- виокремлення саме груп як елементів соціальної структури є притаманним для соціології засобом аналізу суспільства як складної системної цілісності;
- розмежування на етнічні та національні групи, як і розмежування на етноси та нації в сучасному суспільствознавстві не вирішено однозначно і як правило вимагає застосування якісних критеріїв. Це доцільне при дослідженні конкретних спільнот, особливо, якщо вивчається процес трансформації етносу в націю. Коли йдеться про вибір одиниць етносоціологічного аналізу, то застосування терміну «етнонаціональні групи» знімає ті принципові відмінності, які, у відповідності з окремими існуючими концепціями, можуть існувати між цими типами спільнот;
- термін «етносоціальні групи» є найбільш широким, охоплює всі різноманітні групи, які можуть бути суттєво відмінними за своєю

специфікою, статусом, рівнем розвитку, історією включення до складу структури сучасного суспільства тощо;

- термін «етнонаціональні групи» є й найбільш нейтральним за своїм змістом, не містить якихось статусних та оціночних характеристик. Адже в основу їхнього виокремлення покладений найбільш загальний критерій: диференціація людей за ознакою «етнічна приналежність».

Слід підкреслити, що в умовах особливої чутливості людей до того, як визначається й іменується їхнє місце в соціальному просторі, проблема термінології перестас бути «трою в дефініції», здобуває гостре політичне звучання.

Сьогодні в суспільствознавстві та політико-правовій практиці для визначення етнонаціональних спільнот вживається цілий ряд термінів, доцільність перенесення яких у категоріальний апарат етніосоціології потребує обговорення.

До такого роду термінів зокрема відноситься розподіл на *корінні* (їх ще називають автохтонними) і *некорінні* народи. Багато фахівців вважають некоректною та навіть провокативною таку диференціацію, бо за цим, як правило, стоїть апеляція до історії заселення даної території і претензії на пріоритетне володіння нею, на більш високий статус в етнічній ієрархії. А це може призвести і реально призводить до напруженості в міжетнічних стосунках і навіть до військових конфліктів. Достатньо згадати трагічні події, що відбулись у Нагорному Карабасі та Косові, де кожна зі сторін збройного конфлікту (вірмени та азербайджанці, серби та албанці) відстоювали «свою прадавню землю», право вважатись її «корінним населенням». Подібних прикладів можна навести безліч. Саме тому, коли ми аналізуємо структуру суспільства, слід уникати поділу населення на «корінні» та «некорінні» групи.

Більш коректним є розподіл на *титультні*, тобто такі, що надали свою назву національній державі, і *нетитультні* групи.

Предметом полеміки є проблема змісту і меж уживання термінів «етнічні/національні меншини». Вона особливо актуалізувалась останнім часом у зв'язку зі створенням на пострадянському просторі нових незалежних держав, змінами в статусі тих груп населення, які опинились за межами «своєї» національної держави. В цих умовах стало цілком очевидним, що питання: кого віднести до етнічної/національної меншини – має не тільки політико-правові наслідки, а й психологічний аспект, пов'язаний зі сприйняттям такого статусу.

Так, у 1992 р. Верховною Радою України був прийнятий закон «Про національні меншини в Україні». Відповідно до цього закону усі групи

населення країни, за винятком українців, одержали такий статус. Закон відповідає усім міжнародним стандартам, гарантує від імені держави усім громадянам, незалежно від їхньої національної приналежності, рівні політичні, економічні, культурні та інші права. Незважаючи на це, «у свідомості переважної більшості наших людей термін «меншина» сприймається як такий, що має принизливе смислове навантаження» [17, с. 28].

Очевидно, що виключно кількісний критерій не завжди може бути основою для віднесення тієї чи іншої групи до категорії «меншина». Більшість сучасних дослідників вважають, що для того, щоб група самоідентифікувалась як меншина, вона повинна відчувати своє невідомітуче положення чи дискримінацію. Не випадково положення меншин є предметом міжнародного законодавства, зокрема, прийнятої у 1992 р. Генеральною Асамблеєю ООН «Декларації про права особистості, що належить до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин». Саме стан меншин (точніше, так званих невідомітучих або уражених груп населення) являє собою той «лакмусовий папір», який дозволяє достатньо надійно охарактеризувати політичний устрій держави [18, с. 263].

Щодо критеріїв виокремлення груп-меншин існують різні підходи.

Так, Річард Скемергорн, один з перших дослідників етнічних відносин, зокрема в США, окреслюючи значення терміну «група меншості», вважає за необхідне взяти до уваги два виміри: чисельність і владу... Термін – меншина, на його думку, застосовується до тієї частини населення, що складає менш половини всього населення даного суспільства і має обмежений доступ до важливих ролей та діяльності в економічних та політичних установах даного суспільства [19, с. 455-457]. В Євтух, солідаризуючись з ідеєю відомого німецького дослідника Ф. Гекманна (див. 20), вважає за доцільну таку типологію меншин, в основу якої покладено три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище у суспільстві; в) політичні орієнтації [5, с. 85-87].

Але наведений ним далі перелік типів меншин свідчить, що при цьому враховується головним чином перший критерій: шляхи формування.

Виокремлюються 5 типів меншин:

1) регіональні меншини – групи населення, які з різних причин зберегли етнічну ідентичність, володіють етнокультурною специфікою та бажаною їй зберегти;

2) емігрантські меншини – диференціюються на тих, хто прибув у країну на постійне місце проживання, і тих, хто прибув до неї з метою

тимчасового працевлаштування. Частина з них може перейти до числа постійного населення;

3) колонізовані меншини – нащадки давнього населення колонізованих територій, які зберегли свою самобутність, незважаючи на те, що економічна та культурна основа їхнього життя була знищена;

4) національні меншини;

5) нові національні меншини.

Як можна зрозуміти, в обох останніх випадках йдеться про групи, що, проживаючи за межами території своєї етності, сприймають себе її частиною, зберегли свою національну ідентичність. Однак у першому випадку йдеться про «суламки» минулого процесу поділу народів за територіально-державним принципом без урахування етнічної специфіки. Категорія «нові національні меншини» застосувалась раніше передусім до країн «третього світу». Однак після розвалу СРСР вона дедалі частіше стала використовуватись для визначення положення тих етнічних груп, які опинились за межами «своєї» національної держави.

Зазначимо, що для визначення таких груп, які проживають за межами території своєї етності, але зберегли з нею культурні зв'язки, все поширенише стає вживання терміну «діаспора», «діаспорні групи».

Що стосується термінів «етнічна/національна меншина», то вони скоріше відносяться до ряду політико-правових категорій. Можна погодитись із думкою С. Соколовського, який вважає, що «необхідність спеціальних заходів по захисту меншин в демократичних суспільствах виникає виключно у зв'язку з тим, що меншинам не вистачає такого політичного ресурсу, як чисельність, і саме тому члени таких спільнот в змозі впливати на процеси прийняття політичних рішень. За межами контексту демократичного суспільства (тобто суспільства, в якому чисельність групи є найважливішим ресурсом у таких механізмах політичного волевиявлення, як голосування, референдум, вибори тощо) аналіз ситуації в термінах «меншина-більшість» втрачає свій соціологічний і політологічний сенс» [18, с. 264].

На нашу думку, при етносоціологічних дослідженнях більш доцільним є виявлення *недомінуючих* у системі соціальної стратифікації груп, представляючи їх (за схемою класифікації етнічних груп, що запропонована Р.Скемергоном) домінуючим групам. Маються на увазі групи, «які займають настільки впливові становища, що виконують роль охоронця та захисника суспільно значущої системи цінностей та відіграють провідну роль у розподілі винагород» [19, с. 456].

Сьогодні досить поширеною є практика, коли до національної групи відносять тільки представників титульного етносу, тобто того, яке найменування використано в найменуванні держави. Усі інші групи іменуються етнічними, діаспорними, меншинами тощо. Вже в самому такому членуванні закладені моменти соціальної нерівності. І це наш головний аргумент на користь використання в етносоціологічній термінології терміну етнонаціональні групи як найбільш широкого та нейтрального за своїм змістом.

Але це не означає, що інші терміни не можуть використовуватись. Усі вони несуть різне змістове навантаження і тому необхідно кожного разу враховувати той контекст, в якому вони вживаються.

І останнє зауваження. Якщо визнати доцільним номінацію соціальних груп, що досліджуються етносоціологією, як етнонаціональних, то таким чином знімається необхідність розмежування соціології етнічних утворень і соціології нації. Стає можливим простежити різні форми об'єднання людей за етнонаціональним принципом, проаналізувати етнонаціональні феномени в усій їхній різноманітності.

І хоча не можна не визнати, що назва курсу «Етносоціологія» децю однобічно характеризує його проблематику, вагомим аргументом тут може бути збереження вітчизняної наукової традиції. Кінець-кінцем, справа все ж таки не в найменуванні, а в чіткому визначенні того кола проблем, які визначають специфіку даної науки та її предмет.

РЕЗЮМЕ

Як ми мали підстави впевнитись, структура етносоціології як наукової та навчальної дисципліни поки що чітко не визначена, відсутній «канонізований» перелік тем та проблеми, які відносяться до сфери її інтересів. Пов'язане це, в тому числі, і з недостатньо чітким уявленням щодо предмету етносоціології.

Частіше за все він визначається через перелік досліджуваних проблем. Розповсюдженим є також погляд на етносоціологію як на специфічний аспект аналізу будь-яких соціальних та етнонаціональних проблем, аналізу, що вимагає врахування двустороннього зв'язку між соціальним та етнічним (національним), передбачає використання соціологічних методів дослідження.

Це дійсно досить суттєва специфіка етносоціології. Але, на нашу думку, її предмет може бути локалізований більш чітко: це проблема механізму формування та розвитку етнонаціональних груп як структурних складових суспільства. Саме ця проблема, як нам здається, ув'язує між собою ті

багаточисельні проблеми, які найчастіше відносяться до галузі етносоціологічного знання (як правило, виходячи з авторської концепції його структури), дає можливість представити етносоціологію у вигляді цілісної спеціальної соціологічної теорії, що розвивається на «стику» соціології та етнології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Татуец С. А. Етносоциология: проблемы, перспективы преподавания // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 67-76.
2. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИРАН, 1995.
3. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова, 1999.
4. Арутюнян Ю. В., Дробижина Л. И., Сусоколов А. А., Етносоциология: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998.
5. Євтух В. Б., Троїшинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2003.
6. Арбенина В. Л. Навчально-методичний посібник з курсу «Етносоціологія» (Для студентів соціологічних факультетів). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002.
7. Ионин Л. Г. Социология культуры: Учебное пособие. – М.: Изд-во «Логос», 1996.
8. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учебник для вузов. – М.: Академия, 2000.
9. Этническая социология в СССР и постсоветской России // Социология в России / Под ред. В. А. Ядова. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998.
10. Арутюнян Ю. В., Дробижина Л. М., Кондратьев В. С., Сусоколов А. А., Етносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований. – М.: Наука, 1984.
11. Етнічний довідник. У 3-х частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. – К., 1997.
12. Євтух В. Етносоціологія: перспективи застосування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 21-25.
13. Якуба Е. А. Социология. Учебное пособие. – Х.: Константа, 1995.
14. Євтух В. Етносоціологія: питання формування поняттєво-термінологічного апарату // Проблеми розвитку соціологічної теорії: теоретичні проблеми зміни соціальної структури українського суспільства. Наукові доповіді і повідомлення Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2002. – С. 67-73.
15. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Вид. 3. – Львів: Кальварія, 2003.
16. Тишков В. А. Об идее нации // Общественные науки и современность. – 1990. – № 4. – С. 83-95.
17. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17-31.
18. Соколовский С. Национальное меньшинство – продукт гражданского общества? // Мультикультуризм и трансформация постсоветских обществ. Под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. – М., 2002. – С. 261-286.
19. Скемергон Р. Етнічність і меншини // Націоналізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лисовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 455-457.
20. Геккманн Ф. Народ, нация, этническая группа и этнические меньшинства: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. Вып. 19. – К., 1990.

Питання для самоконтролю

1. Які особливості має процес інституалізації етносоціології як наукової та навчальної дисципліни?
2. Які існують підходи до визначення предмета етносоціології?
3. Які функції виконує етносоціологія?
4. Історія становлення вітчизняної етносоціології та її сучасний стан.
5. Специфіка етносоціологічного аналізу соціальних та етносоціальних проблем.
6. Які актуальні проблеми має вирішувати етносоціологія на сучасному етапі суспільного розвитку?

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕНОМЕНІВ «ЕТНОС» ТА «НАЦІЯ»

Незважаючи на те, що поняття «етнос» та нація» широко використовуються не тільки в багатьох суспільствознавчих науках, але й у політичному дискурсі, неможливо надати однозначну відповідь на запитання: «Що таке етнос?», «Що таке нація?», «Як співвідносяться між собою ці різновиди соціальних спільнот?». Адже в сучасній науці існує така безліч дефініцій цих понять, яка важко піддається систематизації. Багато в чому це пояснюється міждисциплінарним характером цих термінів. Історики, етнологи, політологи, філософи, психологи, соціологи та інші фахівці, вивчаючи проблеми етносу та нації, зосереджують увагу передусім на тих їхніх аспектах, які є найбільш суттєвими з погляду специфіки даної науки.

Відсутність загальноприйнятого визначення названих термінів пояснюється також різноманіттям існуючих у західній та вітчизняній науці шкіл, напрямків, які виходять із різних методологічних засад.

Научно уявити існуючу в сучасній науці поліпарадигмальність дозволяють схеми, наведені в II частині розділу. В них найбільш визнані концепції етносу та нації класифіковані в залежності від уявлень щодо природи цих соціальних спільнот, способу та характеру їхнього утворення, форм існування.

Слід відмітити, що якщо відносно головних рис етносу все ж таки склалась більш-менша узгодженість поглядів, то відносно того, що являє собою нація, цього аж ніяк не можна сказати. За різними підрахунками існує близько сотні визначень цього поняття, розроблені численні теорії нації, які виходять із принципово відмінних методологічних орієнтацій. Останнім часом з'явилася ціла низка публікацій, у яких дається аналітичний огляд теорій етносів та націй, робиться спроба класифікувати їх за різними підставами [див. 1-7].

У контексті аналізу понятійного апарату етносоціології найбільш доцільним, на наш погляд, є аналіз існуючих інтерпретацій поняття «нація» в його співвідношенні з поняттям «етнос» («етнічна група»).

§ 1. Політична та етнічна моделі нації: історичні витоки, принципові відмінності

Вирішення проблеми співвідношення понять «етнос» та «нація» з самого початку потребує розмежування двох принципово відмінних між

собою *етатистської* та *етнологічної* версії поняття «нація», *етнічної* та *політичної* її моделей.

Відповідно до *політичної концепції*, нація – це така політико-територіальна спільнота, яка формується на засадах належності до громадян даної держави без урахування їхнього етнічного походження, релігійних, культурно-мовних та інших особливостей. Такий тип спільноти називають по-різному: «політична нація», «соціальна нація», «громадянська нація», «нація-державна». Іноді вживається термін «французька модель нації».

Теоретичною передумовою виникнення політичних націй стала ідея народного суверенітету, верховної влади народу, яка прийшла на зміну монопольного права монархів на здійснення владних повноважень на певній території. Втілення в життя ідеї народного суверенітету в ході Американської і, особливо, Французької революції 1789 р. поклало початок розумінню нації як асоціації громадян, яким належить право волевиявлення з усіх найсуттєвіших проблем життєдіяльності держави. Відповідно, народ та нація стали розглядатися як тотожні поняття, а формою існування нації стала вважатися національна держава [див. 8, с. 114]. Найбільш чітко це положення сформульоване К. Дойчем: «Нація – це народ, який володіє державою» [9, с. 564].

Сьогодні «легітимним» вважається лише такий устрій держави і суспільства і тільки така форма правління, які відповідають волі народу, тобто усіх громадян» [8, с. 114].

Саме на такому, *етатистському* (від франц. *etat* – держава) розумінні нації (як державно-політичної спільноти) ґрунтується сьогодні уся практика міжнародних відносин, у тому числі діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН), прийняті міжнародні документи. Саме на таке уявлення про націю спираються ті науковці, які відносять це поняття виключно до системи категорій політичних наук (як це робить згаданий нами у першому розділі В. Тишков).

Слід зазначити, що політична модель нації хоча й є найбільш розповсюдженою, але такий устрій нації-держави не є єдино можливим. Його протилежністю можна вважати *етнічну модель нації* («етнонацію»), відповідно до якої проголошуються переваги на певній державній території для певної етнічної спільноти.

Етнічна модель нації у своїх теоретичних витоках спирається на *етнологічну версію поняття «нація»*, виходить із уявлення про генетичний зв'язок між етносом та нацією, а в окремих випадках навіть отожднює їх.

Як показує Роджерс Брубейкер, протягом двох століть Франція та Німеччина будували, розробляли і постачали іншим країнам відмінні, навіть

антагоністичні моделі нації.. Відповідно до французької традиції націю розуміють в поняттях інституційних та територіальних засад держави... Німецька ідея нації у своїх виткоках є ані політичною, ані пов'язаною з абстрактною ідеєю громадянства. Дополітичну німецьку націю – націю, що тільки прагне стати державою, розуміли як культурно-органічну, мовну або расову спільноту, тобто як самодостатню, самобутню *Volhsgemeinschaft* (народність). Це розуміння нації є в своїй основі етнокультурним, а не політичним [10, с. 797].

Поділ націй на етнічні (культурні) і політичні (державні), введений на початку ХХ ст. в науковий обіг відомим німецьким істориком Фрідріхом Майнеке, знаходить продовження в розподілі на «західний» та «східний» типи націй, започаткованому Гансом Коном -- патріархом дослідження націй та націоналізму в західній науці. Класичними прикладами «західної» (тобто політичної нації) вважались американська, французька, британська та більшість інших західноєвропейських націй. «Східний» тип нації вважались притаманним (крім Німеччини) більшості країн Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині тощо, Україні в тому числі), оскільки більшість із них виборювали право на створення власної національної держави, аргументуючи це етнокультурною самобутністю свого народу.

Показово, що трактування поняття «нація» та похідного від нього терміна «національність» міцно увійшли у вітчизняну традицію та менталітет саме в етнічному розумінні. А вже за радянських часів кожна людина мала свою «національність», яка протягом життя, починаючи з моменту одержання паспорта, офіційно фіксувалася в усіх документах саме на підставі етнічного походження. Для населення ж Франції, Британії, США тощо термін «національність» традиційно має зовсім інший зміст. Таким чином вони визначають свою приналежність до громадян цих країн.

Останнім часом і серед населення України ситуація починає змінюватись. Зростає усвідомлення того, що визначення національної та етнічної приналежності має різні підстави. Зростає чисельність тих, хто сприймає себе як українців (маючи на увазі свою приналежність до української нації-держави) і водночас як представника тієї чи іншої етнічної групи, тобто «національність» та «етнічність» починають розрізняти, особливо у тому випадку, коли вони не співпадають.

Це, безумовно, є наслідком тих змін у політичному дискурсі та політичній практиці, що відбулись в Україні після проголошення її незалежності.

Як і для інших незалежних держав, що виникли на теренах колишнього СРСР, для України гостро постала проблема вибору концепції націєбудівництва.

Дискусія, що велася з перших днів проголошення незалежності України, особливо загострилась у період підготовки й обговорення Конституції України. Вона завершилася прийняттям скоріше компромісного формулювання, що включає елементи як етнічної, так і політичної концепції нації. У преамбулі до Конституції в одному випадку мова йде про український народ – громадян України усіх національностей, в іншому – про українську націю. І хоча Конституція України гарантує рівні громадянські права для усього поліетнічного населення країни, недостатньо чітка концептуальна визначеність і досі дається взнаки. Продовжується обговорення того, на яких підставах має формуватись українська політична нація: як конгломерат етнічних культур, як біетнічна спільнота, або ж перш за все як держава етнічних українців, які виборили своє право на власну державу, «національне» обличчя якої має визначатись перш за все культурою українського етносу.

Слід, однак, зазначити, що досить гострі за формою дискусії, що точаться з цього приводу, виходять переважно з упевненості в тому, що формою соціальної спільноти, яка формується в рамках української держави, має бути політична нація. Розбіжності стосуються лише проблеми шляхів її формування (більш докладно про це йтиметься в 3 розділі).

Існування двох моделей нації, етнологічної та етатистської її версій обумовлює різні підходи до вирішення проблеми співвідношення понять «етнос» та «нація». За етнологічною версією поняття «нація» проблема формується таким чином: «За яких умов етнос має можливість перетворитись в націю?». Трактування поняття «нація» в термінах «територія» та «громадянство» потребує аналізу ролі етнічних чинників у формуванні нації як політико-територіальної спільноти. Саме ці проблеми стануть предметом нашого подальшого розгляду.

§ 2. Головні ознаки етнічних спільнот та умови їхньої трансформації в націю

Незважаючи на відсутність в західному суспільствознавстві загальноприйнятої дефініції поняття «етнос» («етнічна група»), склалась більш-менш узгодженість поглядів стосовно його сутнісних особливостей. Ентоні Сміт – один із авторитетніших сучасних дослідників проблем нації та націоналізму – виокремлює шість головних рис етнічної спільноти, які найчастіше згадуються і можуть вважатись їхніми атрибутами. Це:

- групова власна назва;
- міф про спільних предків;

- спільна історична пам'ять;
- один або більше диференційних елементів спільної культури;
- зв'язок із конкретним «фізичним краєм»;
- почуття солідарності у значній частини населення [11, с. 30].

Підсумовуючи сказане, Е. Сміт дає визначення етнічної групи як *типу культурної спільноти, що надає великої ваги міфів про походження та історичній пам'яті й відрізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями* [11, с. 29].

У вітчизняному суспільствознавстві майже загальноприйнятим до недавнього часу було трактування поняття «етнос», запропоноване академіком Ю. А. Бромлейем, який вважається фундатором «теорії етносу».

Ю. В. Бромлей визначає етнос як «спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично склалась на певній території, людей, які мають спільні досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі)» [12, с. 58].

Якщо порівняти цю дефініцію з тим переліком етнічних атрибутів, які вважають істотними західні вчені, то привертає увагу той факт, що в обох випадках мова йде про тип спільноти, пов'язаної перш за все історичними та духовно-культурними зв'язками. Але якщо західні вчені акцентують увагу на «міфічному» характері уявлень про спільне походження, спільну історію тощо, то відповідно до концепції Ю. Бромлея етнос виникає природно-історичним шляхом. Його формування як особливої форми колективного існування не залежить безпосередньо від волі окремих людей та здавне до тривалого багатовікового існування завдяки самовідтворенню.

Слід підкреслити, що на відміну від розробок «західних» вчених, які переважно торкалися проблеми етносу лише побічно, головним чином у контексті дослідження проблеми нації, радянськими вченими (П. І. Кушнером, Н. Н. Чебоксаровим, С. А. Арутюновим, М. В. Крижовим, Ю. Т. Семеновим і перш за все Ю. В. Бромлейем) була створена концептуально досить цілісна *теорія етносу*.

Однією з вихідних ідей концепції Ю. В. Бромлея є розмежування двох трактувань поняття «етнос». У вузькому сенсі він включає суто етнічні характеристики: спільність мови, культури і психіки, а головне – етнічну самосвідомість, яка закріплена в самоназві групи, її етнонімі. Такі групи Ю. Бромлей визначає як «етнікос». У широкому сенсі (автор вводить для цього термін «етносоціальний організм») до суто етнічних властивостей додаються характеристики, що розглядаються як умови формування та існування етнічних елементів: природно-географічні, соціально-економічні, державно-правові. Таким чином переважно етнокультурні за своєю природою спільноти (етнікоси) вписуються в більш широку соціальну систему, набувають цілісності.

Етносоціальному організму, поряд з етнічною спільністю, властива територіальна, економічна, соціальна, а у багатьох випадках і політична спільність. Саме виокремлення різних типів «етносоціальних організмів» дозволяє здійснити «прив'язку» етапів розвитку етносу, різних його типів (плем'я, народність, нація) до конкретних фаз соціально-економічного та політичного розвитку суспільства.

Суттєві відмінності між етнікосом та етносоціальним організмом досить часто ілюструють таким прикладом: усі українці, які розпорошені по багатьох країнах світу (а сьогодні таких за різними підрахунками налічується від 10 до 14 мільйонів), належать до українського етнікоса. А українці, які проживають на території української держави, входять до складу етносоціального організму.

Як бачимо, у вузькому сенсі поняття «етнікос» наближається до змісту поняття «культурна нація», як воно трактується у західному суспільствознавстві, а поняття «етносоціальний організм» – з етатистською версією поняття нація (нація-держави).

Хоча Ю. Бромлей у своїх роботах не звертається до проблеми нації, а використовуючи термін «національність», пояснює, що йдеться про приналежність осіб до визначеного етносу у вузькому його трактуванні (тобто, як етнікоса), його концепція в своїх теоретико-методологічних

⁷ В останнє десятиріччя вона зазнала жорсткої критики, перш за все за прив'язку етапів процесу етиогенезу до конкретних типів суспільно-економічної формації, за неминучу для тих часів орієнтацію на єдино визнану «марксистсько-ленінську теорію», прояви ідеологічної ангажованості тощо. Тим не менш, сьогодні багато російських та українських вчених доходить до висновку, що «якщо відкинути мінуси формадійної теорії і певну тенденційність офіційної радянської науки... розробки радянських вчених з проблем етносу «мають здорове ядро, що містить значні наукові досягнення» [13,

с. 94]. Останнім часом з'явилася низка публікацій, автори яких, підкреслюючи конструктивність багатьох ідей, сформульованих їхніми попередниками, роблять спробу «вписати» їх у контекст світової науки, узгодити з її принципами, що розвиваються «західними» вченими [див. 5, с. 20-22, 24]. Привертає увагу, що у навчальному посібнику «Етносоціологія» при визначенні цілої низки понять, що входять до розділу «Етнос та форми його існування», автори відповідних статей спираються на ті положення, які були запропоновані представниками наукової школи Бромлея [Див. 14, с. 32, 35, 110 тощо].

витоках базується на *історико-стадіальній концепції* нації, яка увійшла в суспільствознавство під назвою *«марксистсько-ленінська теорія націй»*. Її розгляд дозволяє нам перейти до аналізу проблеми взаємозв'язку між етносом та нацією в її етнологічній версії.

Згадана теорія довгі часи була канонізованою у радянському суспільствознавстві, оскільки спиралась на дефініцію нації, автором якої був Й. В. Сталін. У статті «Марксизм і національне питання» (1913 р.) нація визначається ним, як стійка спільнота людей, що історично складалась, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури» [16, с. 286].

Аналізуючи цю дефініцію, Г. Касьянов слушно, на наш погляд, зазначає, що категоричне її неприйняття може базуватись передусім на ідеологічних упередженнях, бо воно носить синтетичний характер, містить у собі ті ознаки, на яких наголошують багато тогочасних і сучасних дослідників. Справа в тому, що в радянському суспільствознавстві те визначення нації, яке подавалось як «марксистсько-ленінське», вважалось єдино вірним, а головне – нормативним, хоча в період «десталінізації» зазнало деяких, хоча й не настільки суттєвих, модифікацій (див. 2, с. 45-49).

Якщо ж говорити про сутність теорії, що аналізується, то при всій умовності її назви, в ній реалізований один із головних принципів саме марксистського підходу до аналізу суспільного життя, а саме – визнання економічного чинника як базисної основи суспільства, розгляд історії людства як послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Саме тому етносоціальні спільноти розглядаються як такі, що базуються перш за все на соціально-економічних зв'язках, а кожний їхній тип пов'язується з конкретним типом суспільно-економічної формації. Так, первісному способу виробництва з пануванням суспільної власності на засоби виробництва відповідають такі суспільні утворення, як роди і племена. За доби рабовласництва та феодалізму, заснованих на приватній власності різного типу, головною формою соціальної спільноти були народності, інтегруючою ознакою яких була територія, певні господарські зв'язки та деякі спільні риси культури. І лише з виникненням капіталістичного способу виробництва з'являються нації, центральною ознакою яких є спільність економічного життя. Таким чином, *відповідно до історико-стадіальної типології етносоціальних спільнот вибудовується така їхня шкала: рід, плем'я, народність, нація*.

Саме «жорсткість» та механічність прив'язки означених типів соціальних спільнот до типу суспільно-економічної формації викликає найбільш небезпідставні заперечення, критично сприймається як західними,

так і вітчизняними фахівцями. Адже так звані «народності», якщо враховувати ознаки, що їм приписуються: нестійкість, недостатня згуртованість, переважно локальна («тушевня») самосвідомість та самоідентифікація тощо, можуть існувати й при капіталістичній стадії суспільного розвитку.

Однак з положенням про те, що нація виникає саме в цей період, погоджуються і представники багатьох інших концепцій нації. На цьому наголошують прибічники «модерністського підходу» до інтерпретації проблеми нації, в тому числі неомарксистської школи в націоналі, зокрема такі міжнародні авторитети, як Ерік Гобсбаум, Том Нейрн та інші.

Але якщо останні говорять про націю як політичну спільноту, вважаючи її суто модерним явищем, абстрагуючись від її етнічного підґрунтя, то для тих дослідників, які дотримуються етнологічної версії цього поняття, складання загального ринку та товарно-грошових відносин, більш розвинутої промисловості та інших ознак капіталістичного (або ж модерного) суспільства є вирішальною умовою трансформації етносу в націю.

Якщо історико-стадіальна концепція пов'язує трансформацію етносоціальних спільнот у націю перш за все з економічними чинниками, то ті дослідники, які працюють у межах *психологічної теорії нації*, пов'язують її становлення передусім із рівнем внутрішньої зрілості соціальної спільноти.

Перетворитись у націю може лише така етнічна спільнота, яка заснована на внутрішньо-психологічній єдності, спільнота, яка усвідомила свої специфічні інтереси та цілі і готова до солідарних дій щодо їх реалізації.

Як правило, становлення нації пов'язується не лише з духовно-психологічною єдністю, але й із прагненням до утворення або зміцнення своєї державності. Ілюстрацією такого розуміння нації може бути її визначення, надане М. Вебером: «Нація існує там, де люди вірять у те, що вони складають таку, або де люди мають почуття приналежності до спільноти, яка вимагає або шукає свого виразу в автономній державі» [17, с. 177].

У веберівській концепції нації можна виділити три взаємопов'язані елементи. Нація існує тоді, коли:

- 1) є певні об'єктивні спільні ознаки, які відрізняють один народ від іншого (мова, територія тощо);
- 2) ці ознаки мають суб'єктивне втілення: члени спільноти сприймають її як духовну цілісність на протиположнішим групам;
- 3) ця єдність або почуття спільності втілюється в автономних політичних інститутах чи, принаймні, оформлюється як вимога створення таких інститутів.

Аналізуючи взаємозв'язок понять «нація» і «держава», М. Вебер підкреслює їхню нетотожність. Нація належить до груп, які він характеризує як *gemeinschaften*, тобто тип спільнот, які виникають на основі почуття спільності, солідарності, почуття належності до групи. Держава ж є прикладом *gesellschaft*, тобто суспільства, створеного свідомо для досягнення певної мети. Тобто, нація розглядається Вебером у контексті розвитку та існування культури, а держава – у зв'язку з питаннями політичної влади.

Проте, на думку Вебера, хоча «нація» і «держава» належать до різних суспільних категорій, вони мають співіснувати, особливо в модерну епоху. Держава може вижити лише тоді, коли існує почуття єдності національної спільноти, особливо в питаннях підтримки державної влади. Водночас нація здатна зберегти свою культуру, тобто національну індивідуальність, лише завдяки протекції державної влади [2, с. 57-61].

Саме за лінійно державного оформлення або прагнення до здобуття власної держави проходить найбільш широко визнане розмежування нації від інших етнічних колективів. Поширеним є трактування нації як політизованої (політично мобілізованої) етнічної спільноти, яка прагне досягти або вже досягла національного статусу, тобто визнання своїх колективних прав у межах даної політичної системи [18, с. 464].

Етнологічну концепцію нації найповніше проаналізовано і сформульовано Ентоні Смітом [див. 11, 19, 23]. Він вважає, що з концептуальної точки зору нація має об'єднувати дві низки ознак. З одного боку – громадянські і територіальні, з другого – етнічні та генеалогічні, причому в кожному окремому випадку – у різних пропорціях. Нація, з його точки зору, – це складна конструкція, яка містить багато взаємопов'язаних компонентів: етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних.

Таким чином, відповідно до етнологічної концепції, етнічна група може набути статусу нації за певних умов. Виникнення нації пов'язується:

- з більш високим (порівняно з домодерними стадіями) рівнем суспільно-економічного розвитку;
- з виникненням такої соціально-політичної ситуації, яка стає поштовхом для національних рухів, перетворює етнічну групу в політизовану спільноту;
- з внутрішньою зрілістю самої групи, її згуртованістю, налаштованістю на захист своїх інтересів.

Але все ж таки головним чинником перетворення етносу в націю вважається набуття власної державності.

§ 3. Нація як політична спільнота. Роль етнічних чинників у її формуванні

Як ми вже зазначали, найбільш поширеною в «західному» суспільствознавстві є трактування нації як політико-територіальної спільноти, яка формується на засадах належності громадян до певної держави.

Навіть якщо погодитися з тим, що нація являє собою політико-територіальну спільноту, об'єднану рамками держави (тобто з етатистською версією поняття «нація»), не можна не враховувати, що сьогодні у світі нараховується лише трохи більше 200 незалежних держав. Народів же на Землі, згідно з різними даними, – від 3 до 5 тисяч.

Існує щонайменше потрійний взаємозв'язок нації, держави та етносу: «вони можуть збігатися у випадку однонаціональної держави, чого практично немає наприкінці ХХ століття; до однієї нації можуть входити декілька етносів, великих або малих; один етнос може бути розпоросеним по багатьом і багатьом націям [20, с. 66].

Що в такому разі визначає неповторне обличчя кожної нації і, відповідно, національної держави? Спроба відповісти на це запитання знову ж таки повертає нас до проблеми співвідношення етносу та нації. Але в цьому разі нас буде, перш за все, цікавити роль етнічних чинників у формуванні нації як політичної спільноти.

Можна виділити, принаймні, три досить розповсюджені і досить аргументовані позиції щодо цієї проблеми. Кожна з них одночасно обгрунтовує різні стратегії націєбудівництва, які використовувалися і використовуються в різних країнах протягом двох останніх сторіч, коли форма «національної держави» стала найпоширенішою.

Перша ґрунтується на уявленні про націю як принципово відмінне від донаціональних спільнот утворення, що не спирається при своєму формуванні на історичне минуле у вигляді етнічної історії та культури.

Друга позиція виходить із того, що кожна нація формується навколо «етнічного ядра», роль якого виконує одна з домінуючих у цій державі етнічних груп, яка і визначає специфіку нації і «національної» культури.

І третя, може бути сформульована таким чином: нація являє собою конгломерат етнічних спільнот та їхніх культур («швейцарський варіант» нації).

Перша із зазначених позицій характерна для представників досить розповсюдженого в західній націології модерністського підходу, який особливою такі визнані фахівці в цій галузі, як Ганс Кон, Бенедікт Андерсон, Ернст Гелнер, Ерік Гобсбаум та інші. Незважаючи на суттєві

відмінності в тих концепціях нації, які запропоновані представниками «модерністської» школи, їх об'єднує, по-перше, її трактування як суто модерного явища; по-друге, наголошення на суттєвих відмінностях між попереднім, донціональним періодом розвитку людства та епохою становлення націй та націоналізму.

Прибічники модерністського підходу вважають, що поява нації передусь, з одного боку, тривалий процес етнокультурної ерозії, втрати чітко вираженої етнічної специфіки, з іншого – зближення місцевих, локальних, регіональних культур, їхнє перетворення в загальнонаціональну культуру.

Цей процес, згідно з модерністською концепцією, спричинений переходом до фази індустріального розвитку, утвердженням капіталістичної системи соціально-економічних відносин, секуляризацією суспільної свідомості, виникненням широко розповсюдженої, а головне – уніфікованої системи освіти, розвиненої мережі засобів масової комунікації та іншими проявами модернізаційних процесів.

Найбільш розгорнуто розвивається ця думка в роботах англійського вченого *Е. Гелнера* (1925-1995 рр.) – одного з найбільш визнаних фахівців у галузі дослідження проблем нації і націоналізму. Він запропонував модель переходу від «світу складних, переплетених між собою зразків культури та влади, кордони яких розмиті, і світом, який складається з одиниць, які чітко відмежовані один від одного і вирізняються за «культурною ознакою». Такі одиниці, в яких «ідея незалежності пов'язана з ідеєю культури», автор називає «національною державою» [21, с. 146].

Відповідаючи на запитання: «Чому посдання держави з «національною» культурою стало нормою у новітньому світі?», автор аналізує ті структурні та культурні зміни, що відбуваються в індустріальному суспільстві порівняно з попередньою його формою, яку він визначає як «аграрне суспільство».

Для аграрного суспільства притаманна чітка ієрархія груп і статусів і відповідна цьому множинність культур, які існують переважно в дисперсійній формі. Знання та навички передаються, головним чином, шляхом безпосередніх контактів та в очній формі. У суспільстві цього типу відсутня єдність культури. Культурні відмінності утримують людей у їхніх соціальних та культурних нішах. При цьому «ієрархія ієрархії та культурні поля аж ніяк не співвідносяться між собою за допомогою такого утворення, як «національність» [21, с. 153].

Перехід до індустріальної фази руйнує соціальне розмежування. Зміни в характері праці, нова техніка та технології вимагають складніших

професійних навичок. На зміну «низькій культурі», що передається в процесі посвядженого життя, приходять «висока культура», яка передається в процесі стандартизованої, формалізованої системи освіти. Її створення стає одним із головних завдань держави. Е. Гелнер завершує цю частину своїх розмірковувань в афористичній формі: «Як у кожній жінки має бути чоловік, бажано власний, також і у культури має бути держава, краще за все – своя» [21, с. 159-160]. У цьому посданні держави з «національною» культурою, що стало нормою, починаючи з ХІХ сторіччя, Е. Гелнер бачить сутність націоналізму, прищепля якого, як вважає автор, є характерною рисою нового світу.

Ми ще повернемося до робіт Е. Гелнера. У цьому ж контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що в більшості своїх робіт він уникає згадки про етнічні складові суспільства з притаманною для кожної з них культурою, зосереджуючи свою увагу на соціальних, статусних, поселенських групах як носіях різних культур та субкультур.

Чия ж культура і, перш за все, – мова, опиняються під «державним дахом», стають «національними»? На ці запитання Е. Гелнер не відповідає. Але з логіки тієї аргументації, яку розгортає автор, стає очевидним, що це мова та культура панівної верстви. Якщо говорити про Францію (а саме на її історичний досвід перш за все спирається Гелнер), то це була франкська еліта.

Хоча автор пов'язує діяльність держави з уніфікації мови виключно з промисловими інтересами, викоринення регіональних мов у республіканській Франції почалося в період революції не з економічних, а з чисто політичних міркувань. Роджер Бруейкер у своїй роботі «Громадянство та національність у Франції та Німеччині» (1992 р.) наводить уривок із доповіді Барера Комітету громадського порятунку, в якому наголошується на необхідності використання тільки французької мови: «Федералізм та упередження говорять на бретонському діалекті, еміграція та ненависть до республіки – німецькою, контрреволюція говорить по-італійськи та фанатизм – по-баскськи» [цитуються за 3, с. 39].

Не можна не згадати, що у 1789 році (на момент початку Великої Французької революції) майже половина населення Франції не володіла французькою мовою. І саме завдяки послідовній політиці «офранцузення», яка передбачала обов'язкове навчання на французькій мові, вивчення історії та географії країни, поступово почала формуватися загальнофранцузька ідентичність [див. 22, с. 91]. Але і наприкінці ХІХ сторіччя залишилося актуальним завдання «перетворення селянина на француза». Саме так

називається одна із робіт Юджина Вебера з історії націсгенеза у Франції (Лондон, 1979 р.).

Наведені факти свідчать, що навіть у випадку, коли йдеться про «класичний» приклад громадянської нації, якою вважається французька, немає підстав заперечувати її «етнічне минуле», абсолютувати дискретність, перервність у розвитку національних спільнот, як це роблять «модерністи».

Однак слід зазначити, що більшість тих дослідників, які є більш-менш послідовними представниками цієї школи, не відкидають цілком положення про те, що нації виникли із «матеріалу», підготовленого попереднім розвитком людства. Їхня спроба протиставити модерну, національну епоху раціоналістичної філософії на поширений націоналістичний міф XIX ст. про прадавні корені та «природність» сучасних націй, міф надзвичайно популярний, закріплений у шкільних підручниках і масовій свідомості більшості націй» [2, с. 85].

Найбільш послідовна й аргументована критика спроби довести, що нація являє собою принципово відмінний від етносу тип спільноти, надається *Е. Смітом*. Його позиція стає зрозумілою вже з назви однієї з найбільш популярних його робіт: «Етнічне походження націй» (1986 р.) [23].

Завдання, яке вирішує *Е. Сміт*, – простежити, як далеко «коріння» нації заглиблюється в далеке минуле і встановити зв'язок між етнічними спільнотами та нацією.

Не стверджуючи, що етнічні спільноти завжди існували у людській історії і були головною формою соціальної організації, *Е. Сміт* прагне показати, що етнічність була однією із можливих моделей такої організації, починаючи з третього тисячоліття до нашої ери і до сьогодення. При цьому він виходить із припущення про існування добре згуртованих та самосвідомих, відокремлених груп, які він називає *етнічними ядрами* [11, с. 48]. Саме навколо них відбувається процес націєтворення.

Ці «етнічні ядра» можуть бути, як доводить *Е. Сміт*, двох типів: латеральними (аристократичними, горизонтальними) та демотичними (вертикальними). Перший тип був обмежений верхнім прошарком, складався здебільшого з аристократії, вищого духовенства, вищого військового складу та заможних торговців. Демотичні «етнічні ядра» охоплюють різні соціальні страти, етнічна культура проникає в широкі народні маси.

Трансформація «латеральних» аристократичних спільнот у націю постає такою: провідна етнічна група (яка є, водночас, провідною соціальною

верстовою) формує державу, в межах і засобами якої відбувається процес інкорпорації (включення) підлеглих етнічних груп.

Більш складно відбувається процес формування нації в тих випадках, коли він здійснюється за демотичним типом. Оскільки демотичні етнічні групи здебільшого є частинами імперій або поліетнічних національних держав, то здобуття власної нації їм доводиться виборювати, перетворюючись у політизовану етнічну спільноту. В цих умовах роль «етнічного ядра» перебирає на себе інтелігенція, яка формує ідеологію «пробудження нації», поширює її серед широких мас, здійснює їхню політичну мобілізацію.

Не зупиняючись докладно на висвітленні подальших розмірковувань *Е. Сміта* щодо механізму цього процесу [див. про це: 11, с. 70-76], підсумуємо головне, що нас цікавить у цьому розділі. По-перше, це досить аргументоване прикладами з історії багатьох країн та народів твердження про те, що модерні нації в країнах Європи в більшості випадків мають «етнічне коріння». По-друге, це положення про роль «етнічних ядер» у процесі формування нації.

Не можна не звернути уваги на те, що і модерністська концепція процесу виникнення націй, й етнологічна теорія, яку, зокрема, розвиває *Е. Сміт*, можуть застосуватися до пояснення процесу виникнення далеко не всіх політичних націй.

«Модерністська» концепція, на наш погляд, більшою мірою орієнтована на з'ясування особливостей виникнення політичних націй і національних держав у іммігрантських країнах, у постколоніальних країнах Латинської Америки, Азії та Африки, що входили до складу імперій і чий межі визначались без урахування етнокультурних кордонів. У Старому ж світі, в більшості країн Європи «національне» обличчя держав-націй все ж таки скоріше визначається особливостями культури того етносу, який перебрав на себе головну роль у її формуванні.

Але в сучасному світі існує ще й третій варіант політичного устрою нації-держави, який базується на поліетнічних, полікультурних засадах. Класичними її прикладами є Швейцарія, яка об'єднує в громадянську спільноту представників чотирьох етносів, а також Канада, що об'єднує англо-канадців та франко-канадців. У цих країнах не йдеться про загальнонаціональну культуру. Кожна зі складових частин цих націй вважається державоутворюючою, а їхня мова – державною.

Ми зупинилися досить докладно на аналізові існуючих концепцій нації та націєбудівництва в тому числі й тому, що ця проблема являє не тільки

академічний інтерес. Для України, що стала на шлях розбудови національної держави, це ще й актуальне практичне питання, вирішення якого може мати різні варіанти. Адже, як ми вже говорили, не тільки серед політпків, але й серед науковців відсутня одностайність у вирішенні концептуальних питань щодо специфіки нації та процесу націєбудівництва в Україні. Це впливає на вибір стратегії вирішення цієї вельми важливої для майбутнього країни проблеми.

Наведемо декілька прикладів того, як вона вирішується в роботах українських науковців. Так, Тетяна Рудницька, роблячи сиробу понятійно-термінологічного розмежування понять етносу та нації, визначає останню (маючи вочевидь й український випадок) як сукупність громадян однієї держави, котра створюється внаслідок політичної інтеграції етнічних (або релігійних) спільнот у межах єдиної держави на основі спільності території, економічного життя, правової системи, єдиної державної мови, що поступово веде до формування єдиної (національної) самосвідомості, а також загальнонаціональної культури, яка є **конгломератом** (підкреслено нами) етнічних культур» [5, с. 25].

Із цим принципово не погоджуються ті дослідники, які вважають для України доцільним інший шлях формування політичної нації.

Дискусія з цього питання набуває гострих форм. Так, В. Лісовий, визнаний у наукових колах як фахівець з проблем націології, в передмові до монографії вже згаданого нами Г. Касьянова, досить аргументовано відстоює ідею необхідності формування української політичної нації на базі українського етносу як державоутворюючого. Він пише: «Хоча Конституція України фактично здійснила вибір на користь ідеї етнічної серцевини, цьому шляху дехто продовжує протиставляти шлях культурного плюралізму (політику багатокультурності), як правило, не дуже розмірковуючи над тим, чи може Україна таким шляхом досягти громадянської консолідації. При цьому ігнорується та обставина, що основною метою національного руху в Україні було передусім утворення і захист культурної самобутності, а не здобуття державної незалежності як такої, і сумнівно, щоб ця ідея втратила своє значення після здобуття державної незалежності [2, с. 17].

Вихід із дилеми: «багатокультурність» або набуття українською політичною нацією українських культурних ознак, автор вбачає «у розумному поєднанні ідеї етнічної серцевини з ідеєю громадянського патріотизму» [там же, с. 18].

Не вступаючи в полеміку з автором наведених тез, зазначимо, що в епоху глобалізації – процесу, який набирає все більш швидких обертів, –

саме концепція багатокультурності («мультикультуризму») вважається багатьма фахівцями найбільш перспективною.

Далеко не повний огляд існуючих в етнології та політичних науках позицій щодо проблеми співвідношення «етносу» та «нації» та визначень цих понять надав можливість продемонструвати суттєві відмінності у вирішенні цих питань. Ці відмінності зумовлені поліпарадигмальністю, характерною для сучасної науки, існуванням різних теоретико-методологічних підходів до визначення природи та сутності етнопонаціональних феноменів.

§ 4. Проблеми природи етнопонаціональних спільнот

Ми вже неодноразово відзначали існування в сучасній етнології та націології різних концепцій щодо феноменів «етнос» та «нація», пояснюючи це існуванням різних наукових парадигм, різних методологічних орієнтацій.

Найбільш неоднозначно вирішується питання щодо природи етнопонаціональних утворень (див. схему 1). У його основі лежать різні уявлення про те, які чинники обумовлюють групування людей в етнопонаціональні спільноти. На цю роль висуваються біологічні, природні явища, культурні, психологічні, соціально-політичні, політико-державні й інші фактори. Відповідно до цього вирішується питання щодо природи етнопонаціональних утворень.

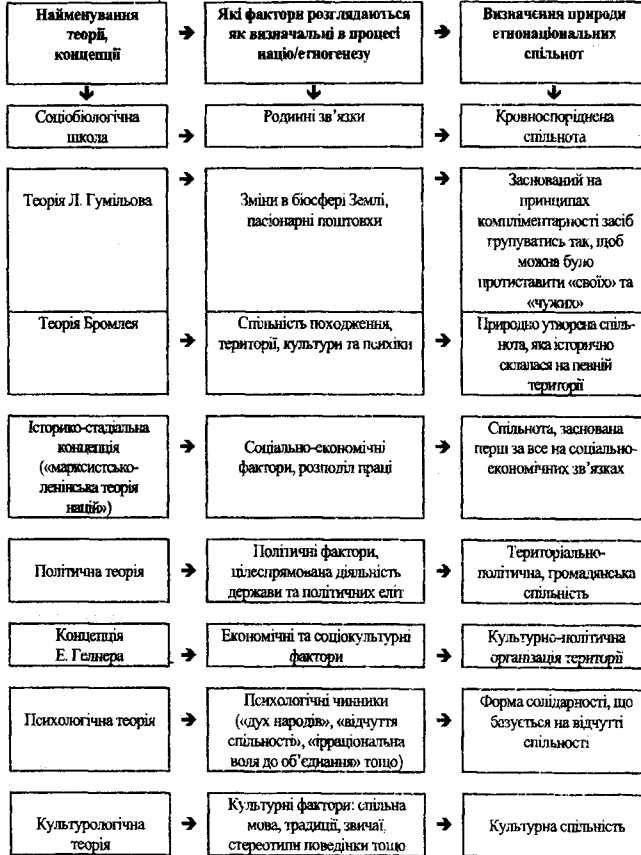
Трактовка етносу як форми спільноти, в основі якої лежать кровнородинні зв'язки, характерна для соціобіологічної школи. Найбільш відомим її представником є професор Вашингтонського університету П'єр Ван ден Берге [24].

У відповідності з соціобіологічною концепцією об'єднання в групи за принципом кровнородинної спорідненості є природним засобом об'єднання біологічних істот у боротьбі за виживання, що точиться протягом усієї історії існування *homo sapiens*. Саме боротьба за виживання сформувала генетичну схильність біологічних істот, в тому числі і людини, до альтруїстичної поведінки, яка розуміється як здатність приносити себе в жертву.

Така поведінка, зменшуючи шанси окремої особи на безпосередню передачу своїх генів наступному поколінню, одночасно збільшує можливість їхньої передачі побічним шляхом, робить групу еволюційно більш сталою, надає їй переваги у боротьбі за виживання.

Схема 1

Що лежить в основі об'єднання людей в етноси/нації?



Найбільш яскравим прикладом такого типу поведінки є бджолина родина. Жало у робочих бджіл – їхній засіб захисту. Його використання призводить до загибелі окремої бджоли, але рятує усю родину. Ця тенденція і була названа в соціології родинним відбором або неютизмом. Саме «родинний відбір» на думку П. Ван ден Берге зіграв вирішальну роль у формуванні етнічних груп.

Автор визначає етнічні групи (етні – у його термінології) як «розширену форму родинного добру і зв'язку», вважаючи першою історичною формою етні велику родину. «Із прогресивним ростом розміру людських суспільств – шаше він, – межі етносу ставали ширшими, зв'язки споріднення відповідно розмивалися... Однак потреба в колективності більш широка, ніж безпосереднє коло родичів на основі біологічного походження, продовжує бути присутньою навіть у сучасних масових індустріальних суспільствах» [25, с. 35].

Трактування етносу як перш за все природного утворення характерне і для Л. М. Гумільова. Однак він виходить за рамки біологічних закономірностей життєдіяльності людських співтовариств, включаючи в їхнє число ще цілий ряд біофізичних факторів. Концепція етногенезу, розроблена Л. М. Гумільовим, запропоновані їм пояснення загадок світової історії, посилювали неординарність автора та висловлених ним ідей викликають в останні роки інтерес не тільки фахівців, але і широкого кола читачів, є предметом гострих дискусій.

Насамперед слід зазначити нетрадиційне трактування того, що являє собою етнічне утворення. Етнос (Л. М. Гумільов уточнює, що з багатьох значень цього терміна він вибрав «вид», «порода людей») розглядається ним як форма існування виду *Homo sapiens*, як притаманна йому властивість групуватися так, щоб можна було протиставити себе і «своїй» усьому іншому світу [25, с. 60]. В основі розподілу на «своїй» і «чужий» лежить принцип компліментарності – відведемо відчуття симпатії-антипатії. Головне, що визначає специфіку кожного етносу, це комплекс стандартів поведінки, строго визначених норм взаємин між етнічним колективом і індивідами, індивідів між собою, етносу та субетносів, що входять до нього. Етнос, як його визначає Л. М. Гумільов, – це природно сформований на основі оригінального стереотипу поведінки колектив людей, що існує як

¹ Лев Гумільов – син видатних поетів ХХ сторіччя Миколи Гумільова і Ганни Ахматової, людина, що провела більш ніж чотирнадцять років у в'язницях і сталінських таборах, опублікував дев'ять книг з історії, географії, етнології, кожна з яких є вищком традиції, сформованої в науці.

енергетична система (структура), що протиставляє себе всім іншим таким же колективам, виходячи з відчуття компліментарності [25, с. 232].

Головне, що зробило концепцію Л. Гумільова «відбурювачем спокою» серед наукових кіл, це його спроба пояснити етногенез, тобто процес зародження, розвитку і вгасання етносу, дією природних сил.

Вихідним моментом його теорії є уявлення про біосферу як одну з оболонки планети Земля, утворену результатами діяльності живих організмів. При цьому Л. Гумільов спирається на гіпотезу акад. В. Вернадського про здатність біосфери впливати на життєві процеси як геохімічний фактор планетарного масштабу. Правда, як зауважує ряд критиків теорії Л. Гумільова, геохімічний фактор, про який говорить В. Вернадський, трактується ним досить довільно як біохімічна енергія. Саме вона, її нерівномірний розподіл у планетарному масштабі та визначає процес етногенезу.

Л. М. Гумільов вважає, що всі живі системи (включаючи спільноти) працюють на біохімічній енергії, поглинаючи її з навколишнього середовища. Система знаходиться в гармонійному стані лише тоді, коли абсорбує стільки енергії, скільки необхідно для її життєзабезпечення. Однак іноді в біосфері, під впливом таких природних процесів, як підвищення сонячної активності, тектонічні процеси у надрах землі тощо виникає надлишкова енергія, яка подібно невидимій енергетичній лаві виливається на землю. Це явище Л. Гумільов називає пасіонарним поштовхом.

Дане поняття є одним із ключових у його концепції. Саме в результаті пасіонарного поштовху виникають у людських популяціях мутації, що призводять до появи так званих «пасіонарів» (від лат. *Passio* – пристрасть, страждання) – людей, інстинкт поведінки яких перевищує імпульс інстинкту самозбереження, тобто людей, здатних йти на будь-які жертви, часто – заради ілюзорної мети. Пасіонарність не охоплює усієї популяції, а лише – окремих людей. Такими були, як вважає Л. Гумільов, Олександр Македонський, Корнелій Сулла, Ян Гус, протопіп Авакум, Жанна д'Арк, Наполеон. Їхні портрети ілюструють уявлення автора про особливості пасіонарів.

Виверження пасіонарності довільні, вони не піддаються ніякій періодизації і створюють, за твердженням Л. Гумільова, нові етноси і цивілізації (суперетноси). А коли пасіонарність залишає ці нові етноси (Гумільов говорить про процес ентропії), вони вмирають.

У проміжку між народженням і смертю етноси послідовно проходять фази становлення (Л. Гумільов позначає його як «консолідація системи»), розвитку («енергетичного перегріву»), наступні стадії – «надкол

і «інерційний розвиток», і, нарешті, етнос вступає в стадію вмирання («обскурації»).

Етногенез, за Гумільовим, є поступовою втратою системою пасіонарності. За його розрахунками вона продовжується в середньому близько 1200 років. Однак руйнування етносу не означає депопуляцію, а лише розрив зв'язків між його компонентами. Надалі можливо виникнення нової етнічної системи. Таким бачиться Л. Гумільову процес етногенезу.

Сьогодні є досить велика кількість публікацій, де аналізуються сильні та слабкі сторони розглянутої концепції [див. 26]. Для нас вона становить інтерес, насамперед, як одна з досить численних і в той же час вельми оригінальних спроб зрозуміти природу етнопасіонарних утворень, закономірності їхнього розвитку.

Концепція Л. Гумільова формувалася в гострій полеміці з *історико-стадіальною концепцією національного розвитку та теорією етноса Ю. Бромлей*, про які ми вже говорили. Нагадаємо, що відповідно до цієї теорії етнопасіонарні спільноти являють собою перш за все історичне явище, мають соціальне походження і соціальну сутність.

Щодо вирішення Ю. Бромлей проблеми природи етнічних утворень, можна погодитися з тими авторами, які визначають запропоновану ним теорію як дуалістичну [див. 6, с. 85]. Бо, з одного боку, етнос розглядається як особлива форма колективного існування людей, яка виникає і складається природним шляхом. З іншого боку, головним етнічним визначником Ю. В. Бромлей вважає етнічну самосвідомість, яку він розглядає як усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, що ґрунтується на спільності мови, культури, історичної долі, усвідомленні особливих, специфічних рис свого етносу [15, с. 7].

Таким чином етнічна самосвідомість, що формується в процесі етногенезу, фактично виступає не тільки як найважливіший визначник етнічної приналежності, витісняючи в цьому відношенні навіть ознаку рідної мови, але й як сила, що об'єднує членів етносу й протиставляє їх в етнічному відношенні іншим етносам [15, с. 13]. І це зближує концепцію Ю. В. Бромлей з так званою «психологічною теорією нації» та прибічниками суб'єктивістської методологічної орієнтації, про які ми будемо говорити далі.

Витоками *психологічної концепції природи етнопасіонарних утворень* вважається знаменита лекція французького філософа та історика Ернста Ренана «Що таке нація?», прочитана ним у 1882 р. в Сорбоні.

Поняття «нація», на його думку, належить передусім до сфери суспільної психології та моралі. Це, – за його висловом, – «душа, духовний

принцип)... «це кінцевий результат довготривалої роботи, жертвовності та відданості». «Спільна слава в минулому; прагнення разом ще раз здійснити велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією... Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією, розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти» [27, с. 119].

Таким чином, для Е. Ренана, нація – це почуття спільності, яке базується на колективній свідомості свого історичного минулого та прагненні продовжувати життя спільноти. Саме тому «існування нації – це щоденний плексіцит» [27, с. 118-119].

Останній вислів, інші ідеї Ренана справили великий вплив не тільки на сучасників, а й на подальший розвиток психологічного напрямку в етнології та націоналії. У його рамках ми виявляємо безліч нюансів. На роль основного групоутворюючого фактора висуваються «дух народів» (Гегель, Фіхте); національний характер (О. Бауер), особливе «національне почуття», «почуття спільності» (У. Коннон, Р. Емерсон і ін.), ірраціональна воля до об'єднання (В. Старосольський) і цілий ряд інших феноменів свідомості і підсвідомості, зокрема, архетипи.

Головне, що відрізняє дану методологічну орієнтацію, – це уявлення про те, що корені всіх етнічних утворень, у тому числі і націй, треба шукати в психології людей. Нація – вважають представники цього напрямку – існує там, де люди вірять у те, що вони складають таку, мають почуття приналежності до даного співтовариства.

Так, на думку українського дослідника Володимира Старосольського, найбільш відома робота якого була видана у Відні у 1921 р., нація – це спільнота, яка утворюється інстинктом, психологічною схильністю та настроями членів угруповання, що утримують її як внутрішню зв'язану цілісність. На прозивагу до спільнот, заснованих на фізичних підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я), нація базується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея [28, с. 165].*

Слід зазначити, що більшість тих ознак, на яких акцентують свою увагу представники психологічної школи, зокрема: наявність колективної самосвідомості, особливого «ми-почуття», згадуються майже усіма дослідниками феноменів етносу та нації, на яких позиціях вони б не стояли. Але саме серед прибічників психологічного напрямку ці ознаки

*Більш докладно про внесок В. Старосольського та інших українських вчених (М. Шаповала, О. Бочковського) у розвиток теорії нації див. [1, с. 266-272, 29, 30].

розглядаються як найбільш суттєві, як такі, що визначають природу етнонаціональних спільнот.

На підставі акцентування ролі культурних чинників можна виокремити як відносно самостійну та цілісну культурологічну концепцію природи етнонаціональних спільнот.

У відповідності з цією концепцією дані утворення розглядаються передусім як «культурне співтовариство» (К. Реннер), як група людей, об'єднаних на засадах спільної культури й особливо мови (Й. -Г. Герлер).

Засновником культурологічної теорії вважається один із теоретиків австромарксизму Карл Реннер. Він розглядає націю як передусім культурну спільноту, для виникнення якої потрібна спільна літературна мова, розвинута національна література та національно-духовна культура. Підсумовуючи свої міркування, К. Реннер писав: «Нація – це союз однаково мислячих та однаково розмовляючих людей» [цитється за 7, с. 87].

Загалом найбільшого поширення культурологічна теорія нації набула в німецькомовній літературі, де віддавна і по сьогоднішній день вживається термін «культурна нація». Прихильниками культурологічної теорії нації були і такі визнані фахівці в галузі націоналії, як Карл Хаес, Г'ю Сетон-Вотсон. Останній, вживаючи термін «культурна нація», визначав її як «спільноту, об'єднану мовою, або релігією, або історичною міфологією, або іншими культурними узами» [31, с. 8].

На ролі культурних чинників формування нації наголошує і вже згаданий нами Е. Гелнер, який визначає націю як культурно-політичну організацію території [21, с. 166]. Люди належать до однієї нації – пише він, – тоді й лише тоді, коли їх об'єднує одна культура, яка, у свою чергу, означає систему ідей, знаків, способів поведінки та спілкування». Але подальші його розміркування протирічать цьому визначенню. Адже на його думку, «двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли вони визнають свою належність до цієї нації». Інакше кажучи, нації робить людина, нації є витвором людських переконань, вірності і солідарності. Певна сукупність осіб стає нацією, якщо і коли члени цієї сукупності твердо визнають певні взаємні права і обов'язки один щодо одного на підставі їхньої спільної належності до неї. Оце їхнє взаємне визнання як побратимів такого роду (скажімо, мешканці даної території або ті, що говорять даною мовою) і перетворює їх на націю, а не інші спільні ознаки – хоч би якими вони були, – що відокремлюють цю сукупність від решти поза нею» [32, с. 297-298].

Аналізуючи концепцію Гелнера, ми знову ж таки не можемо обминути взаємні зв'язки на її суперечливість. З одного боку, ним визнається, що поява націй

зумовлена насамперед економічними і соціокультурними факторами, трансформацією структури суспільства і його культури. Але саме наведене вище визначення специфіки нації може бути віднесено до тих трактувань сутності етнонаціональних утворень, які характерні для психологічного напрямку етно/націології.

На цьому прикладі ми ще раз мали підставу підкреслити, що розмежування соціально-економічних, політичних, психологічних, культурологічних теорій етно/націогенезу є дуже умовним. Тим не менш саме таким чином ми одержуємо можливість уявити різноманітність представлених у науковій думці трактувань природи етнонаціональних утворень.

Один із найбільш оригінальних підходів до вирішення цієї проблеми запропонований американським істориком *Бенедіктом Андерсоном*, автором широко відомого і найбільш часто цитуемого твору «Уявлені спільноти: роздуми про походження та поширення націоналізму» [33]. Концепція націогенезу цього автора охоплює ширше коло чинників формування нації – політичних, економічних, соціально-психологічних тощо. Однак синтезом усіх змін, які призвели до появи нації, Андерсон вважає зрушення суспільно-культурного характеру. Саме тому його теорію відносять до числа культурологічних.

Нація, за Андерсоном, – це уявлена політична спільнота. Вона є уявленою тому – пише Андерсон, – що представники навіть найменшої нації не знайомі з більшістю своїх співвітчизників і напевно чи коли-небудь зустрінуть їх чи навіть почують про них, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільноти [33, с. 6]. Взагалі, як вважає автор, будь-яка спільнота, більша за село давніх епох, де був можливий особистий контакт усіх жителів між собою, є уявленою.

Андерсон задається питанням: яким же чином формується уявлення про існування національної спільноти та її кордони? Одна із запропонованих ним відповідей така: оскільки людство є фатально мовно різноманітним, усвідомлення загальнонаціональної єдності відбувається перш за все завдяки читанню літератури на рідній мові.

Головним чинником виникнення нації Андерсон вважає «друкарський капіталізм». Діалекти, які до «друкарської революції» мали право на існування лише на рівні «вищої культури», почали набувати вищого статусу.

Як це відбувалося? Книга як масовий капіталістичний товар створювала свій власний ринок, зацікавлений в існуванні різних мов. Але особливості книжкового друку вимагають стандартизації мов, появи їхньої літературної форми. Мови вступають у суперництво між собою за право вважатись

книжковою, за домінування над близькими наріччями, які витісняються у розряд діалектів.

Через друковане слово на визначеній мові люди усвідомлюють свою єдність, «уявляють» себе як націю. Особливо сприяють цьому дві форми книжкової продукції – роман та щоденна газета, яка надає інформацію перш за все про події на території своєї держави (провінції). Так люди відчують зв'язок із цим простором, усвідомлюють свою приналежність до єдиної спільноти.

Ми ще повернемося до положень, сформульованих Андерсоном, перш за все до положення про націю як уявлену спільноту. В даному ж контексті ми перш за все прагнули звернути увагу на логіку обґрунтування цим автором вирішальної ролі культурних чинників у формуванні нації, та той спосіб, за яким, на його думку, формується уявлення про існування нації, а, звідси, – і формування національної ідентичності.

В цілому слід зазначити, що трактування етнонаціональних спільнот як етнокультурних феноменів досить розповсюджене в сучасній літературі. Адже більшість референтів (ознак) етнічної та її національної приналежності є елементами культури: мова, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи поведінки тощо.

Разом із тим у літературі ми знаходимо досить вагомі аргументи, що заперечують правомірність ототожнення етнічної та культурної спільноти. Зокрема, ряд авторів звертає увагу на те, що власними культурами володіють практично усі соціальні спільноти: соціально-класові, професійні, демографічні, регіональні тощо. Тому культурно-специфічна поведінка далеко не завжди є проявом етнічної специфіки, а культурні кордони далеко не завжди співпадають з етнічними. Адже, «два індивіди, які статистично відносяться до одної етнічної групи, зовсім не обов'язково відносяться до цієї групи за своєю культурною самосвідомістю. І навпаки, два індивіди, будучи відмінними за етнічною самосвідомістю, цілком можуть належати до однієї культури [33, с. 6-7].

Вказується також на ті істотні труднощі, які виникають при спробі виділення тих елементів культури, що можуть бути класифіковані як етнічна (національна) культура. Маються на увазі ті культурні форми, що носять унікальний характер, мають «національну специфіку», «національний колорит». Зафіксувати їх, особливо коли мова йде про сучасну, а не архаїчну, фольклорну культуру, не тільки складно, але і проблематично. Тому найчастіше як емпіричні ознаки етнокультурної приналежності виступають ті елементи культури, що сприймаються самими її носіями як специфічні,

характерні для їхньої спільноти і які найбільш активно демонструються як своєрідний «маркер» своєї групи.

Тим не менш культурна своєрідність майже усіма дослідниками розглядається як головна етноутворююча і етнідиференціююча ознака, а трактування етніонаціональних груп як різновиду культурних спільнот є найбільш розповсюдженою. Сьогодні в багатому навчальних дослідників увійшло визначення нації як такої спільноти, в основі якої лежать культурні зв'язки, єдність культури [див. наприклад, 34, с. 57].

Отже, ми переконалися, що в сучасній науці представлені різні підходи до трактування природи і сутності етніонаціональних утворень, які ґрунтуються на різних уявленнях про те, які фактори виступають у ролі ґрулоутворюючих. Настільки ж неоднозначно вирішується питання щодо механізмів формування етніонаціональних спільнот, характеру цього процесу.

§ 5. Механізми формування етніонаціональних спільнот

Продовжуючи аналіз існуючих у сучасній науковій думці трактувань природи етніонаціональних утворень, ми звертаємось ще до однієї досить вагомій підставі їхньої систематизації, а саме – існуючих уявлень щодо механізмів формування етніонаціональних феноменів (див. схему 2).

У найзагальнішому вигляді можуть бути виділені дві принципово протилежні позиції. Одна з них розглядає усі етніонаціональні утворення як такі, що виникають природним шляхом, друга вважає їх штучними утвореннями, що або цілеспрямовано формуються, або «вигадуються».

Перша із зазначених позицій характерна для так званої примордіалістської (від англ. *primordial* – споконвічний, первинний) школи в етнології.

Головні тези примордіалізму: 1) етнічність – це об'єктивна даність, споконвічна (примордіальна) характеристика людства; 2) етніонаціональні спільноти виникають природним шляхом у ході природно-історичного процесу на ґрунті об'єктивно існуючої спільноти людей: спільноти походження, культури, території, історичної долі тощо. Сформувавшись на ранніх етапах еволюції людства, вони не втратили свого значення і донині як етноінтегруючі та етнідиференціюючі ознаки.

Хоча такий погляд на природу етніонаціональних утворень був досить поширений уже досить давно, перш за все серед представників так званого «німецького романтизму», сам термін «примордіальні зв'язки» був введений

у науковий обіг лише наприкінці 50-х років ХХ сторіччя, коли американський соціолог Едвард Шилз опублікував статтю під назвою «Примордіалістські, особисті, релігійні та громадянські зв'язки».

Схема 2

Як виникають етніонаціональні спільноти?

Найменування теорій, концепцій	Спосіб утворення етніонаціональних спільнот	Визначення природи етніонаціональних спільнот
Примордіалізм	Створюються та розвиваються природним шляхом, незалежно від волі та свідомості людей	Природне утворення, одвічна форма групування людей
Конструктивізм	Об'єднання, що цілеспрямовано формуються державою, інтелектуальною елітою заради реалізації економічних, політичних, культурних та інших інтересів і цілей	Штучне утворення, результат політичного або культурного конструювання
Концепція «уявлених спільнот» (Б. Андерсон)	Міцно вкорінені уявлення, вірування, міфи	Спільнота, що виникає на підставі поширених уявлень про реальність її існування
Інструменталізм	Потреба у вирішенні індивідуальних та групових проблем: підвищенні соціального статусу, в поліпшенні економічного та політичного положення, в підтримці з боку «своїх» тощо	Ситуативна спільнота, що створюється заради прагматичних цілей
Дискурсивна теорія	Повсякденна мовна практика, що диференціює людей на «нас» та «них». Професійний засіб концептуалізації соціального простору в етнічних термінах	Дискурсивна практика, яка конструює етнічний простір

Розгорнуте обґрунтування ця концепція одержала в 60-ті роки ХХ сторіччя в роботах професора антропології Чиказького університету Кліффорда Гірца. Він вважає, що в донационалістичну епоху склалась система взаємодії, взаємного «зчеплення» між людьми, яка ґрунтувалась на мовних, релігійних, расових, етнічних, територіальних та інших зв'язках. Кожна

*Див. про це більш докладно 35, с. 120-184.

людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин, які є «природними» для неї й «духовними» за своїм характером. Ці зв'язки являють собою «даність» людської особистості й закорінені в її підсвідомості, а не з'явилися внаслідок раціональної діяльності [цит. за 2, с. 85].

Вважається, що на позиціях примордіалізму стоять вже згадувані Ван ден Берге, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, прибічники так званої «психологічної теорії нації», такі відомі сучасні дослідники, як Вокер Коенор, Ентоні Сміт та інші.

Слід зазначити, що примордіалістське уявлення щодо природи етнонаціональних спільнот практично домінувало у світовій науці до 60-70-х років ХХ століття, а у вітчизняній науці було єдиним до початку 90-х років. Критичне переосмислення цієї теорії пов'язують найчастіше із ситуацією у світі, що змінилася: розпадом колоніальної системи, утворенням нових держав, поширенням сепаратистських рухів, посиленням міжетнічної напруженості тощо.

Конструктивістська парадигма, що формується на цьому історичному тлі, виходить із того, що етнонаціональні угруповання – це не сталі спільноти, що базуються на реальних зв'язках, а спільність людей, які поділяють *уявлення* щодо схожих рис культури, *міфи* про спільне походження, видатні історичні події, «прадавні традиції» тощо. Усі ці уявлення цілеспрямовано вносяться в індивідуальну та групову свідомість представниками інтелектуальної еліти, тими, кого П. Бурд'є називає «професійними виробниками об'єктивованих уявлень про соціальний світ і методи цієї об'єктивації» [35, с. 22].

Ерік Гобстаум навіть вводить термін «винайдена традиція», під яким він розуміє певний тип суспільної практики ритуального чи символічного характеру, що вимагає зв'язку з минулим, апеляцію до відповідного історичного досвіду і має на меті утвердження певних цінностей та норм поведінки шляхом цвотворення [цит. за 2, с. 112].

Головними засобами конструювання «уявної спільноти» стає розповсюдження, а іноді «винайдення» національної мови, національної культури, творення «національної історії», широкое використання уособлених символів нації (для України це, наприклад, запорізьке козацтво, Богдан Хмельницький, гетьман Мазепа тощо). Все це і сприяє, на думку «конструктивістів», виникненню не реального феномена, а соціального конструкта, уявленої спільноти, члени якої не взаємодіють один з одним,

однак, розглядають себе як єдиний колектив із загальними характеристиками, сподіваннями та долею.

Як доводить американський науковець Роджер Брубейкер, якого вважають прибічником конструктивізму в його найбільш послідовній і крайній формі, нації аж ніяк не є «тривалими компонентами суспільної структури», вони є чимось сконструйованим, випадковим і змінним, «подібними», «ілюзорними спільнотами», «ідеологічно димовою завісою». Він вважає, що саме запитання «чим є нація?» не безвинне, бо воно припускає, цілком помилково, «субстанціоналістичну віру в її існування» [цитуються за 37, с. 809].

Процес «конструювання» етнонаціональної спільноти досить типовий і починається з того, що у представників інтелектуальної еліти загострюється почуття етнічної ідентичності, зростає інтерес до свого історичного минулого, культурних особливостей свого народу. Далі ця авангардна група розпочинає пропаганду культурної спадщини народу, формує широке коло прихильників національної ідеї, створення національної державності. Висуваються і набувають визнання лідери, формуються політичні об'єднання, партії, рухи. За сприятливих обставин цей процес завершується створенням національної держави. У цьому випадку йдеться про таку форму політичної організації, у якій ставиться вимога відповідності політико-громадянської й етнічної приналежності.

Цікавим для нас є спостереження Б. Андерсона щодо процесу формування української національної свідомості. Він пише: «У ХVІІІ ст. українська (малоросійська) мова зустрічала зневажливо-терпляче ставлення як мова «деревенщини». Однак у 1798 р. Іван Котляревський написав свою «Енеїду», – надзвичайно популярну поему про українське життя. У 1804 році було засновано Харківський університет, котрий швидко перетворився у центр бурхливого розвитку української словесності. У 1849 р. побачила світ перша українська граматики – усього через 17 років після офіційної російської. А в 30-ті роки ХІХ ст. з'явилися твори Тараса Шевченка... Формування загальноприйнятої української літературної мови було зобов'язано йому більше, ніж будь-кому іншому. Вживання цієї мови стало вирішальною сходячкою у формуванні української національної свідомості. Невдовж після цього, у 1846 р., у Києві було засновано першу українську націоналістичну організацію – причому засновано істориком» [33, с. 95-96].

Ми навели лише один, найбільш близький для нас приклад розуміння Андерсоном, якого вважають одним із засновників конструктивізму, процесу формування нації як «уявленої спільноти». Як показує автор, саме таким

психом у свідомили свою окремішність від данців норвежці, фіни від шведів та багато інших народів сучасної Європи.

Дійсно, якщо узяти будь-яку модерну націю і як політичну, і як етнокультурну спільноту, важко не помітити, що формування почуття спільноти, національної ідентичності тощо завжди вимагало цілеспрямованої роботи в цьому напрямку або самої держави та її інститутів, або інтелектуальної еліти. А вже без існування загальноновизначених цінностей та символів неможливе будь-яке об'єднання людей.

Принципова різниця між прибічниками примордіалістської та конструктивістської парадигм полягає в розумінні механізму формування етнонаціональних спільнот. Перші виходять із реального існування тих елементів спільноти (етногенетичних, історичних, культурних тощо), які дають підставу для усвідомлення своєї окремішності від інших спільнот і своєї цілісності. При конструктивістському підході ці підстави вважаються «створеними», «вигаданими». Тому, якщо з примордіалістських позицій стосно та нації розглядаються як такі, що постають природним, еволюційним шляхом і скоріше «виростають», аніж створюються людьми, то при конструктивістському розумінні акцент робиться саме на їхньому «створенні», «вигадуванні».

Слід зазначити, що в останню чверть ХХ ст. конструктивістська парадигма стала абсолютно домінувати в західному суспільствознавстві. У 90-ті роки минулого сторіччя вона проникла й у країни колишнього СРСР, зустрівши підтримку цілого ряду соціологів та етнологів, перш за все, таких відомих російських дослідників, як В. А. Тишков, С. Г. Воронков, С. В. Соколовський, А. Г. Здравомислов та інші.

Проміжну між принципово опозиційними примордіалістською та конструктивістською парадигмами займає інструменталістська концепція природи етнонаціональних утворень. З цих позицій вони трактуються як такі спільноти, що створюються для певних практичних цілей. Це можуть бути потреби в зміні соціального положення, підвищення статусу в системі соціальної стратифікації, в досягненні економічних і політичних вигод, подоланні відчуження людей, характерного для постіндустріального суспільства тощо. Об'єднання на етнонаціональній основі стає в цьому випадку засобом реалізації інтересів індивідів, їхньої мобілізації для політичної боротьби, вирішення соціокультурних сподівань та прагнень.

*Ми ще повернемося більш докладно до аналізу цієї концепції при розгляді феномену етнічності (III роздл).

Спробуємо підбити деякі підсумки полеміки між «примордіалістами» та «конструктивістами», що триває вже багато років і зосереджена на виявленні теоретико-методологічних вад кожної з цих парадигм. На нашу думку, більш важливим є виявлення тих ситуацій, де кожна з них може «працювати», та тих обмежень, за яких кожна з них втрачає свої пояснювальні можливості.

У полеміці між примордіалістами і конструктивістами привертає увагу таке: якщо перні, насамперед, прагнуть з'ясувати первинні підстави виникнення об'єднання людей на етнічній основі, то останні досліджують пізніші етапи розвитку етносів, стадію переходу від природно виникаючих локальних об'єднань людей на основі кровноспоріднених зв'язків, місця проживання, мови, звичаїв тощо, до більш складних і структурованих соціальних утворень, якою є нація. Звідси – різні пояснювальні можливості кожної з теорій.

Примордіалізм намагається з'ясувати, *що лежить в основі етнічної солідарності.* А це, відповідно до наведеної концепції, – об'єктивно існуючі риси спільноти. Конструктивісти ж пояснюють *механізм мобілізації* членів етнічних груп на колективні дії в ім'я реалізації політичних, культурних, соціальних інтересів і цілей. Ця теорія досить добре «працює» при аналізі тих процесів, що позначені як «етнічний ренесанс», «національне відродження», «прирештя націоналізму», які стали найбільш помітною прикметою сучасного світу.

Однак існує така межа, яка принципово розмежовує примордіалістську та конструктивістську парадигми. Це проблема форм існування етнонаціональних спільнот.

§ 6. Форми існування етнонаціональних спільнот: об'єктивістська та суб'єктивістська концепції

Орієнтація на примордіалістську або конструктивістську концепції знаходять своє продовження у вирішенні дуже істотних питань щодо природи етнонаціональних спільнот. Йдеться про форми, способи їхнього буття та їхні ознаки. На цій підставі виокремлюються дві опозиційні методології: об'єктивістська та суб'єктивістська (див. схему 3).

«*Об'єктивісти*» (для визначення цієї методології у різних джерелах також використовуються терміни «субстанціалістський», «есенціалістський», «онтологічний» підхід) виходять із того, що етноси та нації – це реально існуючі соціальні спільноти, що являють собою частину об'єктивної соціальної реальності. Вони існують незалежно від нашої свідомості. Їх не

можна ні сформувати, ні розформувати свавільно, за бажанням чи то закликком уряду, представників еліти тощо.

Схема 3

За якими ознаками можна виокремовувати

етнонаціональні спільноти?

Найменування теорії, концепції	Підстави для виокремлення етнонаціональних спільнот	Форми існування
Об'єктивістський підхід	Зовнішньо фіксовані прикмети та ознаки: антропологічні риси, спільні територія проживання, історичні традиції, мова, культура, форми поведінки тощо	Реально існуючі спільноти, придатні для спостереження та емпіричного дослідження
Суб'єктивістський підхід	Групова свідомість та самоідентифікація	Існують у «головах» людей як продукт індивідуальної та групової свідомості

Вичленування етнонаціональних груп можливе на підставі таких зовнішніх ознак, як територія проживання, мова, спільність історичного розвитку, традиційні елементи побутової культури, форми поведінки тощо. Усі ці моменти спільності, які існують об'єктивно, незалежно від їхнього сприйняття індивідуального та групової свідомості, і стають основою об'єднання людей за етнонаціональною ознакою, перетворюють їх на реальну групу з певними закономірностями соціальної поведінки.

Суб'єктивістська методологія базується на принципово інших позиціях. Її сутність точніше за все визначає введений Б. Андерсоном термін «уявлені спільноти». Звідси – й досить поширене у західній націології, а останнім часом – і серед російських науковців визначення нації як «такої групи людей, що сприймають себе як націю» (Р. Емерсон), «як продукту людських переконань, пристрастей та схильностей» (Е. Гелнер).

Остаточо «дематеріалізує» етнонаціональні спільноти їхнє потрактування як форми дискурсу. Існування «уявлених спільнот» на рівні буденної масової свідомості розглядається як узвичаєний засіб пояснювати відмінності між «своїми» та «іншими» в етнічних категоріях. У цьому випадку етноси з'являються як «мова», як засіб говорити про «нас» та «інших», який ґрунтується на внутрішньогруповому та міжгруповому консенсусі [38, с. 10].

Особлива роль у формуванні уявлень про соціальний простір як такий, що складається із етнонаціональних одиниць, відводиться професійному

дискурсу. В. Тишков вважає, що «етноси... це розумова конструкція, свого роду «ідеальний тип», що використовується для систематизації конкретного матеріалу, тобто вони існують винятково в розумі істориків, соціологів, етнологів» [39, с. 7].

Така позиція викликає резонні заперечення, що ґрунтуються, насамперед, на логіці «здорового глузду». Не можна не погодитися з думкою тих авторів, які вважають, що безглуздо заперечувати об'єктивність існування народів світу як особливих, відмінних один від одного спільностей людей. Вони являють собою не продукт колективної омани чи колективної «мови» в ім'я якихось практичних цілей, а продукт тривалого історичного розвитку» [40, с. 133].

Слід, однак, підкреслити, що в більшості випадків прибічники суб'єктивістської концепції не вважають, що уявлені спільноти існують лише в людській уяві. Акцент робиться на те, що *саме як спільноти* вони існують значною мірою завдяки цій уяві, здатності індивіда осягнути, усвідомити себе як частину певної спільноти й зрозуміти факт наявності цієї спільноти. Як показує Б. Андерсон, спільнота – «нація» значною мірою формувалася саме під впливом уявлень. «Нація» не стала новою назвою чогось, що існувало завжди під іншим ярликом, вона виникає завдяки уявленню про неї, сформованому або завдяки збігові обставин, або цілеспрямовано.

Як ми вже підкреслювали, суб'єктивістський підхід до визначення природи етнонаціональних утворень, тісно пов'язаний із конструктивістською парадигмою, останнім часом стає все більш поширеним. Не в останню чергу це пояснюється тим, що майже усі ті ознаки етносу та нації, які вважаються «об'єктивними» їхніми атрибутивними властивостями, такими, по суті, не є.

Саме за спробу надати визначення етносу та нації через перелік їхніх зовнішніх фіксованих властивостей найбільш справедливо критикується «об'єктивістський підхід». Адже метод, який застосовується для цього, дає підстави вважати його «механістичним» або «атомістичним».

Дійсно, майже всі визначники етносу та нації не є універсальними, придатними для всіх існуючих випадків. Так, цілком очевидна невідповідність етнічних та лінгвістичних кордонів. Водночас саме мова використовується як один із основних критеріїв етнічної диференціації. Наприклад, англійська мова є мовою спілкування не тільки у Великій Британії, але й у США, Канаді, Австралії, і навіть в Індії вона визнана як друга офіційна мова. Іспанська мова використовується як головна майже у 20-х країнах світу.

Далеко не завжди ознакою етносу може виступати спільність території, оскільки багато народів або мають численні діаспори в інших країнах, або взагалі їхнє розселення носить дисперсний характер (наприклад, цигани, євреї, курди тощо).

Навіть найменування конкретного народу (етнонім) далеко не завжди беззаперечне. Багато історичних фактів свідчать, що іноді тим самим етнонімом позначаються зовсім різні народи. Найбільш яскравий приклад – татари, які останнім часом прагнуть повернути собі етнонім «булгари».

Можна і надалі продовжувати перелік тих ознак етносу та нації, які найчастіше згадуються. І всі вони легко можуть бути заперечені стосовно досить великої частки конкретних випадків.

Найбільш повна та обґрунтована критика «атомістичного» методу при визначенні сутності нації надана, на наш погляд, відомим українським дослідником Володимиром Старосольським. Він показує, що «розуміння нації як суми, як збірної назви для якої-небудь кількості людських одиниць, що відзначаються від інших спільними прикметами, не дозволяє зрозуміти сутність цього утворення [28, с. 171-190].

Саме в цьому криється, на наш погляд, головна вразливість об'єктивістського підходу, а не в спробах надати дефініцію понять «етнос» чи «нація» через перелік їхніх витомих ознак, які можуть помітно варіюватись. Адже етнопонаціональні спільноти, якщо їх розглядати як реально існуючі, а не продукти свідомості, являють собою цілісне соціальне утворення, яке «може зберігатись протягом довгого часу й утримуватись різними механізмами інтеграції. Ними можуть бути: а) територіальна інтеграція; б) рідинні зв'язки; в) економічна інтеграція за допомогою товарного обміну і ринку; г) політична інтеграція; д) культурна інтеграція, коли індивід пов'язує в єдине ціле мова, символи, цінності, ритуали, історичні міфи; е) єдині освіта та виховання» [22, с. 88].

Саме на ролі цих механізмів у формуванні етнопонаціональних спільнот наголошують прибічники об'єктивістського підходу. «Суб'єктивісти», на наш погляд, вносять у розуміння цього процесу дуже цінне доповнення. Тільки в самих крайніх випадках деякими з них повністю заперечується реальне існування етнопонаціональних утворень. У більшості ж найбільш відомих досліджень цього напрямку робиться спроба з'ясувати, яким чином у великої маси людей виникає «уявлення» про існування етнічної (національної) спільності, почуття цієї спільності.

Розмежування об'єктивного і суб'єктивного підходів до визначення природи етнопонаціональних спільнот має найбільш принциповий характер

з позицій гносіології, при спробі відповісти стосовно етнології на основне питання філософії: що первинне – етнічна «матерія» чи етнічна свідомість? [40, с. 37].

З позицій етносоціологічного підходу ми не бачимо необхідності такого жорсткого розмежування вказаних методологій. Адаже тенденції розвитку будь-яких макрогруп (а етнічні/національні групи безумовно, є однією з їхніх різновидів) такі, що при відповідних умовах вони трансформуються з типологічної спільності, яка виокремлюється на основі подібності, ідентичності ознак індивідів, що включаються до неї, у соціально-психологічну спільність, для якої характерні єдність інтересів і цілей, здатність виступати як цілісність на макросоціальній арені. Поява цих властивостей свідчить про становлення макрогрупи як суб'єкта соціальних відносин, становленні її соціальної зрілості. Саме в цьому випадку – думають суб'єктивісти – можна фіксувати виникнення нації.

Можна не сперечатися про терміни, але наряд чи можна визнати доцільним їхню принципову відмову від пошуку об'єктивних ознак нації. Такі спроби цілком справедливо можуть бути названі атомістичним підходом, тому що запропонований набір характеристик етносу та нації не носить системного характеру. Крім того, на цю роль, у силу плюралізму думок про природу етнопонаціональних утворень, висуваються різні моменти. А втім, чи можемо ми судити про те, що маємо справу з етнічною/національною спільністю тільки на підставі оцінки стану свідомості? Очевидно, ні.

На наш погляд, і при визначенні сутності етнопонаціональних утворень, і при вивченні їхньої життєдіяльності найбільш плідним може бути сполучення об'єктивного і суб'єктивного підходів. Перший дає нам можливість структурування суспільства, виділення в ньому різних етнопонаціональних груп, другий – дозволяє визначити рівень їхнього розвитку як соціального суб'єкта, іншими словами – рівень їхньої соціальної зрілості.

РЕЗЮМЕ

Далеко не повний огляд існуючих концепцій природи та сутності етносів і націй не наблизив нас до можливості надати загальноприйняте визначення цих понять. Ми лише мали змогу вивітиситися у надзвичайній складності цих феноменів як об'єктів пізнання, в різноманітті підходів до їхнього розуміння та інтерпретації.

Наявне у сучасній науці розмаїття методологічних орієнтацій, теорій і шкіл безумовно корисне, тому що дозволяє звернути увагу на ті сутнісні особливості

етнонаціональних спільнот, процесів їхнього формування та розвитку, що упускаються із виду при одномірному підході. Проте потреба у виробленні цілісної концепції, що збирає в себе досягнення окремих шкіл, відчувається все з більшою наявністю. І така можливість, на наш погляд, вималюється.

Основні з розглянутих нами теорій, що по-різному трактують природу етнонаціональних феноменів, не стільки взаемовиспичають, скільки доповнюють одна одну. У підсумку ми отримуємо можливість представити специфіку досліджуваних утворень у всій їхній складності та багатогранності.

Ми доходимо до висновку, що етнонаціональні групи як різновид соціальних спільнот являють собою такий тип групування людей, в основі якого лежать і моменти спільності походження (на чому акцентують свою увагу соціобіологи), і спільність культури (розглянута як сутнісна риса при культурологічному підході), і психологічна спільність, що виражається насамперед в усвідомленні себе як «ми-групи».

Отже, етнонаціональні групи за своєю природою є об'єктивно-суб'єктивним утворенням, що виявляє себе як через зовні фіксовані риси (ознаки), так і через факти свідомості. Тому при їхньому дослідженні підним може бути сполучення об'єктивістського і суб'єктивістського підходів, про що ми вже говорили вище.

Як ми показали раніше, немає достатніх підстав для опозиції примордіалізм – конструктивізм. Кожен із них володіє високою пізнавальною можливістю при застосуванні до аналізу конкретних ситуацій етнонаціонального розвитку і визначених етапів в історії того чи іншого народу, що особливо важливо для практики етносоціологічних досліджень.

Разом із тим, спроби розробки «інтегральної теорії націй», на наш погляд, наваряд чи можуть бути перспективними. Адже це вимагає необхідності поєднання прищипово, концептуально відмінних уявлень щодо їхньої сутності. Поки що заявка на розробку такої «інтегральної теорії» [див. 41] виявилась, по суті обмеженою етнологічною версією поняття «нація» в рамках примордіалістського підходу.

Тим не менш, потреба в зближенні різних точок зору відносно того, що являють собою етнонаціональні утворення, стає все більш відчутною, що стимулює подальший науковий пошук у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черниць Н. Соціологія. Курс лекцій. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 255-293.
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999.

3. Коротеєва В. В. Теорія націоналізму в сучасних науках. – М.: Російський державний гуманітарний ун-т, 1999.
4. Торукало В. П. Нація: історія і сучасність. – М., 1996.
5. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17-31.
6. Садохин А. П., Грушевська Т. Г. Етнологія: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», Высшая школа, 2000.
7. Кортунюв В. Західні теорії нації: плюралізм думок, дефіцит понять // Віче. – 1996. – № 6. – С. 80-93.
8. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. – 2000. – № 1. – С. 114-122.
9. Дойч К. Народи, нації та комунікація // Націоналізм: Антологія. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 546-566.
10. Брубойкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині // Націоналізм: Антологія. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 797-803.
11. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. Перекл. з англ. – К.: Основа, 1994.
12. Бромлей Ю. В. Черки теорії етноса. – М.: Наука, 1983.
13. Балупок В. Этническое и национальное: динамика взаимодействия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1991. – №1. – С. 93-107.
14. Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: вид-во УАННП «Фенікс», 2003.
15. Бромлей Ю. В. Етнос и этнография. – М.: Наука, 1973.
16. Сталін Й. Твори. Т. 2. – К.: Політвидав, 1947.
17. Weber M. The Nation // Weber M. Essays in Sociology (transl. And ed H. H. gerth and C. Wright Mills). – London, 1948. – P. 17-179.
18. Брас Пол. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 462-467.
19. Smith A. Theories of nationalism. – New York, 1983.
20. Додонов Р. П. Некоторые аспекты этнического подхода к определению понятия «нация» // Константы. – 1995. – №11.
21. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм. – М.: Практис, 2002. – С. 146-200.
22. Шадсон Н. Культура и интеграция национальных обществ // Международный журнал социальных наук. – 1994. – № 3 (6). – С. 79-88.
23. Smith A. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford, 1986.
24. Van der Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon. NY, 1981.
25. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Танаис, 1994.
26. Козлов В. И. Пути околоэтнической пассионарности: о концепции этноса и этногенеза, предложенной Л. Гумилевым // Советская этнография. – 1990. – № 4; Янов А. Учение Льва Гумилева // Свободная мысль. – 1992. – № 17; Кореянов В. Этнонационализм: историография и академическая наука //

- Реальность этнических мифов // Московский центр Карнеги. Аналитическая серия, вып. 3; Пулаев В. Т. Этнос и национальные интересы народов России // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 1 – С. 18-40.
27. Ренан Е. Что такое нация // Национализм: Антология. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 107-120.
 28. Старосольский С. Теория нации // Записки научного товариства імені Т. Шевченка. Т. 210. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1991. – С. 162-324.
 29. Черниш Н. 3 історії розвитку української соціології на еміграції // Современное общество. – 1994. – № 1. – С. 122-130.
 30. Черниш Н. Проблема нації в українській соціологічній думці 20-30-х років ХХ ст. // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань. – Львів: Каменяр, 1996. – С. 66-81.
 31. Seton-Watson H. Nations and States an Enquiry into the origins of Nations and the Politics of Nationalism. – London: Heethuen, 1977.
 32. Геллер Е. Нації та націоналізм // Национализм: Антология. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 292-309.
 33. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.
 34. Якуба Е. А. Социология. – Х.: Константа, 1996.
 35. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / Пер. с нем. – К.: Канон, 2001.
 36. Бурдые П. Социальное пространство и генезис «классов» // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – С. 18-35.
 37. Валицький А. Чи можливий ліберальний націоналізм // Национализм: Антология. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 804-823.
 38. Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания // Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 3-17.
 39. Тишков В. Об идее нации // Общественные науки и современность. – 1990. – № 4. – С. 83-95.
 40. Чешко С. В. Архетипы сознания и реальность бытия // Этнологическое обозрение. – 1992. – № 6. – С. 123-135.
 41. Минацкая М. О. Интеграллизм и национальная общность: новая этносоциологическая теория. – М.: АНКИД, 2001.
4. Як вирішується в сучасній науці проблема співвідношення етносу та нації?
 5. Яку роль відіграють етнічні чинники у формуванні політичної нації?
 6. Які принципові відмінності існують між різними «теоріями» етносу та нації?
 7. Головні положення «примордіалізма» та «конструктивізма».
 8. В чому полягають найбільш суттєві відмінності між «об'єктивістською» та «суб'єктивістською» концепціями?
 9. В чому полягає специфіка етносоціологічного підходу до дослідження проблем етносу та нації?

Питання для самоконтролю

1. Які принципові відмінності закладені в політичній та етнічній моделях нації?
2. Які практичні політико-ідеологічні наслідки має орієнтація в процесі розбудови національної держави на політичну чи етнічну модель нації?
3. Головні ознаки етнічних спільнот.

РОЗДІЛ 3. ЕТНІЧНІСТЬ ЯК ФОРМА ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЕТНОСОМ
ТА ОСОБИСТІСТЮ

Схема 4

Сутність етнічності з позицій різних методологічних підходів

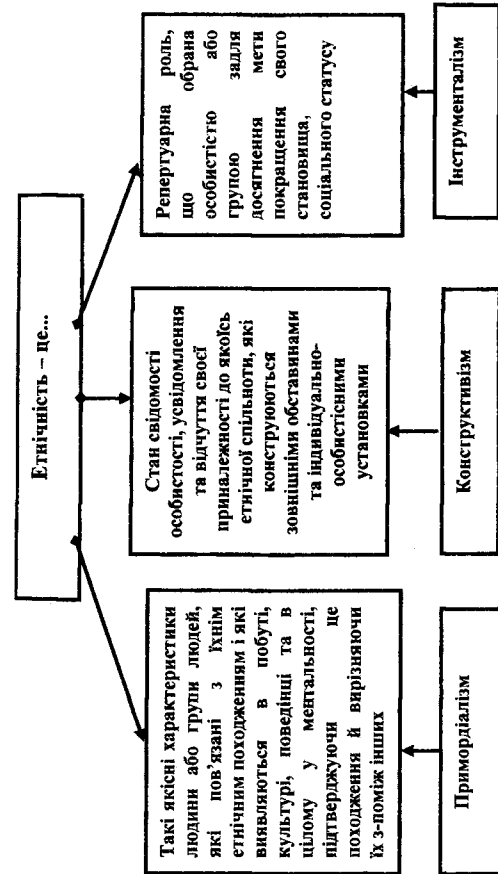
§1. Феномен етнічності: проблеми його інтерпретації

Структурованість соціального простору – народонаселення Землі – на різні народи-етноси є досить очевидною реальністю. Однак наскільки тісно пов'язаний кожен окремий індивід зі своєю етнічною групою? Які механізми та ступінь її впливу на свідомість і поведінку особистості? Наскільки вона (тобто особистість) відбиває і втілює у своїй свідомості та поведінці специфічні особливості групи своєї приналежності? Відповіді на ці і багато інших питань може надати аналіз феномена етнічності.

Проблема етнічності, що знаходилася до недавнього часу на периферії наукових інтересів як західних, так і вітчизняних дослідників, висулася сьогодні на одне з перших місць, привертас все більше уваги фахівців різних профіль, у тому числі і соціологів. Обумовлено це ситуацією в сучасному світі. Однією з характерних її особливостей є широкое використання етнічності в боротьбі різних суспільних груп за доступ до економічних і політичних благ.

Найбільше виразно це виявляється в пострадянських країнах. Могутній імпульс з боку практики, що стимулював науковий інтерес до феномена етнічності, більш ніж переконливо обґрунтовується відомим українським соціологом М. О. Шульгою. Він пише: «В умовах, коли ступінь вивченості в завтрашньому дні, наявність роботи, житла, громадянські права, можливість навчання дітей у школі й одержання ними спеціальності залежить у першу чергу від того, хто ти – «корінний» чи «окупант», «автохтон» чи «емігрант», який ти «мовний», якого походження («по крові»), хто твої дідуся і бабуся, яку релігію сповідаєш – перед кожною людиною волею-неволею виникає питання про свою етнічну приналежність [1, с. 34].

Незважаючи на те, що поняття «етнічність» уперше згадується в Оксфордському словнику англійської мови тільки в 1972 р., останнім часом з'явилася безліч робіт, присвячених даній проблемі. При цьому стало очевидно, що саме етнічність є тією базовою категорією, інтерпретація якої визначає трактування таких взаємопов'язаних з нею понять, як «етнос», «етнонація», «етнічна свідомість»/самосвідомість. Саме в трактуванні етнічності закладені найбільш принципові розходження між примордіалізмом, конструктивізмом і інструменталістської теоріями – тими основними напрямками етнологічної думки, що по-різному представляють природу і механізми формування більшості етнічних утворень, у тому числі – і феномена етнічності [див. схему №4].



У загальному сенсі *етнічність може бути визначена як така характеристика особистості, що об'єктивно і суб'єктивно фіксує її місце розташування в соціальному просторі, тобто приналежність до тієї чи іншої етнонаціональної спільноти.*

Уявлення про етнічності як приваженості є досить розповсюдженим. Принципові розходження починаються при уточненні природи цієї приваженості, тобто при відповіді на питання: «Як, у який спосіб виникає зв'язок між індивідом і етногрупою?»

Примордіалісти виходять із того, що етнічність має об'єктивні основи, не залежить від волі і бажання людини. У рамках даного підходу виділяється дві групи теорій. Одна розглядає етнічність як природно-біологічний феномен, інша – як соціокультурне утворення. Однак і в тому, і в іншому випадку *етнічність розглядається як така властивість особистості, яку вона здобуває або в результаті генетичного успадкування, або на самих ранніх етапах соціалізації завдяки прилученню до мови і культури своєї етногрупи.*

Визначальна роль культури у фіксації приваженості людини до того чи іншого етносу у більшості дослідників не викликає сумніву. Предметом дискусії є лише універсальність об'єктивних ознак етнічності, що звичайно використовуються: мова, звичаї, традиції, специфічні особливості побуту, форми поведінки тощо. Як ми вже відзначали в попередньому розділі, більшість з них, у тому числі і мова, далеко не у всіх випадках є чіткими «маркерами» етнічної приваженості, оскільки можуть бути загальними для цілого ряду етногруп. Проте наявність хоча б декількох і навіть одного найбільш значущого «маркера» дозволяє людям орієнтуватися в соціальному просторі, здійснювати категоризацію за ознакою «етнічна приваженість». Інша справа, що така категоризація не завжди точна і безпомилкова. І це є основною причиною вразливості об'єктивістського підходу, який ґрунтується на тому, що етнічність виявляє себе через риси й особливості поведінки, які фіксуються ззовні.

Більші спречення викликає уявлення про етнічність як властивість, що успадковується, як «приваженості по крові». І насамперед тому, що ця ідея дискредитувала себе трансформацією в расові теорії. Доречно згадати, що ще в 1917 р. П. Сорокін різко виступав проти тверджень про те, що людство розпадається на такі собі «національні породи людей». Він писав: «У наш час немає потреби докладно критикувати цю думку. Досить сказати, що теорія чистих рас виявилася міфом; їх немає, як немає, наприклад, і спеціально німецької чи англійської крові. У наш час чистота крові зберігається тільки на кіньських заводах, що виводять «чистокровних жеребців», та у хлівак

йоркширських свиней. Та й там, здається, не цією «расовою» ознакою визначається симпатія одного коня до іншого» [2, с. 245].

Зі сказаним важко не погодитися. Адже за своєю тисячолітню історію людство пізнало стільки змін, так інтенсивно відбувалося змішування різних народів, що говорити про збереження в чистому вигляді природно-біологічної специфіки більшості з них сьогодні навряд чи можливо. Виключенням, мабуть, можуть бути лише примітивні народи, що ведуть замкнений спосіб життя, та й то наприкінці ХХ ст. їх майже не залишилося. Проте, незважаючи на досить помітні мутації, існуюче різноманіття зовнішніх рис і форм поведінки, різні етноси більш-менш стійко зберігають свою своєрідність, відтворюють її з покоління в покоління. Успіхи сучасної генетики дають переконливі підтвердження правомірності ряду положень соціобіологічної теорії, що обґрунтовує спадкоємне походження багатьох, у тому числі і соціальних властивостей особистості.

Не випадково в науках етнологічного циклу широко використовуються поняття «*етнофор*», тобто носій етнічної специфіки, і «*етнотип*», як представник етнічної спільноти, що уособлює в собі сутнісні, найбільш характерні («нормальні») риси одного чи декількох етносів у їхньому зіставленні один з одним (більш докладно ці поняття будуть розглянуті в § 4).

Незважаючи на те, що на емпіричному рівні дуже важко вловити особливості «національного характеру», «національного менталітету» тощо, ніхто не береться заперечувати, що різні народи мають свої специфічні характерологічні та ментальні особливості, які сформувалися в результаті тривалого історичного розвитку і наклали значний відбиток на протікання багатьох соціальних процесів.

Ситуація, що склалася в різних пострадянських державах, може служити наочним підтвердженням цього. Одним з них, насамперед – країнам Балтії, вдалося досить швидко перейти до ринкової економіки, почати будівництво громадянського суспільства, в інших, зокрема в Україні і Росії, орієнтація на європейський шлях розвитку нагтовується на протидію значної частини населення. Причини цього дуже різноманітні. Однак сьогодні вже очевидно, що не останню роль серед них відіграють соціально-психологічні фактори: усталені звичаї, традиції, цінності, типові способи діяльності та спілкування, тобто все те, що позначається як «національний характер».

Таким чином, з позицій *примордіалістської концепції етнічність розглядається як така властивість особистості, яку вона набуває як у результаті успадкування антропологічних, психо-фізіологічних та інших природно-біологічних особливостей своїх предків, так і в результаті*

Типи зв'язків між етносом та особистістю та їхні прояви у різних формах етнічності

первинної соціалізації у визначеному етнічному середовищі. При такому уявленні про природу етнічності вона виступає як аскриптивний, тобто приписаний статус особистості, визначник її місцезостаування в етнонаціональній структурі суспільства.

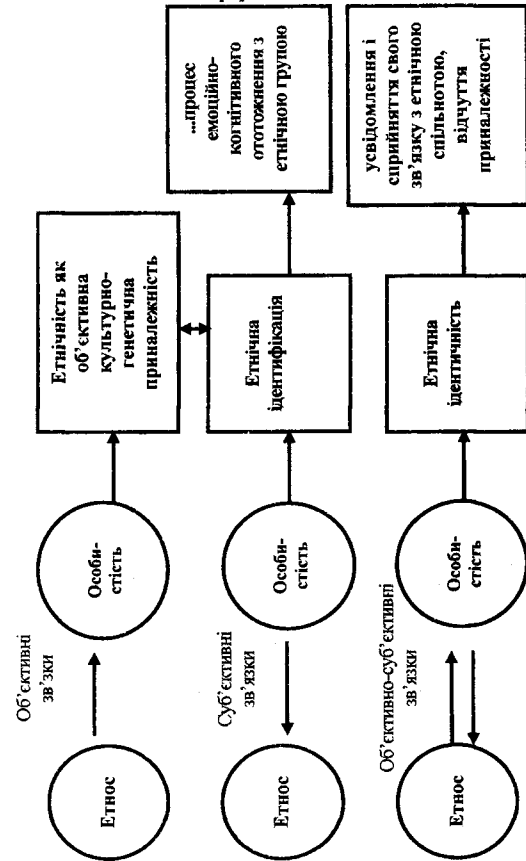
Принципово інша точка зору на природу етнічності характерна для конструктивізму. Наріжним каменем цієї теорії є заперечення об'єктивності існування всіх етнічних утворень, уявлення про них як про продукти індивідуальної і групової свідомості, як про особливу форму дискурсивної практики, що розділяє світ на «нас» та «них» і таким чином конструює соціальний простір. Відповідно до даної концепції *етнічність – це не властивість особистості, а характеристика стану її свідомості*. Усвідомлення і відчуття своєї приналежності до якоїсь етнічної спільноти (яка є не реально існуючою, а міфічною, «уявленою») конструюється. Особливо значущу роль у цьому відіграють система освіти, виховання, ідеологічного впливу.

Близька до конструктивістської інструменталістська концепція акцентує свою увагу, насамперед, на ролі та значущості етнічності як інструмента (звідси і назва даної теорії) у вирішенні соціальних, політичних, особистісних проблем. Звідси – уявлення про етнічність як ситуативну ідентифікацію. Згідно інструменталістській концепції приналежність до етнічної групи – це питання відношення, сприйняття, почуттів, які завжди нестійкі, тому що залежать від ситуації, у якій опиняється індивід.

На наш погляд, триваюча вже досить довгий час полеміка між представниками різних наукових шкіл багато в чому пояснюється тим, що кожна з них зосереджує свою увагу на різних аспектах формування і функціонування етнічності як прояву різних форм і способів взаємозв'язку етносу й особистості. Цей зв'язок, як і зв'язок із будь-якою соціальною спільнотою, може бути трьох типів: *об'єктивним, суб'єктивним й об'єктивно-суб'єктивним*. І кожен із цих типів зв'язків породжує різні форми буття етнічності, потребує різних механізмів її формування [див. схему 5].

Примордіалісти зробили предметом свого дослідження етнічну приналежність як об'єктивно притаманну особистості властивість, що виявляє себе через зовні риси й особливості поведінки. Разом із тим, не можна погодитися з уявленням «примордіалістів» про етнічність як характеристику постійну та незмінну, споконвічно задану самим фактом походження індивіда, його родовими коріннями.

Етнічність – це не тільки культурно-генетична приналежність до того чи іншого етносу, але й форма суб'єктивного зв'язку з ним, міра включення особистості в етнічну систему.



У цьому аспекті поняття «етнічність» стає тотожним поняттю «етнічна ідентичність» і означає «усвідомлення і сприйняття себе як члена тієї чи іншої етнонаціональної групи, що виявляється в почутті спільності з членами цієї групи і сприйнятті як цінності основних її характеристик» [3, с. 100].

Формування етнічної ідентичності передусє складний і суперечливий процес *етнічної ідентифікації*. У його структурі, як і взагалі у структурі соціальної ідентифікації, виділяють два основних компоненти: когнітивну й афективну складові. У перший блок входять елементи, які можна позначити як *етнічну поінформованість*. Це знання про існуючу диференціацію людей на етнічні групи (етноси), про критерії їхнього виділення, про особливості «своєї» й інших етногруп тощо.

Рационально-пізнавальний аспект ідентифікації спрямований на з'ясування свого місця в соціальному просторі, на усвідомлення себе як члена тієї чи іншої етнічної спільноти. У цьому когнітивному процесі особистістю усвідомлюються ті її власні риси та якості, що повторюються в людях відповідної групи. Це може бути мова, особливості поведінки, способу життя, антропологічний тип, іноді – релігійні вірування [1, с. 79-80].

Однак поінформованість про принади етнічної категоризації і самокатегоризації не призводить автоматично до готовності індивіда ототожнити себе з тією чи іншою етнічною групою, оскільки цей процес включає й *афективні компоненти*: оцінки, почуття, емоції. Вони можуть бути або позитивними, або негативними, або нейтральними. Ступінь суб'єктивної включеності в етнічну спільність може коливатися від високого ступеня особистісної значимості такого включення («для мене дуже важливо відчувати себе представником своєї національності») до повного відторгнення даної цінності («для мене це не має значення»), може викликати як почуття самоповаги, так і почуття сорому.

Таким чином, у самому процесі етнічної ідентифікації закладена внутрішня конфліктність. Тому про етнічну ідентичність особистості, цілності цього аспекту її «Я-концепції» можна говорити лише в тому випадку, коли сформоване *почуття приналежності до етнічної групи, а основні її характеристики сприймаються як цінність*.

Дуже вдало, на наш погляд, сформулював цей стан свідомості особистості відомий російський філософ В. С. Соловйов. Хоча ним використовується термін «народність», по суті мова йде про етнічність як результат акта самовизначення. Приналежність людини до народності, як вважає В. С. Соловйов, «закріплюється його власною свідомістю і волею...

Народність є внутрішня, невіддільна приналежність цієї особистості, те, що для неї у вищому ступені дорого і близько» [4, с. 377].

Саме механізми процесу етнічної ідентифікації виявились у центрі уваги конструктивістської та інструменталістської наукових шкіл. Їм вдалося показати, що етнічність, яка ототожнюється ними з етнічною ідентичністю, є таким утворенням, що не виникає природно, а привноситься у свідомість індивідів і груп у процесі шлеспрямованого впливу, який носить найчастіше маніпулятивний характер.

Однак навіть якщо погодитися із суб'єктивістським трактуванням етнічності як уявлення про наслідкову групову солідарність, яка заснована на уявленнях про загальне (не завжди реально загальне) походження, історичну долю, культуру тощо, не можна не враховувати, що ці уявлення все ж таки мають об'єктивну основу. Вони дійсно виробляються реально існуючими групами людей (народдами), що займають відносно відособлене положення в навколишньому середовищі [5, с. 40].

Вважається важливим висновок, до якого приходить відомий російський дослідник З. Н. Сікевич. Аналізуючи обґрунтованість різних методологічних підходів до розуміння природи етнічності, вона зазначає, що «етнічне у кожній людині дійсно первинно, і в цьому «примордіалісті» праві. Однак затребуваність, ступінь вираженості цієї ознаки найчастіше конструюється як зовнішніми, соціальними обставинами, так і визначеною індивідуально-особистісною установкою» [6, с. 17].

На нашу думку, при такому підході не тільки знімається жорстка опозиція між основними науковими напрямками, але й стає очевидною об'єктивно-суб'єктивна природа етнічності. *З одного боку, етнічність – це об'єктивно задана характеристика культурно-генетичної приналежності особистості. З іншого боку, вона відбиває ступінь готовності особистості ідентифікувати себе з групою своєї приналежності, що виражається в почутті приналежності, глибини цього почуття. Звідси – і різні рівні, типи етнічності, різний ступінь її суб'єктивної значущості.*

§ 2. Функції етнічності

Відповідь на питання про функції етнічності – це відповідь на питання про те, з яких потреб і сторін життєдіяльності людей вона виникає [5, с. 42].

Найбільш цікава, на наш погляд, спроба вирішити цю проблему запропонована С. В. Соколовським [7, с. 9-12]. Аналіз основних сучасних концепцій дозволив автору виділити три групи трактувань значущості етнічності.

З позиції структурно-функціонального підходу роль етнічності описується в категоріях користі, які вона приносить для особистості. Етнічність у даному випадку виступає як утилітарна цінність, її призначення – зробити навколишній світ більш комфортним і безпечним шляхом прилучення до «своїх». Тому ця група функцій вдало, на наш погляд, названа С. В. Соколовським: «етнічність як домівка».

Говорячи про етнічність як утилітарну цінність, автор звертає увагу на трактування її ролі як засобу подолання характерної для сучасного суспільства проблеми відчуження, а також як спосіб спрощення взаємодії шляхом поділу соціального світу на «своїх» та «чужих», сприйняття яких стереотипізовано в культурі «своїх».

До утилітарних функцій ми б віднесли і роль етнічності як того притулку, у якому особистість намагається врятуватися в умовах соціальної фрустрації, розраховуючи (найчастіше не безпідставно) на допомогу і підтримку «своїх».

Для другої групи виокремлених С. В. Соколовським концепцій, названих автором «етнічність як мова», характерне її трактування як особливої форми дискурсу. З одного боку, це – частина повсякденної мовної практики, спосіб говорити про «нас» та «них», з іншого боку – це спосіб концептуалізації соціального світу, сфера професійної свідомості, що конструє етнічний простір.

І в тому, і в іншому випадку етнічність виступає як *світоглядна, когнітивна цінність*, оскільки дозволяє сформуувати погляд на світ, усвідомити його структурне розмаїття.

І, нарешті, у третю групу С. В. Соколовським об'єднані інтерпретації досліджуваного феномена, які дозволяють говорити про «етнічність як вислів». Сюди включені ті професійні погляди, що акцентують свою увагу на унікальності та безцінності кожної з культур, необхідності збереження різноманіття етнічного світу як умови виживання людства. Ця аргументація, що приводиться фахівцями, дозволяє представити етнічність як *гуманітарну цінність*.

На рівні буденної свідомості, у середовищі самих етнічних спільнот, особливо тих, існування яких перебуває під загрозою, етнічність набуває найбільш виражений характер і перетворюється в *екзистенціальну цінність*. Саме це і дозволяє легко залучати такі групи у етнобілізаційні процеси.

Проведений С. В. Соколовським аналіз етнічності з позицій сформованих у сучасній науці підходів відкриває, на наш погляд, можливість виділення її

утилітарних, світоглядних і гуманітарних функцій. Саме ці функції дозволяють розглядати етнічність як інструмент у вирішенні особистісних і соціальних проблем, перетворюють її на значущий фактор розвитку сучасного світу, дають можливість її використання задля блага чи зла.

Трохи інший принцип виділення функцій етнічності пропонує З. В. Сікевич [6, с. 20-21]. Нею виділяються три основні, органічно властиві етнічності функції, а саме: регулятивна, інформаційна і психологічна (або захисна), і дві, що носять ситуативний характер.

До останніх автором віднесені *інструментальна* (або ж *мобілізаційна*) та *мотиваційна функції етнічності*. У визначених обставинах, особливо в умовах соціальної кризи, міжгрупового конфлікту тощо етнічність стає ефективним інструментом для досягнення визначених економічних, політичних і інших цілей. І цей інструмент, що уміло використовується елітою, нерідко виявляється дієвішим, ніж класові чи політичні угруповання. Сама ж акцентована етнічність виступає як критерій оцінки соціальних, у тому числі і політичних, змін. У цьому полягає мотиваційна функція етнічності.

У роботах інших авторів називаються й інші функції етнічності.

Дійсно, їхній перелік можна було б значно продовжити. Разом із тим, ми вважаємо за можливе піти іншим шляхом, виділивши основні, взаємопов'язані між собою *групи функцій*, що відбивають сутнісні особливості даного феномена. На нашу думку, основне призначення етнічності зводиться до виконання нею 2-х основних груп функцій.

Перша з них – це *самовизначення особистістю свого місця в соціумі*. Потреба в приналежності, відповідно до теорії А. Маслоу, відноситься до фундаментальних соціальних потреб особистості, а Э. Еріксон відводить їй найважливішу роль у своїй концепції розвитку особистості, вважаючи, що вже первісно особистість націлена на пошук включення в життя суспільства. Тому пошук відповіді на питання «Хто Я?» відповідає закладений у самій природі людини потреби в психосоціальної ідентичності як найважливішої умови цілісності особистості. При цьому людина навряд чи може обійтися без пошуку своїх родових, у т. ч. етнічних, коренів. І доки зберігається розподіл народонаселення землі на народи-етноси, залишається необхідність (хоча і в різній ступені необхідності для різних людей) пошуку і цих своїх координат у соціальному просторі.

З цієї потреби випливає й друга з основних функцій етнічності: *об'єднуючо-роз'єднуюча*. У даному випадку етнічність виступає в ролі фактора, що дозволяє вичленувати етнічні кордони групи, порівняти «нас» із «не-нами» в опозиції «ми» – «вони».

Всі інші досить різноманітні прояви значущості етнічності відносяться, на наш погляд, до області використання даного фактора в задоволенні потреб особистості і груп, із якими вона себе ідентифікує.

§ 3. Механізми формування етнічності

Процес формування етнічності відбувається під впливом багатьох факторів. Ю. О. Арутюнян, говорячи про джерела формування національної (етнічної) свідомості, виділяє 4 таких джерела: *родовий*, пов'язаний із походженням, тобто такий, що є продуктом соціально-біологічної природи людини; *психологічний*, пов'язаний з національними почуттями; *культурний* – прилучення до своєї національної культури; і *соціальне джерело*, пов'язане із соціальними позиціями і соціальними інтересами особистості [8, с. 48].

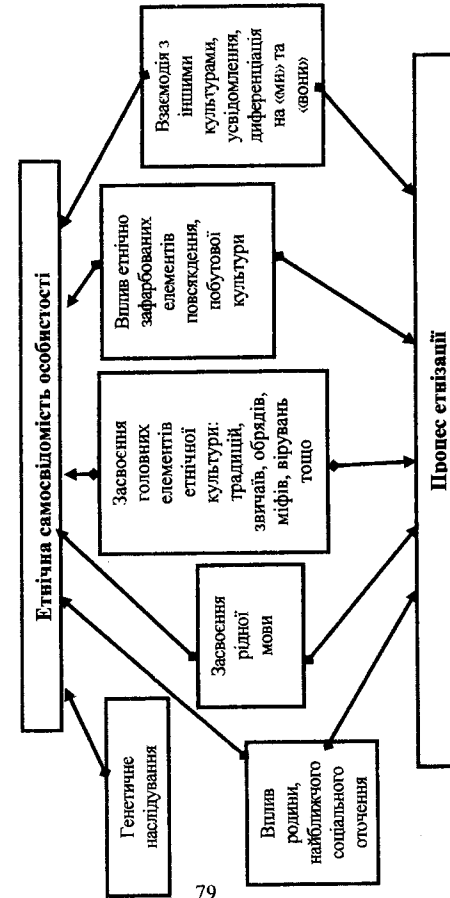
Як підкреслює автор, при органічному зв'язку всіх зазначених детермінант національної/етнічної свідомості, спостерігається відома автономія кожної з них, ситуативність їхньої ролі, залежна від конкретно-історичних обставин. Звідси – і різні механізми формування етнічності.

В більшості випадків воно протікає як природний процес [див. схему 6]. З перших моментів життя, на ранніх етапах соціалізації починається входження особистості у свою національну культуру. М. О. Шульга цей процес оволодіння особистістю елементами етнічної культури, який дозволяє їй стати повноцінним членом етносу, набути етнокультурну компетентність, називає *процесом етнізації* [1, с. 19].

Органічне формування етнічності відбувається не тільки через заглибленість у визначене мовне середовище, але і через усе життєве оточення, так звану структуру повсякденності, що має більш-менш чітко виражену етнічну специфіку. Найбільш значуща роль належить тут мові. Численними соціолінгвістичними дослідженнями доведено, що між мовою, що засвоєна у дитинстві, і характером сприйняття світу, образом світу існує тісний зв'язок.

Етнічні структури повсякденності в першу чергу характеризують матеріальну сторону і матеріальні умови існування людини, сферу її побуту: житло, одяг, харчування. Незважаючи на процеси інтернаціоналізації матеріальних сторін життя різних народів, що широко охопили сучасний світ, етнічна специфіка все-таки є досить стійкою. Найбільше вона зберігається в сільській місцевості й у так званих «народній» (фольклорній) культурі.

Схема 6.
Фактори, що діють у процесі природного за своїм характером процесу формування етнічності



В орбіту повсякденності включаються і зв'язки, відносини людей між собою, насамперед у родині. Кожна культура виробляє свою систему цінностей, норм поведінки, традиції, звичаїв, що засвоюються особистістю в процесі сімейного впливу. Багатьма авторами як фактор етнізації розглядається вплив на свідомість, психіку людини оточуючого її з дитинства природного середовища: клімату, ландшафту і навіть запахів. Усе це не тільки накладає відбиток на ряд рис особистості, але і залишається в пам'яті як образ «рідної землі», як те, що є найбільш цінним і дорогим для людини.

Як зазначає М. Шульга, на самих ранніх етапах соціалізації процес етнізації відбувається переважно на несвідомому рівні. У такий спосіб засвоюються цінності, норми, установки, цілі, шаблони поведінки тощо даної етнічної культури. У результаті цього етнічні характеристики пронизують усі прояви особистості (мислення, емоції, пам'ять, жести, міміку тощо), роблять її етнофором [1, с. 39].

На наступних етапах розвитку особистості процес формування етнічності здобуває відрефлексований характер.

Проведені психологами дослідження особливостей формування соціальної, у тому числі й етнічної, ідентичності в дитячому віці показали, що цей процес тісно пов'язаний із когнітивним розвитком дитини і не може бути зрозумілим поза розумінням законів останнього. Встановлено, що процес ідентифікації неможливий без достатнього розвинутих диференційованих уявлень про ті соціальні спільноти, з якими потенційно можливе ототожнення, без того, що ми вище позначили як «етнічна поінформованість».

Етнопсихологи розрізняють три етапи формування етнічної самосвідомості у дітей.

Перший охоплює молодший шкільний вік (6-10 років) – період, коли дитина ще не володіє тими етнічними категоріями, які необхідні для самоопису. Для цього віку характерне неясне усвідомлення спільності з людьми своєї національності, невмотивована вказівка на свою етнічну приналежність, слабо розвинута етнічна самосвідомість.

Другий займає середній шкільний вік (11-15 років) – період, коли вириває свідоме відношення до свого етнічного середовища, інтерес до культури, історії свого й інших народів.

Третій поширюється на старший шкільний вік (16-17 років) і характеризується усвідомленням своєї етнічної приналежності, формуванням мотивації етнічної самоідентифікації.

Те, що формування етнічної ідентичності включає три послідовні стадії, підтверджується цілою низкою досліджень, зокрема дослідженням, що проведене Леоном Фіннеєм серед підлітків, які належать до етнічних меншостей [9].

Як з'ясувалося, на першій стадії етнічна ідентичність сприймається безастережно як даність. При цьому уявлення про етнічну приналежність, відношення до своєї етнічної групи задаються іншими – рідними, членами своєї етнічної групи чи суспільством у цілому, а самі підлітки сприймають їх досить некритично.

У якийсь момент, як правило в юності, молодь з етнічних меншостей зустрічається із ситуацією, що змушує їх задуматися про те, що значить бути представником етнічної меншості, переводить проблему етнічності в ранг актуальних. У цей період молодь хвилюють проблеми розходжень між етнічною спільнотою, до якої вона належить, та домінують групою, ті стереотипні образи, що сформовані в суспільстві у відношенні їхньої групи, і, нарешті, особистий досвід зустрічей із проявами упереджень і дискримінації.

Попередня стадія – стадія вивчення проблеми, як правило, закінчується виробленням деякої позиції. Вважається, що на даній стадії у молоді формується чітко визначена етнічна ідентичність [9, с. 145-147]. Але навіть після досягнення такого стану самосвідомості можливий перегляд вироблених рішень і позицій. Протягом життя вони можуть зазнавати значних трансформацій у відповідності із соціальними умовами, що змінюються, і з життєвими обставинами особистості.

Незважаючи на те, що процес формування етнічної ідентичності в дитячому і підлітковому віці підкоряється загальним закономірностям, дослідження, проведені в різних етнічних середовищах, виявляють досить істотні відмінності у свідомості та значущості етнічної приналежності у представників різних національностей. Для нас особливий інтерес можуть представляти результати дослідження, проведеного В. Н. Павленко серед дітей і підлітків Харкова [3, с. 158-171]. Вони підтвердили, що найбільш усвідомлений характер етнічна ідентифікація носить у старшому підлітковому віці. Разом із тим, виявилось, що для Харкова, як прикордонного міста, міста, де приблизно в рівній пропорції представлені як українці, так і росіяни, де домінує російськомовна культура, багато хто відносив себе одночасно і до українців, і до росіян. Серед дітей з українських родин таких виявилось 65 % серед 6-річних, 52 % серед 9-річних, 31 % серед 12-річних і 26 % серед 15-річних. Серед дітей з російських родин подвійна

ідентичність виявилася ще більш розповсюдженою: 82 % серед 6-річних, 36 % серед 9-річних, 36 % серед 12-річних і 37 % серед 15-річних.

Найбільш несподівано, як вважає автор дослідження, виявилася досить висока поширеність серед дітей із російських родин ідентифікації себе як українців: 13 %, 22 %, 18 % і 16 % – у названих вікових групах.

На нашу думку, така, на перший погляд, помилкова ідентифікація (або ж – *криптоідентифікація*, як її прийнято позначати) може бути логічно пояснена з позиції конструктивістських уявлень про механізми формування етнічності. Курс на створення в Україні національної системи освіти і виховання, що передбачає українську мову навчання, більш розширене і поглиблене вивчення української мови, літератури, історії тощо, орієнтованість усього навчально-виховного процесу на формування патріотичних почуттів і настроїв стосовно української держави й української нації, пропаганда ідеї українського національного відродження і т. п., уже дає свої плоди, у тому числі, і у формі прагнення представників національних меншостей відносити себе до титульної нації. Але навряд чи навіть у 15-річних підлітків з російських родин ідентифікація себе як українців носить інструментальний характер, ґрунтується на розуміннях вигоди. Це скоріше наслідок недостатньої розвиненості їхньої «руськості» у результаті сімейного впливу, суперечливості між когнітивними й афективними складовими процесу етнічної ідентифікації, про які ми говорили вище.

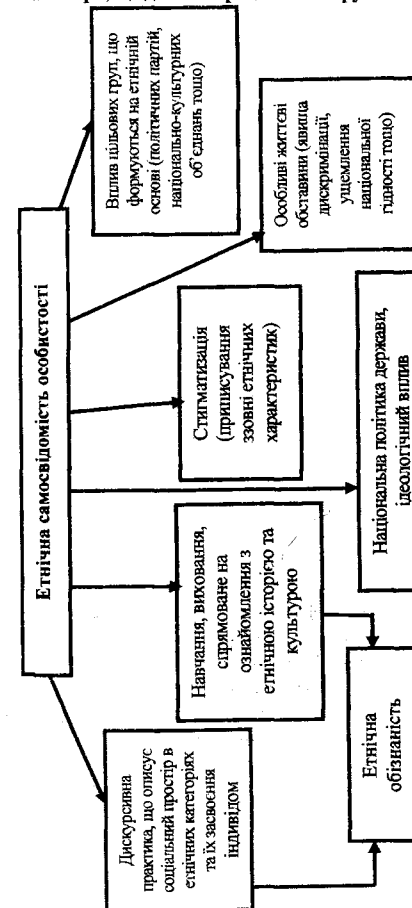
Слід зазначити, що в контексті аналізу механізму формування етнічності конструктивістська концепція, особливо в сучасних умовах, знаходить досить переконливе підтвердження. Моменти «конструювання» неминуче присутні, коли особистість включається в орбіту діяльності інституціоналізованих форм освіти і виховання, знаходиться під впливом інформаційного поля сучасного суспільства [див. схему 7].

При цьому, на наш погляд, доцільно розмежовувати *культурне і політичне конструювання етнічності*. Перше спрямовано, насамперед, на формування етнічної компетентності (тобто знань про культуру й історію свого народу) і позитивного відношення до своєї етногрупи, почуття приналежності до неї. Основною ж метою політичного конструювання є актуалізація етнічності, пробудження етнічної свідомості та самосвідомості, мобілізація людей на реалізацію національної ідеї, захист інтересів своєї етнопонаціональної групи.

Надзвичайно цінна інформація щодо механізмів формування етнічності була отримана в процесі дослідження етнічних громад Санкт-Петербурга, результати якого узагальнені у монографії «Конструювання етнічності» [10].

Схема 7.

Фактори, що діють в процесі «конструювання» етнічності



Ця робота представляє для нас особливий інтерес, по-перше, як таке емпіричне дослідження, де послідовно реалізований конструктивістський підхід до трактування етнічних феноменів. Нагадаємо, що у вітчизняній науковій традиції затвердився і частково продовжує розвиватися дотепер примордіалістський напрямок.

По-друге, це дослідження побудоване на використанні якісних методів, що дозволило прояснити практику використання етнічних категорій на повсякденному рівні, той зміст і значення, які люди в них вкладають.

В основу дослідження було покладене уявлення про етнічність як соціальний конструкт, що формується і змінюється під зовнішнім впливом. Спираючись на теорію нації Б. Андерсона як «уявленої спільноти», члени якої не в змозі підтримувати відносини на особистісному рівні, однак мають уявлення про «образ» нації, автори дослідження прагнуть показати, що створення такого образу – плід роботи соціальних інститутів.

Саме вони формують стереотипи відношення до тих чи інших характеристик як національних (етнічних) (зовнішність, поведінка, сприйняття дійсності тощо), а також розробляють стратегії використання цих відмінностей як символічних [10, с. 40-41].

Автори вводять поняття «*етнічний код*». Йдеться про знаки етнічності, що використовуються. У нього входять усі слова, якими позначають відмінності між «своїми» і «чужими», ознаки «руськості», «татарськості», «німецькості» тощо.

Агентами, які відповідають за підтримку і зміну уявлень про кордони «своїх» і «чужих» та здійснюють символічне позначення кордонів етнічних груп, є:

1) держава, що розробляє політику національної ідентичності своїх громадян, та інститути, через які ця політика проводиться: перепис, паспортна система, система освіти і виховання. Ми б до цього переліку додали діяльність засобів масової інформації;

2) структури громадянського суспільства (етнічні організації, рухи тощо). Вони активно формують власне уявлення про «своїх», яке може відрізнитися від державної версії, конкурувати з нею.

У дослідженні петербурзьких соціологів особливо докладно аналізувалася роль етнічних організацій як центрів мобілізації, де розробляються уявлення про правила і практику етнічної поведінки і йде навчання цим практикам, де формуються «етнічні коди», що можуть служити каталізаторами для подальшої етнізації [10, с. 19-30].

3) Одним із основних агентів формування етнічної ідентичності продовжує залишатися родина – інститут, у рамках якого уявлення про етнічну приналежність тісно пов'язане з побутовими ситуаціями, сімейними традиціями і легендами (про великих предків, досвід дискримінації й ін. [10, с. 41]).

Саме завдяки діяльності перелічених інститутів і конструюється етнічність, формуються практичні навички вживання знаків етнічної приналежності, тобто «етнічний код». Повсякденності ж етнічний характер приписується вже з «висоти» знання своєї етнічної приналежності. Правила, що регулюють повсякденне життя, «здобувають» етнічну характеристику тому, що члени групи названі чи ж називають себе (це двосторонній процес) вірменами, євреями тощо [10, с. 256].

Наведені положення наочно демонструють логіку аналізу етнічності в рамках конструктивістської парадигми. Разом із тим, у процесі інтерв'ю з людьми, що назвали себе «татарами», «естонцями», «поляками» тощо дослідники неодноразово зіткнулися з такими інформантами, для яких бути людиною «національною» є цілком природним. Це відбувається в тому випадку, коли етнічність засвоюється в процесі первинної соціалізації і закріплюється завдяки перебуванню в етнічно однорідному середовищі.

З цієї точки зору особливий інтерес представляє опис у роботі «татарського клану» – типу спільноти, об'єднаної родинними зв'язками і мережами підтримки, спільноти, де символи «татарськості» проникають у повсякденність і побут людей. Тобто «етнічно пофарбована» повсякденність усе-таки реально існує (хоча і поступово нівелюється в умовах сучасного великого міста), а не виникає тільки як результат дискурсивної практики й етнічної номінації

Автори дійшли висновку, що побутовий і науковий дискурс про етнічність розрізняються. Як виявилось, на рівні побутової свідомості домінує уявлення про етнічність як про характеристику, що усядковується від батьків, і є іманентною властивістю кожної особистості. Тобто пересічні громадяни, не усвідомлюючи цього, стоять на примордіалістських позиціях.

На нашу думку, зафіксований дослідницьким колективом стан етнічності, що позначається як «природний», може розглядатися як підтвердження правомірності положення про необхідність розмежування етнічності як приналежності і як результату процесу етнічної ідентифікації.

Різні форми буття етнічності припускають і різні механізми її формування. Приведені в роботі розповіді про те, як інформанти самі усвідомили свою етнічну приналежність, як у них сформувалося почуття цієї приналежності, не тільки надзвичайно цікаві, часом драматичні, але

й свідчать про те, що шлях формування ідентичності (у роботі для цього пропонується спеціальний термін «кар'єра етнічності») у більшості людей свій, індивідуальний.

«Кар'єра етнічності» визначається основними подіями біографії, специфікою батьківської родини, професією, освітою, релігією, способом життя (наскільки він «етнічно» зафарбований), досвідом дискримінації і багатьма іншими факторами, що носять як індивідуальний, так і соціальний характер.

На нашу думку, наведені в дослідженні етнічних громад Санкт-Петербурга матеріали підтверджують положення про різноманіття джерел, що живлять етнічну самосвідомість особистості, і різноманіття механізмів формування етнічності як примордальної – з одного боку – їх характеристики, і стану її свідомості – з іншого.

§ 4. Етнотип як носій властивостей етнічної групи

Етнічність і як культурно-генетична приналежність, і як результат процесу етнічної ідентифікації (етнічна ідентичність) може виявляти себе по-різному. Найбільш дискусійною в сучасній науці проблемою є прояв етнічності як приналежності.

Перспективний, на наш погляд, шлях її вирішення запропонований М. О. Шульгою. Розроблений ним індивідуально-типологічний підхід до вивчення етносу полягає в тому, що етнос розглядається через характеристики особистості і ґрунтується на тому, що приналежність до етнічної спільноти, включеність у її життєдіяльність формує у особистості стійкі, повторювані риси, властивості, спрямованість тощо, що є типовими для усіх чи більшості членів спільноти [1, с. 8].

Трактуючи етнічність як узагальнену характеристику етнічних якостей особистості, як єдність її етнічних властивостей [1, с. 27], М. О. Шульга вважає за можливе їхній опис як на абстрактно-теоретичному рівні у формі своєрідної етнічної моделі особистості, так і на конкретно-типологічному рівні, який дозволяє виявити реально існуючий етнічний тип особистості.

По суті, йдеться про так звані базовий та модальний типи особистості – поняття, що широко використовувались у рамках наукової школи «Культура й особистість». Вона існувала в США в 30-і – 50-і роки ХХ ст. і пов'язана з іменами відомих антропологів Р. Лінтона, А. Кардінера, К. Дюбуа, Ф. Боаса, М. Мід та інших.

Головна ідея цієї школи полягала в тому, що кожне суспільство може бути охарактеризоване через «типову особистість», і ці характеристики можуть

порівнюватись. Структура базової особистості, як вважали прихильники цього напрямку культурної антропології, містить елементи, загальні для всіх або ж більшої частини представників визначеної культури. Вони є оптимальними для життєдіяльності у визначених умовах, формуються на етапі первинної соціалізації і передаються з покоління в покоління.

Однак, у міру накопичення спостережень, результатів досліджень, виявилось, що в кожному суспільстві існує різноманіття культур. І це робить проблемним виділення якогось універсального типу. Тому поняття «базова особистість» було доповнено поняттям «модальна особистість». Цей термін, на відміну від попереднього, визначає не оптимальну для даної культури структуру особистості, а ті її риси, що реально існували і статистично переважали в даній культурі, були представлені найбільш масово.

Незважаючи на те, що сама наукова школа «Культура й особистість» мала багато вразливих місць, які дотепер піддаються критиці [див. про це більш детально: 11, с. 97-101], поняття базової і модальної особистості міцно закріпилися в антропології, культурології, психології, соціології й інших науках.

Одним із інваріантів базової особистості в науках етнологічного циклу стало поняття «етнофор». Це така модель особистості, у якій найбільш повно втілюються антропологічні, психо-фізіологічні особливості етнічної групи, її культурна специфіка, а також той комплекс соціально-психологічних якостей, що позначається як національний характер.

Узявши за основу модель «етнофора», ми одержуємо можливість визначити міру типовості реальних особистостей у залежності від ступеня їхнього наближення до сконструйованої абстрактно-теоретичної моделі. На цій підставі можемо говорити про високо типових і мало типових представників даної етнічної групи.

Сформульована в такий спосіб задача є цілком коректною й обґрунтованою у теоретичному плані, але її важко реалізувати на емпіричному рівні.

Варто врахувати, що всі основні характеристики, які використовуються для опису базового для даного етносу типу особистості, носять переважно міфологізований характер, являють собою скоріше стереотипізований образ етнічної групи й особистості, що її представляє.

Візьмемо, наприклад, такий визначник етнічної приналежності, як зовнішність. Хоча сучасні наукові дослідження переконливо спростовують можливість виділення таких рис зовнішності, які б характеризували «типового українця», «типового француза», «типового німця», такі образи

безсумнівно існують, що підтверджується численними дослідженнями авто-і гетеростереотипів. Саме вони є підставою для класифікації людей за ознакою «національність» у побутових ситуаціях міжетнічної взаємодії.

Цікавий приклад полеміки серед самих татар щодо того, яка зовнішність є «типологічно татарською», наводиться в роботі «Конструювання етнічності», на яку ми вже посилалися [10, с. 49-50].

Більшість інформантів поділяли думку, що члени однієї групи повинні бути зовні схожі, оскільки мають спільних предків, а, отже, єдиний «генетичний матеріал». Однак згода з таким висновком у відношенні інших груп межувала з думкою про відсутність «татарської зовнішності». Багато хто наполягав на існуванні різних груп татар, фізично не схожих між собою. От одне з типових висловлень: «Існує уявлення про те, що татари схожі на монголів, але це не так. Насправді татар від росіян складно відрізнити. Монгольського типу дуже небагато. У нас є і руди, і з бородами, і безбороді, і блакитнооокі є, а є і східного типу, дійсно вузькоокі, із широкими вилицями. Але й росіяни такі є... « Інший інформант висловив думку, що найбільш значущим фактором формування такого стереотипу зовнішності є фільми про татаро-монгольську навалу, де «татаро-монголів» представлені як єдиний народ, що відноситься до однієї монголоїдної раси» [10, с. 49-50].

У цілому, помилки у визначенні їхньої етнічної приналежності по рисах зовнішності відзначали більшість представників усіх етнічних груп, що були предметом дослідження петербурзьких соціологів.

Настільки ж складно вловити на індивідуальному рівні специфіку національного характеру. Частіше за все він розуміється як сукупність більш-менш стійких психологічних рис і властивостей, які знаходять прояв у специфіці поведінки більшості представників нації. При цьому закономірно виникає питання: наскільки справедливо наділяти той чи інший народ рисами, лише йому властивими, абсолютизація цих рис? Відповідаючи на це питання, І. Кон зауважує: «Говорять, що відмінна риса росіян – терплячість. Але ця якість характерна також для китайців. Говорять, що грузини запальні. Але це типологічно також для іспанців... Яку би якість, чи то темперамент, чи ціннісні орієнтації, ми б не взяли, вона ніколи не буде унікальною. Унікальна структура характерологічних особливостей нації. Але всі елементи, що входять у цю структуру, є загальними» [12, с. 147].

Даний висновок І. Кона, який поділяється сьогодні багатьма фахівцями, усе-таки не підбиває остаточний підсумок багаторічної дискусії: національний характер – це міф або реальність?

З одного боку, безсумнівно є факт, що під впливом цілого комплексу специфічних умов: природного середовища, історії розвитку, соціально-економічних, політичних, культурних факторів тощо у кожного народу формуються, закріплюються, передаються наступним поколінням такі риси, які дозволяють говорити про характерний для нього етнотип. З іншого боку, настільки ж безсумнівно є той факт, що всі спроби зафіксувати прояви етнічної специфіки у свідомості, психіці індивіда, формах його діяльності є не тільки складно реалізованими, але, головне, майже у всіх випадках небезперечними.

Труднощі, з якими зустрічаються вчені при аналізі національної психології, породили уявлення, що ця задача не може бути вирішена раціональним шляхом. Характерне висловлення М. Бердяєва: «національність таємнича, містична, ірраціональна».

Проте, спроби виявити характерні риси різних народів, що почалися вже за часів античності, не припиняються і донині. Пояснюється це не тільки прагненням пізнати, але і необхідністю зрозуміти, чому саме так, а не інакше складалась історична доля окремих народів, чому саме такий, а не інший шлях розвитку ними обраний тощо.

Найчастіше вивчення національного характеру стимулюється необхідністю вирішення актуальних проблем, що стоять перед суспільством. Так, наприклад, у США в період другої світової війни більшість відомих фахівців в області культурної антропології були залучені до дослідження німецького і японського національних характерів, а відразу після закінчення війни їхні зусилля були переключені на спробу пізнання «слов'янської душі» і російського національного характеру. Вважалося, що розуміння психології ворогів і їхніх лідерів буде корисним як у плануванні ходу військових операцій, так і в проведенні післявоєнної державної політики.

Можна назвати безліч робіт, у яких робиться спроба зрозуміти причини утвердження фашизму в Німеччині. Найбільш широку популярність придбала робота Е. Фромма «Втеча від свободи». Вона спрямована на пошук відповіді на питання: чому німецький народ піддався диктаторському режиму Гітлера? Е. Фромм пояснює це перевагою в Німеччині «авторитарного типу особистості». Особистість такого типу обов'язкова та послужлива стосовно тих, хто вищий за статусом, але поводить в наказовій й презирливій манері стосовно підлеглих. Фромм вважав, що особистості з таким характером тривожно реагують на демократичні інститути і демонструють сильну тенденцію «втечі від свободи» в авторитарні системи, у яких відчують себе більш комфортно.

До досліджень японського національного характеру були притягнуті найбільш відомі американські антропологи: К. Клакхон, Р. Бенедикт, М. Мід та інші.

Поведінка японського уряду і японських солдатів часто ставила американців у глухий кут. У своїй книзі «Хризантема та меч» Р. Бенедикт робить спробу інтерпретувати такі, здавалося б, несумісні якості, як витончений естетизм японців і відомий усьому світу милітаризм. Американські антропологи дійшли до висновку, що стрижнем національного характеру японців є обов'язок. Цей висновок був зроблений на підставі того, що японці середнього віку мають набагато менше особистої волі, ніж діти і старі, що є повною протилежністю американському суспільству [цитуються за 11, с. 102-104].

Не можна не помітити, що даний висновок багато в чому ґрунтується на етноцентристській позиції, що не завжди дає можливість адекватного розуміння «чужого» культури.

Для нас особливий інтерес можуть представляти спроби виділити характерні для українського етносу типи особистості. Так, у «Енциклопедії українознавства» міститься великий розділ, присвячений рисам характерології українського народу. Його автор Олександр Кульчицький обґрунтовує правомірність виділення двох основних стилів життя, характерних для населення України протягом тривалого періоду її історії, і двох основних національних типів. [див. також: 13]. Найважливішим фактором, що сформував ці протилежні типи, автор вважає геополітичне положення України, її «межовість» на перехрестях історичних шляхів, «межовість українного» – нічим не захищеної й одночасно надзвичайно сприятливої за своїми природними умовами території, що піддається постійно нападам і загарбницьким устремлінням з усіх боків.

Постійна зароза майну, здоров'я, свободі і самому існуванню людей породила, з одного боку, *лицарсько-козацький тип особистості*, для якого збереження земного існування, матеріальні блага не настільки значущі в порівнянні з військовою доблестю, із захистом честі, свободи і віри. З іншого боку, життя в умовах постійної небезпеки сприяло формуванню типу людини, що прагне за будь-яку ціну вижити, залишитися цілим, перекласти несприятливу ситуацію. Це *стиль «захованого існування»*. Він знайшов відображення в приказці «тихше води, ніжче трави», «покірне теля двох маток ссе», а особливо – у знаменитому реченні «моя хата з краю, нічого не знаю».

О. Кульчицький зауважує, що історичні обставини не тільки створили два цих особистісних типи, але й надалі сприяли їхній селекції

в протилежному напрямку. З часів печеніг і половців і аж до колективізації винищувалися представники «лицарсько-козацького» типу й усе більшого поширення одержував тип людини, яка виявляє здатність до пристосування і виживання.

Очевидно, і цією особливістю українців можна пояснити незрозумілу для західних спостерігачів готовність громадян нашої країни працювати в умовах, коли зарплатню не вишучують роками або вона настільки мізерна, що не може забезпечити мінімальний прожитковий мінімум, неготовність захищати свої права, протестувати проти дій влади навіть у тих випадках, коли ущемляються життєво важливі інтереси людей.

Намагаючись зрозуміти нинішній стан українського суспільства і тенденції його розвитку, останнім часом усе частіше звертаються до робіт ще одного представника української діаспори – Миколи Шлямкевича, який продовжив дослідження типу особистості українця, але вже в модерному суспільстві (XIX–XX сторіччя). У книзі «Загублена українська людина», уперше виданої в Нью-Йорку в 1954 р. і перевиданої в Києві в 1992 р., він виділяє чотири національних типи. Для їхнього визначення він скористався літературними образами й іменами видатних осіб. Як можна зрозуміти, головним критерієм виділення типів «української людини» є різні життєві стратегії.

Для 1-го типу, названого *«старосвітські поміщики»*, доміантною рисою є біологічне існування. Генетично він походить від описаних вище «пристосованців».

2-ий тип – *«гоголівська людина»*. Це ті, хто не бажав задовольнятися примітивним існуванням, але не мав можливості реалізувати себе в Україні. Будучи в душі українцями, відчуваючи глибоку прихильність до України, її культури, звичаїв, історії, вони змушені були жити, працювати і діяти поза нею.

3-й виділений М. Шлямкевичем національний тип названий *«сковородинівською людиною»*. Для нього характерний примат духовного над матеріальним, глибоке занурення у духовно-моральні шукання. Як зауважує автор, і в недалекому минулому, і в нові часи збереглися лише слабкі відблиски «сковородинівської людини» з їхньою скромною відданістю духовності. Лише окремі їхні представники доживають сьогодні в тихих наукових установах.

4-ий тип – це *«шевченківська людина»*. Для неї неприйнятний відхід у ситу вигоду, пристосування до чужих світів, духовне самовдосконалення як самоціль. На відміну від попередніх типів, гаслом його життя

є шевченківське «борітеся -- поборете!». «Утвердження українського вільного суспільства, своєї власної держави – стає кінцевим ідеалом «шевченківської людини» [14].

Як можна зрозуміти, саме цей тип українця виступає в класифікації М. Шлямкевича як ідеальна модель. Настільки ж очевидно, що сконструйовано її, виходячи з ідеологічних позицій автора.

Сьогодні багато авторитетних фахівців доходять до висновку, що уникнути суб'єктивізму в описі національного характеру і національного типу особистості можна, лише спираючись на емпіричні методи дослідження.

Якщо базова модель етнічного типу особистості («етнофору») може бути сконструйована шляхом теоретичної абстракції, то виявлення реально існуючих і досить широко розповсюджених, («модальних») типів особистості, що втілюють у своїй зовнішності, особливостях свідомості і поведінки етнічну специфіку, вимагає масштабних, організованих на високому науковому рівні емпіричних досліджень із використанням всього арсеналу методів, накопичених етнологією, психологією, соціологією, іншими соціогуманітарними науками.

§ 5. Типи етнічності

Якщо проблема емпіричного дослідження етнічності як приналежності тільки поставлена, то вимірювання етнічності як стану свідомості має усталену наукову традицію, перш за все в рамках наук психологічного циклу. Нагадаємо, що, як правило, предметом дослідження є етнічна ідентичність, що трактується багатьма як синонім етнічності.

При вивченні етнічної ідентичності, її якісних характеристик використовуються наступні параметри:

- «опуклість», тобто значимість для індивіда його етнічної приналежності, її актуальність;
- «центральність», тобто місце, яке займає етнічна ідентичність у загальній структурі соціальної ідентичності особистості;
- «валентність». Вона може бути позитивною, нейтральною або негативною [див.3, с. 114-120].

Використання цих і інших критеріїв дозволяє виділити різні типи етнічності та диференціювати індивідів за цією ознакою.

Так, у дослідженні О. А. Болдецької, проведеному в Харківській області серед старшокласників і їхніх батьків, виділялися як приналежні до

протилежних полюсів дві групи індивідів: етноакцентовані та етноіндиферентні [15]. До перших були віднесені ті, для яких характерна глибока включеність у етнічну проблематику, висока значимість своєї етнічної приналежності і свого етнічного статусу. В інструментарії дослідження це формулювалося в такій спосіб: «я ніколи не забуваю, що є представником своєї національності». До групи етноіндиферентних були віднесені ті, для кого власна національна приналежність і національність оточуючих людей не має значення, для кого етнічний статус не має особистісної цінності. Формулювалось це так: «Для мене не має значення моя національність і національність оточуючих».

Отримані О. А. Болдецькою результати (вони наведені в таблиці 1) засвідчили поширеність етноакцентованості серед молодшого покоління, а також серед сільського населення.

Перше пояснюється тим, що становлення самосвідомості сучасної молоді збіглося з періодом посткомуністичних змін, створенням незалежних держав, коли на всіх рівнях активно обговорювалися національні проблеми, коли весь суспільний дискурс стимулював необхідність усвідомлення громадянами України свого етнічного статусу й особистісних проблем, що випливають звідси. Трохи більша (у порівняльному плані) чисельність етноакцентованих серед сільських старшокласників і їхніх батьків пояснюється специфікою сільського укладу життя, який поки що зберігає традиційну форму національної культури. Це, поряд із обмеженістю міжетнічних контактів, не тільки робить прояв етнічності більш очевидним, але і формує установки на значимість етнічної приналежності як особистісної цінності.

Таблиця 1.

Розподіл «етноакцентованих» і «етноіндиферентних» серед дітей і батьків (у % до числа тих, що відповіли)

	Сільська місцевість		Місто	
	Старшо-класники n = 127	Батьки n = 91	Старшо-класники n = 820	Батьки n = 401
1. Я ніколи не забуваю, що я – представник своєї національності	44	33	24	20
2. Для мене не має значення моя національність і національність оточуючих	56	67	76	80
Співвідношення 1 до 2	1:1,3	1:2	1:3	1:4

Між крайніми полюсами етнічної ідентичності в реальності може розташовуватися безліч їхніх різновидів, що тяжіють в один чи інший бік.

Л. М. Дробіжева, узагальнюючи результати ряду досліджень, проведених в останні роки серед представників цілого ряду етнічних груп населення Російської федерації, виділяє сім типів етнічної ідентичності [16].

За основу узятий тип, названий «*нормальна ідентичність*». Люди, що належать до цього типу, позитивно сприймають образ свого народу. Має місце сприятливе відношення до його культури, історії, природний патріотизм, що не переходить у фаворитизм, толерантні установки на спілкування з іншими народами, розуміння їхнього внеску в історію.

Відхилення від норми можуть іти в напрямку наростання етнічності й у напрямку її вгасання і навіть заперечення.

Гіперідентичність представлена у 3-х формах:

- «*етноцентрична ідентичність*» виражається в акцентованості на значимості етнічності, орієнтованості на неї, її безумовна некритична перевага. При такій ідентичності присутні елементи етноізоляціонізму, тобто прагнення обмежити контакти всередині своєї етнічної групи. Але така установка не супроводжується агресивним відношенням до інших культур.
- «*етнодомінуюча ідентичність*» фіксує такий стан свідомості і поведінки людини, при якому не тільки етнічна ідентичність стає першорядною серед інших видів соціальної ідентичності, але і досягнення цілей, інтересів групи починає сприйматися як домінуюча цінність. Така ідентичність зазвичай супроводжується уявленнями про перевагу свого народу, визнанням верховенства прав нації над правами людини, дискримінаційними установками стосовно інших етнічних груп, усвідомленим прагненням не «змішуватися» з іншими націями. Як відзначає Л. Дробіжева, даний тип етнічності близький до побутового уявлення про «націоналіста».
- «*етнічний фанатизм*» – ідентичність, при якій абсолютне домінування етнічних інтересів супроводжується готовністю йти в ім'я їх на будь-які жертви і дії, аж до використання тероризму. Це крайня форма агресивної ідентичності.

Ідентичність, спрямована у бік угасання, також, як виявилось, може бути 3-х типів:

- «*етнічна індиферентність*» — люди практично байдужі до проблем етнічності та міжетнічних відносин; вони вільні від норм і традицій етнічної групи, на їхню поведінку, життєві вчинки ніяк не впливає ні їхня власна етнічна приналежність, ні етнічність інших.

- «*етноігілізм у формі космополітизму*» представляє собою заперечення етнічності, етнокультурних цінностей, декларування себе як «громадянин світу», вільних від усього, пов'язаного з етнічним.
- «*амбівалентна*», невиражена, а іноді «здвоєна» чи навіть «строєна» ідентичність.

У даному випадку деякі автори говорять про маргінальну етнічність. Але класично маргінальним типом етнічності можна вважати не біетнічність чи поліетнічність, а таке явище, коли людина відштовхується від одних норм, цінностей, а інші не прийняті нею глибоко, – явище, що досить широко розповсюджене в сучасному світі.

Формуванню даного типу, як правило, сприяє маргінальний статус особистості в етнонаціональній структурі. Він виникає з цілого ряду причин. Основа з них – це походження з етнічно-змішаних родин. А таких, зокрема в Україні, за даними перепису 1989 р., 217 на кожну тисячу. У ролі етнічних маргіналів виявляються емігранти першого покоління, а також представники етнічних меншостей. Вони знаходяться під цілеспрямованим впливом домінуючої в даній нації-державі культури, інституалізованих агентів соціалізації – з одного боку, і родини, найближчого етнічного оточення – з іншого.

Маргінали за своїм статусом зіштовхуються з двома рядами проблем. Це, по-перше, необхідність номінальної самоідентифікації, віднесення себе до тієї чи іншої національності в процесі переписів населення, оформлення будь-яких офіційних документів, заповнення анкет тощо. У недалекому минулому, коли в радянських паспортах існувала горезвісна 5-а графа «національність», усе доросле населення СРСР було змушене вирішувати цю, далеко не просту для багатьох, задачу.

Друга група проблем, з якими зіштовхуються маргінали за своїм об'єктивним статусом, носить суто особистісний, психологічний характер. Це той випадок, коли маргінальне положення сприймається і переживається як гострий внутрішній конфлікт.

У маргінальних ситуаціях вирішення питання про свою етнічну приналежність відбувається в процесі вибору, а тому носить більш усвідомлений, відрефлексований характер.

М. О. Шульга описує чотири моделі ідентифікації, можливі для етнічних маргіналів. Це:

- 1) самоідентифікація з одним із етносів;
- 2) самоідентифікація з двома, трьома етносами (біетнічність, поліетнічність);

3) психологічна, моральна амбівалентність, «розірваність» між культурами, етносами, мовами;

4) усвідомлення себе космополітом [1, с. 144-162].

Але життєві колізії бувають часом настільки складними, що людині важко буває однозначно визначитися. Яскравим прикладом у цьому плані може бути Сергій Довлатов – відомий російський письменник, який у 80-ті роки минулого сторіччя емігрував у США.

На прохання кореспондента журналу «Огонек» розповісти про себе, він відповів так: «Взагалі мати у мене вірменка, а батько – єврей. Коли я народився, батьки вирішили, що життя буде більш безхмарним, якщо я стану вірменом. А потім, коли прийшов час від'їжджати, для цього необхідно бути євреєм... Але у мене ніколи не було відчуття, що я належу до якоїсь національності. Я не розмовляю по-вірменськи. По-єврейськи я також не розмовляю, в єврейському середовищі не відчуваю себе своїм... Я довго розмірковував, як можна визначити мою національну приналежність і вирішив, що я росіянин за професією. Моя професія – бути російським літератором».

Як бачимо, для С. Довлатова виявилось неможливим скористатись жодним із описаних М. Шульгою шляхів подолання своєї маргінальності. Його випадок може розглядатись як досить типовий приклад відсутності етнічної ідентичності («етнічна індіферентність» – за класифікацією, що надає Л. Дроб'їжева).

Як ми впевнились, процес етнічної ідентифікації може завершитись різними результатами: від повного отожднення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою, яке в окремих випадках може приймати гіпертрофовані форми, до повного заперечення існування внутрішніх зв'язків із будь-яким етносом та його культурою.

При цьому висока поширеність гіперетнічності може свідчити про неблагополуччя етнопонаціональної ситуації в країні або в окремих регіонах. А перевага серед представників етнічної групи осіб, у яких відсутня етнічна ідентичність або вона слабо виражена, може утруднити консолідацію людей на етнічній основі (якщо таке завдання, як політична програма, висувається).

Не менш важливу інформацію для діагностики етнопонаціональної ситуації надає аналіз стану етнічності.

§ 6. Стани етнічності

Можна виділити три основні різновиди стану етнічності: етнічний спокій, актуалізована і політизована етнічність.

У *стані спокою* у більшості представників етнічної групи проблеми, пов'язані з їхнім статусом у системі етнічної стратифікації даного суспільства, політичним, економічним становищем, можливостями культурного розвитку знаходяться або на периферії інтересів індивідів, або взагалі не хвилюють їх.

При наявності елементів соціальної нерівності, обумовленої етнічною приналежністю, нерозв'язаності багатьох важливих проблем, що забезпечують нормальне функціонування етнічної спільноти, її життєздатність і подальший розвиток, відбувається *актуалізація етнічності*. Зростає її значущість у загальній структурі цінностей. Етнічність починає виконувати роль механізму інтеграції групи, формування її як «ми – спільноти», що усвідомлює свою пов'язаність загальною історією, культурою, загальними інтересами і потребами.

У більшості республік колишнього СРСР, у тому числі й в Україні, актуалізація етнічності сприяв сам факт утворення незалежних держав, зміна статусу багатьох етнічних груп, одні з яких стали державоутворюючими, інші перейшли в положення національних меншостей.

Значний внесок в актуалізацію етнічності вносять увесь сучасний політичний дискурс, насичений етнічними термінами і фразеологією, діяльність національно орієнтованих, а іноді і відверто націоналістичних партій і рухів. Усе більш помітну роль у цьому процесі починають грати культурні, релігійні об'єднання громадян, що формуються на основі етнічної приналежності.

У цілому, актуалізація етнічності свідчить про пробудження етнічної самосвідомості індивідів і груп, але це не означає її готовності до спільних дій. Такою передумовою стає *політизована етнічність*. Це такий стан групи, коли вона охоплена прагненням досягти політичних цілей, домогтись для себе визначеної частини влади чи таких змін у державному механізмі, які б забезпечували її інтереси [17, с. 30-31].

Політизація етнічності є, як правило, результатом цілеспрямованої «мобілізації» групи. Вона починається з механічного «збирання» носіїв етнічної ідентичності, тобто механічного об'єднання тих, хто не втратив своєї мови, культури, традицій, релігії; знаходить продовження у висуванні кола визначених ідей, гасел, цілей тощо, у формуванні організаційних форм об'єднання представників даної національності, створенні системи комунікації, агітації і пропаганди і завершується виходом етнічної групи на політичну арену.

Визначальну роль у процесі політизації етнічності, поряд із об'єктивними факторами, що визначають реальне положення етнічної групи

в суспільстві, грас національна еліта й лідери, які власне і здійснюють «мобілізаційні» функції.

Аналіз стану етнічності в сучасній Україні дозволяє зробити висновок, що для більшості етнічних груп, що входять до її складу, характерний стан *актуалізованої етнічності*. Він виявляється в усе більшому усвідомленні свого національного «Я», своєї культурної специфіки, інтересів свого етносу. Разом із тим, можна говорити про деякі симптоми політизації етнічності. Це виражається в тому, що прийняті державою і її органами рішення усе більше починають оцінюватися через призму оцінки їхнього впливу на статус, положення, перспективи розвитку груп, що утворюють етнопонаціональну структуру населення України [19].

Тому дослідження стану етнічності, поширеності різних типів етнічної ідентичності є не тільки найцікавішою науковою задачею, але і має важливе практичне значення.

§ 7. Специфіка етносоціологічного підходу до аналізу феномена етнічності

Проблема етнічності є міждисциплінарною проблемою. Вона вивчається психологією (перш за все), етносоціологією, іншими соціо-гуманітарними науками. Чітко розмежувати їх досить складно, особливо на емпіричному рівні дослідження. Адже при вимірюванні інтенсивності прояву етнічності, як правило, застосовується арсенал і соціологічних, і соціально-психологічних методів і методик.

Проте для кожної з наук характерний свій специфічний підхід до дослідження цього феномена. Найбільше відчутно це виявляється в цілях та завданнях дослідження, в інтерпретації отриманих результатів.

Так, якщо психологів етнічність цікавить насамперед як структурний елемент самосвідомості особистості, її Я-концепції, то етносоціологія розглядає названий феномен у контексті форм і способів взаємозв'язку особистості і соціальної групи, як один з механізмів групоутворення. Вивчення етнічності саме з цих позицій перш за все характеризує специфіку соціологічного аналізу. Адже усвідомлене зарахування себе індивідом до тієї чи іншої етнічної спільності, виникнення почуття «ми – спільність» є необхідним етапом трансформації номінальної групи в реальну, перетворення її в сукупний суб'єкт соціальної діяльності.

Відмінності соціологічного і психологічного підходів до дослідження феномена етнічності виявляють себе і при *аналізі механізмів її формування*. Предметом психологічних досліджень є переважно когнітивні, афективні та

комунікативні механізми формування етнічності, тобто ті процеси, що знаходяться в центрі уваги психологічної науки в цілому. Етносоціологія ж досліджує насамперед *соціальні механізми* формування етнічності, її детермінованість соціальними факторами. До їхнього числа насамперед відносяться положення і статус етнічної групи і її представників у системі соціальної стратифікації: займають вони привілейоване положення чи є об'єктами дискримінації; відносяться за найбільш важливими соціальними характеристиками (економічними, освітніми, професійно-кваліфікованими, поселенськими тощо) до найбільш просунутих або ж до нижчих прошарків соціальної ієрархії.

Важливим фактором, що впливає на стан етнічності, є політико-ідеологічна обстановка в країні. Ми вже неодноразово підкресливали вагому роль усього суспільно-політичного дискурсу в країні, національної політики, що проводиться державою, політичними партіями і об'єднаннями.

Особливо вагому роль відіграють так звані етнічні організації (національно-культурні об'єднання, асоціації, релігійні центри тощо).

Зрозуміти механізми формування етнічності не можна, не звертаючись до аналізу ролі в цьому процесі культурних факторів. Саме від ступеня включеності особистості у своє етнокультурне середовище найбільше залежить міра розвинутості етнічності й її ціннісна значимість для індивіда.

Таким чином, орієнтація на пояснення процесу формування етнічності, форм її прояву дією соціальних факторів, виявлення ролі та значущості кожного з них, інтерпретація результатів виміру етнічності з позицій характеристики стану етнопонаціональних процесів у суспільстві визначає головні особливості етносоціологічного підходу до дослідження даного феномена.

РЕЗЮМЕ

У самому загальному сенсі етнічність може бути визначена як така характеристика особистості, що об'єктивно і суб'єктивно фіксує її місце розташування в соціальному просторі, тобто приналежність до тієї чи іншої етнопонаціональної спільноти.

З одного боку, етнічність – це об'єктивно задана характеристика культурно-генетичної приналежності особистості. З іншого боку, вона відбиває ступінь готовності особистості ідентифікувати себе з групою своєї приналежності, що виражається в почутті приналежності, глибині цього почуття. Звідси – і різні рівні, типи етнічності, різний ступінь її суб'єктивної значущості.

Різні форми буття етнічності припускають і різні механізми її формування. Процес формування етнічності відбувається під впливом багатьох факторів. У більшості випадків він протікає як природний процес етнізації, тобто оволодіння особистістю елементами етнічної культури перш за все на ранніх етапах соціалізації. Моменти «конструювання» неминуче присутні, коли особистість включається в орбіту діяльності інституалізованих форм освіти і виховання, знаходиться під впливом інформаційного поля сучасного суспільства. Тому жорстке розмежування примордіалістського та конструктивістського підходів немає достатньо вагомих підстав, оскільки етнічність – це і примордіальна риса особистості, і результат її самовизначення, результат процесу етнічної ідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
2. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М.: Политгиздат, 1992.
3. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. – К.: Арт-Пресс, 1999.
4. Соловьев В. С. Сочинения: В 2-х т. Т. 1. – М.: Мысль, 1988.
5. Чепко С. В. Человек и этничность. // Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 9-12.
6. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. – СПб, 1999.
7. Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания // Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 3-17.
8. Арутюнян Ю. А. Социально-культурное развитие и национальное самосознание // СОЦИС. – 1990. – № 7. – С. 42-49.
9. Phinney L.S., Posenthal D. A. Ethic Identity in Adolescence: Process, Context and Outcome // Adolescent Identity Formation – London, Sage Publications, 1992. – v. 4. – P. 145-171.
10. Конструирование этничности: Этнические общины Санкт-Петербурга / Под ред. В. Воронкова и И. Освальд. – СПб: Дмитрий Буланин, 1998.
11. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебн. Пособие. – М.: Ключ, 1999.
12. Кон И. С. К проблеме национального характера // История и психология. – М.: Наука, 1971.
13. Кульчицький О. Світовідчування українця // Українська душа. Під ред. Храмової В. та Плагинди В. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-65.
14. Шлямкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992.

15. Болдецкая О. А. Этничность как ценность: сравнительный анализ двух поколений Харьковского региона // Харьковские социологические чтения–97. Ч. 2. – Х.: Основа, 1997. – С. 262-268.
16. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998.
17. Ребко В. А., Обушний М. І., Майборода О. М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. – К.: вид-во УАДУ, 1996.
18. Арбенина В. Л. Процесс актуализации этничности в восточных регионах Украины // Харьковские социологические чтения–97, Ч. II. – Х.: Основа: 1997. – С. 249-260.

Питання для самоконтролю

1. Які форми зв'язку існують між етносом та особистістю?
2. Трактуювання етнічності з позицій примордіалізму, конструктивізму та інструменталістської теорії.
3. Етнічність як статусна характеристика особистості.
4. Етнічна ідентичність: поняття, структура.
5. Функції етнічності.
6. Як відбувається процес етнізації особистості?
7. Конструювання етнічності та його засоби.
8. Рівні та типи етнічності.
9. В чому полягає актуальність дослідження проблеми етнічності?
10. Які аспекти аналізу проблеми етнічності відносяться до предметного поля етносоціології?

РОЗДІЛ 4. СТАН ТА РОЗВИТОК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРУП ЯК ПРЕДМЕТ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

§1. Реальність існування сусільних макрогруп як загальнометодологічна проблема.

Як відомо, одним із розповсюджених засобів соціологічного аналізу суспільства є виокремлення в його структурі різноманітних соціальних груп, у тому числі і тих, що утворюються на етнонаціональній основі. Разом із тим, саме поняття «соціальна група» залишається недостатньо чітко визначеним, застосовується до різних форм, різних рівнів соціальної спільності.

Частіше за все соціологи мають справу з так званими номінальними групами, тобто сукупністю людей, яких об'єднує спільність деяких найбільш суттєвих для цілей конкретного дослідження ознак. Так, аналіз етнонаціональної структури суспільства передбачає виокремлення в його складі різних груп на підставі етнічної приналежності людей.

Зарухування до тієї чи іншої етнонаціональної групи здійснюється в процесі соціальної категоризації, яка відбувається або шляхом приписування ззовні, або зсередини, шляхом самоідентифікації.

Приписування ззовні здійснюється на підставі тих об'єктивних соціальних характеристик, які є спільними для деякої сукупності людей і виступають індикаторами (або ж маркерами) їхньої приналежності, в даному разі – етнічної. Її об'єктивне визначення ґрунтується на припущенні, що «коча і не існує суто специфічної прикмети, яка була би пов'язана з кожною етнічною категорією, але мусять існувати деякі характерні культурні ознаки, які чітко відокремлюють одну групу людей від інших груп. Це може бути одна, кілька або всі із таких ознак, як мова, територія, релігія, колір шкіри, особливості побуту (харчування, одяг) тощо [1, с. 462].

Суб'єктивна категоризація, тобто самоідентифікація, ототожнення самим індивідом себе з тією чи іншою етнічною групою здійснюється на підставі усвідомлення своєї приналежності до неї. Саме такий принцип застосовується і при переписах населення, і в соціальній статистиці, і при проведенні соціологічних досліджень. Саме етнічні категорії є тими номінальними групами, які виокремлюються при аналізі етнонаціональної структури суспільства.

Але далі виникають дуже складні питання; які не мають однозначної відповіді:

- Чи можуть групи, які є продуктами наукової класифікації, перетворитись на реальні соціальні групи?
- Які перетворення мають відбутись із номінальною групою, щоб вона набула соціальне буття?
- Яким чином соціальна група може репрезентувати себе на макросоціальної арені?

Усі ці питання стосуються не лише етнонаціональних груп, а загалом проблеми суспільних макрогруп, тобто мають загальнометодологічний характер.

У сучасній соціологічній думці представлені принаймні дві протилежні позиції з цих питань.

Одна з них розглядає групи як відносно сталі спільноти людей, що склались історично. Вони формуються на підставі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей [2, с. 23].

Друга виходить із того, що не існує великих спільнот людей, які виступають суб'єктами соціальних практик і які відмінні між собою за своїми соціальними характеристиками. В дійсності існує лише простір соціальних відмінностей, на підставі яких можуть виникати різні практичні групи, які виступають від імені таких сконструйованих науковим співтовариством «груп на папері», як «інтелігенція», «робітничий клас», «середній клас» тощо [3, с. 91]. До цього списку можна додати й етнонаціональні групи.

Перша з зазначених концепцій спирається на усталену наукову традицію структурно-функціонального аналізу соціальної структури суспільства і має в своїх витках Марксові ідеї класової диференціації, становлення класової свідомості, процесу перетворення «класу в собі» у «клас для себе». Згідно з цією традицією макрогрупи, що є елементами соціальної структури суспільства, вважаються реально існуючими спільнотами, які виступають суб'єктами та об'єктами реальних відносин (влади, експлуатації тощо). Вони мають потреби та інтереси, які можна вимірити, спільні соціальні норми, цінності, схожу мотивацію, символи, стиль життя, для них характерні самовідтворення, відмінна від інших груп система соціальних зв'язків [4, с. 254].

Видатний соціолог сучасності Нейл Смерзер відстоює думку, що такий підхід до розуміння соціальної структури зберігає і повинен зберігати своє значення. Він вважає, що «одне з ключових питань порядку дня для

соціологів – це пов'язати соціальну структуру (тобто калейдоскоп, витворений процесом структурної диференціації) з життям груп у суспільстві через творення моделей і проведення емпіричних досліджень, зосереджених на детермінантах можливих переходів між соціальною структурою, соціальними категоріями, соціальними групами, груповою свідомістю та груповою дією» [5, с. 76]. Їм пропонується така абстрактна модель цього процесу: диференціація → категоризація → соціальна група → свідомість групи → політична мобілізація → соціальна зміна [5, с. 75].

При цьому він зазначає, що перехід від соціальних категорій до груп із власною свідомістю і до політично активних груп є радше проблематичним, ніж неминучим. Одні соціальні категорії... стануть основою для груп, а інші не стануть. Більш того, групи, які засновані на категоріях, у певний час не мають свідомості й отримують її в інший час – особливо, коли їм щось загрожує [5, с. 75].

Як наголошує О. О. Якуба, «становлення соціальної групи – це довготривалий та складний процес її соціального дозрівання, який пов'язаний з усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, з формуванням групової свідомості та норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формує норми, цілі та завдання діяльності... Саме усвідомлення інтересів, спроможність сумісно їх відстоювати перетворює групу людей в самостійний суб'єкт соціальних дій» [2, с. 23].

Протилежну методологічну концепцію щодо суспільних макрогруп пропонують представники школи конструктивістського структуралізму, засновником якої є П'єр Бурд'є.

Наголошуючи на тому, що питання, з якого має починатись уся соціологія, – це питання про існування колективного [6, с. 91], П. Бурд'є вважає за необхідне розв'язати із попередньою науковою традицією, і перш за все, з субстантивістським підходом, який ототожнює соціальну групу з «субстанцією» – тобто множинністю людей, з тенденцією визначати групи за їхньою чисельністю, членству, кордонам у той час, коли в центрі уваги соціологів мають бути відносини між сукупністю агентів, що займають подібні позиції у соціальному просторі. Саме ця подібність і дозволить розглядати їх як групи, але лише як «групи на папері», тобто такі, що мають суто теоретичне існування.

П. Бурд'є вважає інтелектуальною ілюзією розглядати теоретичний, сконструйований у зв'язку з потребами виявлення структури соціального простору клас реально існуючим, реально діючою групою людей [6, с. 59].

Згідно з концепцією Бурд'є *люди* реальності існування класів виникає завдяки існуванню їхніх субститутів (замішувачів). Це ті органи, організації, окремі особи, які перебирають на себе право говорити та діяти від імені розрізаних та ізольованих індивідів у відповідності з формулою: «Партія є робітничий клас», а «Робітничий клас є партія» [6, с. 91].

Робітничий клас – пише він, – існує у вигляді корпусу офіційних його представників і тільки через них, адже вони надають йому слово та унаочнюють його присутність [6, с. 92-93].

Тому в концепції П. Бурд'є значна увага приділяється акту делегування – надання повноважень виражати та відстоювати інтереси групи. Цей процес, як показує він, носить характер замкненого кола. Адже група не може існувати інакше, ніж делегуючи свої повноваження якійсь особі чи органу. В дійсності ж треба говорити, що саме представники групи продукують групу. Саме завдяки їм група дізнається про своє існування. Саме вони, мобілізуючи групу, яку представляють, забезпечують її зовнішнє існування.

Отже, на думку П. Бурд'є, групу, що мобілізована навколо загальних інтересів і пов'язана єдністю дій, треба створювати шляхом постійної цілеспрямованої роботи. Йдеться, по-перше, про конструювання уявлень про реальність її існування шляхом використання соціально-культурних та політичних засобів, починаючи від номінації і до ідеологем міфів, «наукових» теорій. По-друге, – про створення інституцій, які репрезентують групу [7, с. 189-190].

Спіраючись на концепцію П. Бурд'є, російські дослідники Ю. Л. Качанов і Н. А. Шматко роблять спробу відповісти на питання: «Як можлива соціальна група, чим вона має стати, щоб набути соціального буття?»

Аналізуючи цей процес, вони показують його особливості на прикладі такої соціальної категорії («групи на папері»), як інтелігенція. Щоб вона сприймалась та визнавалась саме як *соціальна група*, необхідне існування:

- різних інституцій (не тільки політичних партій та рухів, але й ЗМІ, а також Спілки письменників, Академії наук тощо).
- соціальних корпусів (лікарів, журналістів, акторів...)
- практичних груп (творчих і педагогічних колективів, різних лобі, ініціативних груп тощо)

• «символів-агентів» («великий письменник – О. І. Солженіцин», «дисидент» – А. Д. Сахаров» тощо).

Саме ці субститути (замісдувачі) й «виробляють інтелігенцію», формуючи її уявлення про себе та уявлення про неї: без дії інституцій та практичних груп соціальна група «інтелігенція» не мала б об'єктивного існування [3, с. 98].

Щоб унаочнити внутрішню структуру групи, показати різний «вносоек» різних агентів у її соціальне буття, Ю. А. Качанов і Н. А. Шматко вдало застосовують метафору комети, з головою, що ярко світиться, твердим ядром та ледь помітним величезним хвостом. У цьому разі «голову» соціальної групи «інтелігенція» будуть утворювати ті, кого П. Бурд'є називає професіоналами символічних та політичних уявлень [6, с. 68]. Це актив групи, який діє за принципом: «інтелігенція – це ми», виступає від її імені. «Тверде ядро» утворюють ті агенти, які більш-менш активно беруть участь у діяльності практичних груп та інституцій. І, наприклад, інтелігенція – це ще й пасивна «мовчазна більшість» – ті агенти, які не чинять опір тому, щоб від їхнього імені писали та говорили професіонали та активісти [3, с. 98-99].

Важливим, на наш погляд, є висновок, що сутність соціальної групи зумовлена її ядром, хоча незброе око бачить перш за все її «голову».

Зазначимо, що існування внутрішньої структури суспільних макрогруп визнається і тими дослідниками, які не ставлять під сумнів реальність їхнього існування. Але, на відміну від розглянутого вище уявлення про те, що собою являє «ядро» групи, в даному разі вважається, що ядро будь-якої групи складається з *індивідів*, які є носіями найбільш сутнісних властивостей групи, тих властивостей, які розглядаються як атрибути групи і дозволяють відмежовувати її від інших груп з застосуванням одного і того ж критерію [4, с. 255].

Підсумовуючи аналіз «субстантивістської» та «конструктивістсько-структуралістської» концепцій макрогруп, ми доходимо до висновку, що, не дивлячись на принципову відмінність їхніх вихідних посилок, у вирішенні деяких досить суттєвих питань вони помітно зближуються.

Перш за все необхідно підкреслити, що П. Бурд'є не заперечував категорично існування класів як сукупних агентів, мобілізованих для сумісної боротьби. Він говорить про можливий клас, оскільки та сукупність агентів, що займають східну позицію в соціальному просторі, мають усі шанси для формування подібних диспозицій та інтересів. Тому вони об'єктивно будуть чинити менший опір у випадку необхідності їхньої «мобілізації» [6, с. 59]. При цьому він зазначає, що ймовірність реального чи номінально об'єднати агентів у сукупність тим більша, чим ближче вони

розміщені у соціальному просторі, чим одноріднішою є група за своїм складом.

Таким чином, почавши із заперечення реальності існування макрогруп, представники школи конструктивістського структуралізму доходять до висновку, що за відповідних умов «групи на папері» можуть перетворитись на колективних агентів, які здатні діяти як єдине ціле.

Зближує розглянуті концепції не тільки цей висновок, але й визнання того, що перетворення «груп на папері» (за однією термінологією), або номінальних груп (за іншою термінологією), на реально існуючі спільноти – це складний багатостадійний процес, який включає усвідомлення членами групи своїх інтересів, їх самоідентифікацію та самоорганізацію.

Але представники школи конструктивістського структуралізму пішли дещо далі. Їхніми здобутками, на наш погляд, можна вважати розкриття механізму репрезентації макрогруп на соціальній арені. Виокремлені ними субститути групи дозволяють зрозуміти, яким чином багаточисельна маса людей, яка визначається як макрогрупа, може унаочнити своє існування, виступати як сукупний суб'єкт соціальних відносин.

Усе, про що йшлося вище, має безпосереднє відношення до проблеми етнопонаціональних груп, які цікавлять нас у першу чергу.

§2. Процес становлення етнопонаціональної групи як суб'єкта соціальних дій

Стосовно етнопонаціональних груп проблема правомірності розглядати їх як реально існуючі спільноти стала тим питанням, яке принципово розмежовує прибічників об'єктивістського та суб'єктивістського підходів. Нагадаємо, що йдеться головним чином, не про реальність існування відмінних за етнокультурними особливостями груп людей, а перш за все про той спосіб, за яким вони перетворюються на соціальну цілісність.

Слід зазначити, що в сучасній літературі, присвяченій проблемам етносу та нації, представлені спроби розробки понятійно-термінологічної системи, яка дозволяє визначити різні форми, різні рівні існування етнопонаціональних груп як спільностей. Замість єдиного поняття «етнічна група» пропонується ряд термінів, які фіксують її трансформацію з номінальної групи в реальну.

Так, широко визнаною є типологія етнічних груп, запропонована американським дослідником Доном Гендельменом. Він виокремлює чотири можливі форми об'єднання людей у групи, які розрізняються між собою цільністю внутрішньогрупових зв'язків. Це: етнічні категорії, етнічні мережі, етнічні асоціації, етнічні спільноти.

За визначенням автора, *етнічна категорія* – це найвільніший рівень інкорпорації (включення в групу). Він базується на усвідомленні культурної відмінності між групою і тими, хто поза нею, та кордонів між ними.

Якщо на рівні спільності, яка позначається як «етнічні категорії», можуть бути відсутні реальні міжособистісні зв'язки між тими, хто зарахований до однієї з них, то наступний рівень – *етнічна мережа*, за класифікацією Д. Гендельмена, передбачає появу багаточисельних децентралізованих контактів між людьми, виникнення деякої структури, яка здатна розподіляти ресурси. На цьому рівні виникає мережа зв'язків, через які поширюється інформація, відбувається обмін послугами, здійснюється взаємодопомога. *На рівні етнічної асоціації* відбувається усвідомлення своїх інтересів та з'являються політичні організації, здатні обстоювати ці інтереси на колективному, корпоративному рівні. І, нарешті, *етнічна спільнота*, за трактовкою Гендельмена, володіє постійною, фізично означеною територією на додаток до політичних організацій. Прикладом етнічної спільноти він вважає владний етнос у національній державі [Цитується за 8, с. 469].

Останнє положення викликає заперечення з боку деяких фахівців. Так, на думку Е. Сміта, фактичне отождення етнічної спільноти з досить поширеним уявленням про націю не виявляє її особливостей саме як етнічної спільноти, її «етнічного» змісту [8, с. 470].

Незважаючи на це, запропонована Д. Гендельменом трактовка є, безумовно, корисною. Адже таким чином замість єдиного поняття «етнічна група» ми одержуємо цілу шкалу, де перемінною є сама властивість «бути групою» [9, с. 120].

Привертає також увагу розроблена професором Вашингтонського університету Полом Брасом концепція етапів перетворення, які зазнають групи в процесі свого розвитку.

Він вважає, що «будь-яка група людей, яку можна відрізнити від інших на основі об'єктивних культурних критеріїв..., становить етнічну категорію».

В тому разі, коли віднесені до етнічної категорії на підставі об'єктивних ознак (тобто, як ми говорили вище, на основі приписування ззовні) усвідомлюють свою етнічну приналежність (етнічну ідентичність) і застосовують культурні символи для того, щоб творити внутрішню зв'язаність, і відокремлюють себе від інших груп, можна говорити про виникнення *суб'єктивно свідомої спільноти*.

Етнічні групи, які використовують етнічність для обстоювання вимог у політичній сфері щодо зміни свого статусу у питаннях економічного

добробуту, громадянських прав або освітніх можливостей перетворюються, за визначенням автора, в різновид *груп за інтересами*.

Ті групи, які йдуть далі і вимагають, щоб були забезпечені колективні *права групи як цілого*, вимагають більшої участі своєї групи у політичній системі, контролю над певною частиною території даної країни або ж певного суверенітету, в разі успішності таких домагань, перетворюються на націю – тип етнічної спільноти, колективні права якої визнано в рамках даної політичної системи. Але, як зазначає далі П. Брас, «це таке перетворення, яке деякі із груп ніколи не здійснювали, інші ж уперше розпочали тільки в модерні часи, а ще інші включалися в нього неодноразово у різні періоди, однак, так і не змогли перестати бути етнічністю і стати національністю» [1, с. 463-464].

Концепцію П. Браса зближує з розглянутою вище концепцією Д. Гендельмена те, що в обох випадках мова про суті йде про те, які етапи має пройти номінальна група «етнічні категорії», щоб перетворитись на націю. Такий підхід загалом характерний для робіт тих дослідників, які, спираючись на етнологічну версію поняття «нація», зосереджують свою увагу на особливостях процесу націогенезу. Але вирішують цю проблему згадані автори по-різному. П. Брас говорить переважно про різні рівні психологічної консолідації етногрупи, а Д. Гендельмен – про різні ступені налагодження взаємодії, реальних зв'язків між членами етногрупи на шляху її перетворення на націю. Тобто, цей процес аналізується згаданими авторами під різними кутами зору, які, на нашу думку, не суперечать, а, навпроти, доповнюють один одне. Адже процес набуття номінальною групою властивостей суб'єкту соціальних дій з необхідністю вимагає як згуртованості групи, формування її як соціально-психологічної спільноти, так і розвинутої системи внутрішньогрупових зв'язків. І ці процеси, як правило, розвиваються паралельно.

Слід підкреслити, що чергова хвиля «етнічного відродження», сплеск якої прийшов на останню чверть ХХ ст., актуалізувала необхідність усвідомлення особливостей та механізмів процесу перетворення багаточисельної маси ізольованих індивідів на групу – спільноту з високою включеністю в події, які стосуються умов її існування. І тут у нагоді може стати і та модель переростання результатів структурної диференціації у політичний процес, яку пропонує Сметзер, і ті положення щодо засобів репрезентації соціальних груп, які сформульовані представниками школи конструктивістського структуралізму, і ті нароби з проблем націогенезу, про які йшлося вище.

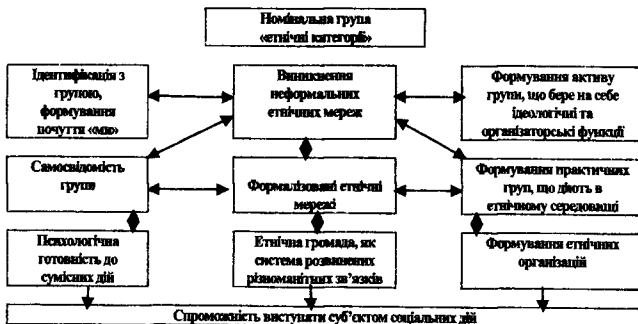
Тобто з'являється можливість застосування інтегративного підходу до аналізу процесу трансформації номінальних груп у реальні, який може бути представлений як процес становлення їхньої соціальної зрілості.

Спробою втілення такого підходу є теоретична модель цього процесу та його етапів, що пропонуються [див. схеми 8, 9].

Процес становлення етнонаціональної групи як реальної соціальної спільності, на нашу думку, розвивається одночасно в трьох взаємопов'язаних між собою напрямках. По-перше, це формування групи як соціально-психологічної спільності («суб'єктивно свідомої спільності») – за виразом П. Браса). По-друге, це розвиток системи безпосередніх та опосередкованих зв'язків між індивідами, які відносяться до однієї й тієї ж етнічної категорії. По-третє, це виникнення інституцій, які виконують роль ідеолога та організатора групи і репрезентують її на соціальній арені.

Схема 8.

Модель процесу формування етнонаціональної групи як суб'єкта соціальних дій



Щодо визначення етапів становлення групи як соціально-психологічної спільності, то тут є значні нароби в галузі соціальної психології. Привертає увагу, зокрема, вирішення цієї проблеми відомим російським дослідником суспільних макрогруп Г. Г. Дилигенським. Він виходить із того, що рівень психологічної спільності групи має надзвичайно велике значення. Це один із важливих факторів, які визначають роль групи в суспільно-історичному розвитку, самостійність цієї ролі. Тільки групи з високим рівнем психологічної спільності можуть виступати як «одиний дії» [10, с. 199].

Аналізуючи процес становлення макрогруп як психологічної спільності, Г. Г. Дилигенський виокремлює три можливі її рівні. На найнижчому рівні члени макрогрупи мають одну або декілька загальних ознак, але група не виступає як деяка соціально-психологічна єдність. Вона являє собою, так би

мовити, арифметичну суму індивідів або первинних груп, об'єднання яких не створює нової соціально-психологічної якості.

Схема 9

Етапи розвитку етнонаціональної групи як соціального суб'єкта

	Назва етапу	Ознаки
Високий рівень зрілості IV	Організаційна спільність	Наявність системи внутрішнь-групових комунікацій, організаційних форм об'єднання, загальнозначимих лідерів, груп ідеологів та організаторів
III	Ідеологічна спільність	Усвідомлення своїх інтересів, потреб, цілей, завдань розвитку, місця в соціальній системі, формування ідеологем, програм тощо
II	Соціально-психологічна спільність	Етнічна ідентифікація, формування образу «своє» і відчуття «своє»
I Нижчий рівень зрілості	Номинальна, типологічна спільність	Охоплює індивідів, які успадкували спільні ознаки етнічної приналежності (етнічні категорії)

Такі групи Г. Г. Дилигенський пропонує називати *типологічними*, оскільки в соціально-психологічному відношенні їх об'єднує лише спільні риси психологічного складу індивідів. В іншій термінології в даному разі йдеться про номінальні групи або соціальні категорії. Більш високий рівень соціально-психологічної спільності – «ідентифікаційний» – знаходить свій вияв у тому, що члени макрогрупи усвідомлюють свою приналежність до даної групи та свідомо відокремлюють «свою» групу від інших. Інакше кажучи, існує групова самосвідомість.

Найбільш високий рівень спільності макрогрупи – «*солідарність*» – існує тоді, коли виникає психологічна готовність до сумісних дій в ім'я групових цілей та інтересів. Цей рівень передбачає, що члени макрогрупи не тільки ідентифікують себе з нею, але мають достатньо розроблену систему уявлень про цілі своєї групи на макросоціальній арені [10, с. 199].

Як зазначає Г. Г. Дилигенський, виокремлені рівні є певною мірою умовними та абстрактними. В реальній дійсності ми найчастіше маємо справу з групами, які займають проміжну позицію між різними рівнями спільності. В індивідуальній свідомості членів макрогруп рівень психологічної спільності зі своєю групою може бути суттєво відмінним, може змінюватись у залежності від ситуації. Тим не менш теоретична модель етапів формування психологічної спільності, запропонована

Г. Г. Дилигенським, на нашу думку, в достатній мірі відповідає цілям аналізу цього процесу, в тому числі – і стосовно етнопсихологічних груп.

На думку спеціалістів у галузі етнопсихології, психологічному згуртуванню групи сприяє спільність долі, умов і подій у житті її представників. Спільні враження та переживання зближують людей, формують близький за своїми особливостями характер світосприйняття [11, с. 5]. Згадаємо, що про те ж саме, але в інших термінах, говорить П. Бурд'є, коли зазначає, що сукупність агентів, які займають подібну позицію в соціальному просторі, мають усі шанси для володіння подібними диспозиціями та інтересами, а, звідси, для вироблення подібних практик... [6, с. 59].

Об'єктивні фактори, хоча і спричиняють уніфікуючий вплив на світосприйняття належних до однієї ж етнічної категорії, все ж таки не діють автоматично, самі по собі. Для того, щоб група перетворилась на дійсно колективний суб'єкт діяльності, необхідні, як ми зазначали вище, по-перше, розвиток інтенсивних внутрішньогрупових комунікацій; по-друге, – формування інституцій, які перебирають на себе виконання ідеологічних, організаторських та представницьких функцій.

Відомо, що індивід тим легше ідентифікує себе з групою, чим більше його комунікативних зв'язків замикаються в її середині. Такі зв'язки виникають як внаслідок процесів самоорганізації, так і створюються цілеспрямовано.

Найпоширенішою формою самоорганізації групи є *соціальні мережі*, що пов'язують системою міжособистісних контактів та взаємодію людей, які належать до однієї й тієї ж етнічної категорії. Ця остання умова стає в даному випадку підставою для більшої довіри та порозуміння між людьми, створює той соціальний капітал, який використовується для вирішення різноманітних життєвих проблем.

Одним із різновидів соціальних мереж є *етнічний клан* – утворення, в основу якого покладені, перш за все, родинні зв'язки.

Цікавим його прикладом може бути «татарський клан», описаний автором дослідження «Етнічні громади у великих містах» [12, с. 54-65].

Як було встановлено, етнічні клани являють собою тип родинної організації, характерний для мігрантів, – переважно з сільської місцевості. Охоплюючи широке коло навіть віддалених родичів, «клан» виконує, по-перше, функцію збереження традиційного побутового укладу, «національних» традицій, створює «національне середовище» в інонаціональному оточенні. По-друге, клан із його розвинутою системою зв'язків та уявленням про те, що «своїм треба допомагати» є тим ресурсом,

на який можна розраховувати у багатьох скрутних ситуаціях (матеріальні проблеми, пошук роботи, шлюбного партнера тощо).

У цьому плані може бути показовим феномен «*етнічного підприємництва*». Він найбільш поширений у сфері дрібного та середнього бізнесу і розглядається як один із проявів тенденції культурного поділу праці: зосередження представників визначених національностей у конкретних сферах зайнятості. Це може пояснюватись не тільки етнокультурними та етнопсихологічними характеристиками певного етносу, але і досить усталеною традицією взаємопідтримки, що існує серед багатьох народів. Наприклад, у Галичині в передвоєнні роки набув розповсюдження рух, гаслом якого було: «Свій до свого по своє», який в останні часи знову прагнуть відродити.

Формування соціальних мереж найбільш притаманно іммігрантським групам, етнічним меншинам, які, перебуваючи в іноетнічному оточенні, стикаються з необхідністю виживання, з труднощами адаптації до домінуючої культури, з одного боку, і збереження своєї культурної самобутності – з іншого.

Розповсюдженість системи соціальних мереж, що будуються на етнічно-родинній основі, підстави, на яких вони виникають, потреби, які вони задовольняють, – усе це залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Оскільки поки що ця проблема не стала предметом спеціального дослідження, можна висунути лише деякі гіпотези щодо ролі окремих із них.

Так, можна припустити, що найбільша густина та різноманітність зв'язків виникає в тому випадку, коли етноплемя проживає більш компактно, зосереджена на одній території.

Вочевидь, що більш нагальна потреба у підтримці «своїх» виникає в умовах, коли етноплемя займає низький соціальний статус у системі соціальної стратифікації, а тим більш – якщо вона знає дискримінацію в економічній, політичній, культурній тощо сферах.

Щодо суб'єктивних факторів, що впливають на поширеність соціальних мереж в етнічному середовищі, то тут, мабуть, вагому роль відіграють етнокультурні та етнопсихологічні особливості групи, її традиції, норми, історична спадщина, менталітет тощо.

Значимо, що усі перелічені (далеко не повно) фактори одночасно впливають не тільки на розвиток соціальних мереж, але і на процес соціально-психологічної консолідації етноплемя.

Але все ж таки вирішальну роль і в першому, і в другому випадках відіграє ступінь організованості групи. Вона забезпечується тими

- впевненість, що в скрутних ситуаціях можна розраховувати передусім на підтримку людей своєї національності – 22,5 %;
- можливість долучити дітей до національної мови, культури, релігії, надати їм національну освіту та виховання – 22,5 %;
- краще взаєморозуміння між приналежними до однієї національності, почуття захищеності – 20 %;
- прагнення задовольнити свої релігійні потреби – 7,5 %.

Ми навели ці дані для того, щоб конкретизувати уявлення про зміст діяльності національно-культурних товариств і головні потреби, які вони задовольняють. У контексті ж аналізу головної проблеми, яка нас цікавить у даному разі, найбільш важливим є факт недостатньої масової участі в діяльності етнічних організацій, які тим не менш претендують на репрезентацію інтересів тих етнічних груп, які вони уособлюють.

Наведемо такий симптоматичний приклад. Газета «Моя більківщина», яка має підзаголовок «Газета народів України», матеріал про звітно-виборчу конференцію Асоціації національно-культурних об'єднань України вмістили під таким заголовком: «Повноваження представили інтереси національних меншин – підтвердити!» (йдеться про випуск №11 (72) від 15 листопада 2001 р.).

В світлі сказаного, можна погодитись з положенням П. Бурд'є та його послідовників про роль офіційних організацій як субститутів (замісучувачів) групи. Тим не менш, на теоретичному рівні можна уявити собі таку ситуацію, коли етнічна група, особливо коли вона не дуже велика за чисельністю та компактно розселена, може бути в своїй переважній більшості охоплена організаційними зв'язками. Як ми вже говорили, особливо сприяє формуванню організаційної цілісності групи ситуація загрози її існуванню, політичного та економічного утиску з боку домінуючої групи.

Навіть у тому випадку, коли етнічні організації не є відверто політичними за своєю сутністю або назвою («партія»), не висувають вимог на перерозподіл влади, зміну політичного статусу групи в межах нації-держави тощо, вони стають учасниками соціально-політичних процесів, оскільки прагнуть представити в органах влади інтереси або окремих етнічних груп, або виступають від імені їхніх об'єднань на загальнонаціональному рівні.

В більшості випадків саме так відбувається вихід етнопонаціональних груп на соціальну арену. Але можливі і ситуації, коли вся група, принаймні її більшість, виявляється політизованою і втягується в політичну боротьбу навіть із

застосуванням насильницьких методів. На жаль, історія розвитку людства, особливо протягом минулого сторіччя, надає багато таких прикладів.

Підсумовуючи аналіз дискусійних проблем щодо форм існування суспільних макрогруп, і етнопонаціональних зокрема, ми доходимо висновку щодо можливості застосування інтегративного підходу до вирішення цієї проблеми. Це по-перше.

По-друге: хоча далеко не кожна етнопонаціональна група може пройти довгий і складний шлях від «групи на папері» до реально існуючої та сумісно діючої спільноти, потенціальні можливості такого перетворення безумовно існують.

Психологічно і організаційно згуртовані етнопонаціональні групи, якщо вони виходять на соціальну арену, можуть суттєво вплинути на перебіг подій у країні. Тому одним із важливих напрямків етносоціологічних досліджень є аналіз процесу становлення етнопонаціональних груп як соціальних спільностей, здатних виступати суб'єктом соціальних дій. Запропонована теоретична модель цього процесу та його етапів може бути покладена в основу соціологічного вимірювання стану етнопонаціональних груп як структурних елементів суспільства.

§ 3. Статус етнопонаціональних груп та аспекти його аналізу

Соціальний статус є однією з тих фундаментальних соціологічних категорій, за допомогою яких описується організація соціального простору і визначається положення індивідів та соціальних груп у суспільстві.

Узагальнюючи різні підходи до трактовки цього поняття в «класичній» і сучасній соціологічній думці, можна виокремити принаймні три його змісту [див. 15, с. 102-105].

Говорячи про статус, мають на увазі, по-перше, обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксованих, як правило, законодавчо, а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях. Скажімо, в індивідів, які мають громадянство певної країни, і в тих, які не мають його, безумовно, різні права і можливості обирати та бути обраними до органів влади, здобути освіту, знайти робочі місця та претендувати на винагороду [15, с. 103].

По-друге, соціальний статус – це рангова характеристика положення індивідів чи груп стосовно один одного в шкалі соціальної нерівності, яка відбиває відмінності в їхніх життєвих шансах та доступі до суспільних ресурсів в економічній, політичній і культурній сферах.

Статус у системі соціальної стратифікації визначається в залежності від рівня доходів, освіти, кваліфікації, владних повноважень тощо і може бути привайним високим, середнім або низьким.

По-перше, згідно із традицією, яку започаткував М. Вебер, соціальний статус – це ціннісна характеристика, певний ранг в ієрархії честі, престижу й гідності, який приписується громадською думкою індивідам, групам чи позиціям у відповідності з усталеними традиціями оцінки їхнього місця й значення в суспільстві.

Отже, соціальний статус має два виміри: об'єктивний, що визначається реальним положенням людини чи групи в соціальній системі, і суб'єктивний, що характеризує престижність тієї чи іншої соціальної позиції (положення).

Стосовно етнопонаціональних груп поняття «соціальний статус» може використовуватись в усіх наведених його змістах. Кожен із них характеризує різні аспекти їхнього положення. Але в усіх випадках мова йде про положення тих чи інших етнічних спільнот в шкалі соціального домінування [16, с. 8].

На нашу думку, саме така трактовка, запропонована російським етнологом С. В. Соколовським, є такою, що, по-перше, «скоплює» головну сутність того явища, яке воно визначає, по-друге, задає головний критерій аналізу статусних позицій етнопонаціональних груп в усіх її різновидах.

Відповідаючи на питання «Чому виникає в суспільстві етнічна нерівність?» російський вчений В. І. Львів вбачає її причини в дії механізмів двоякого роду.

По-перше, адміністративно-політична влада, перш за все, держава та її органи, часто ставить етноси у нерівне до себе положення: одні розглядаються як лояльні, опора державної влади, інші – як явні або приховані її супротивники. Відповідно одні ставляться силою державної влади у привілейоване, а інші – у дискриміноване становище.

По-друге, у боротьбі за виживання різні етноси, завдяки перш за все специфіці своєї культури (традиції, норми, цінності тощо) виявляються у неоднаковій мірі пристосованими до умов даного суспільства. В результаті, одна етнічна культура сприяє вертикальній мобільності, а інша – чинить їй перепони [17, с. 289].

Для цих двох механізмів обумовлює два різновиди статусу етнічних груп та їхніх представників: «*приписуваний*» та «*досяжний*». Перший зумовлений зовнішніми обставинами і здебільшого перебуває поза контролем суб'єктів, чие місце та роль у суспільстві, права та обов'язки визначаються нормативно. Другий є результатом власних злобутків

представників етнічних груп в економічній, політичній, соціальній тощо сфері та зумовлює таким чином їхнє положення в суспільній ієрархії, в шкалі домінування. При цьому «досяжний статус» багато в чому залежить від статусу «приписуваного», оскільки останній може або задавати широкий діапазон можливостей для розвитку того чи іншого етносу та його представників, або суттєво його стримувати.

Етнопонаціональна стратифікація може виступати і як самостійний процес, і як наслідок соціальної диференціації в зовсім інших зрізах соціального простору. Тому доцільно розмежувати етносоціальну стратифікацію у *чистому вигляді* та *вторинну* етносоціальну стратифікацію [17, с. 180].

Етносоціальна стратифікація у чистому вигляді має місце у тому випадку, коли етнічні спільноти цілеспрямовано ставляться у нерівне положення в державній ієрархії, стають об'єктом привілей або дискримінації.

Вторинна етносоціальна стратифікація виникає в тому випадку, коли етнічні кордони співпадають із природними зонами, галузевими та поселенськими спільнотами. В результаті етносоціальна нерівність виступає як результат нерівності регіонів, галузей, міста та села [17, с. 309-310].

Розмежування прямого, політико-адміністративного механізму стратифікації етнопонаціональних груп і того їхнього розташування на різних щаблях соціальної ієрархії, яке виникає внаслідок дії інших соціальних обставин, є важливим методологічним положенням, яке необхідно враховувати, пояснюючи причини етносоціальної диференціації.

Історія Російської імперії та її наступника – Радянського Союзу – надає багаточисельні приклади політико-адміністративної ієрархізації різних народів. Відомо, що в царській Росії існували правові обмеження на мову, релігію, пересування та інші громадянські та політичні права, які накладались на визначену групу людей, тобто існувала *правова нерівність* членів однієї й тієї ж держави. Саме в цьому П. Сорокін вбачав сутність «національного питання» в Росії [18, с. 249].

У Радянському Союзі, не дивлячись на ідеологічну доктрину: «національне питання в СРСР вирішено повністю та остаточно, фактична нерівність між народами ліквідована», насправді існувала дуже чітка ієрархія національностей, при цьому – в інституціоналізованій формі. Багаточисельні народи СРСР були поділені на «сорт»: одні мали право на створення власної союзної республіки, інші – на автономію різного рівня, починаючи від республіки і закінчуючи національними округами. Більшість же народів зовсім не мали свого політико-територіального оформлення. Ця офіційна

політико-правова ієрархія доповнювалась ієрархією, яка реально діяла, але як неформалізована практика.

«Радянський соціальний простір структурувався перш за все... партійною державою, яка формувала основну частину формальних і неформальних статусних позицій у країні. Етносоціальна ієрархія виступала в першу чергу як результат соціального конструювання. Розташування етнополей у піраміді соціальної нерівності здійснювалось на підставі... державної доцільності» [17, с.282], а головним її критерієм була благонадійність, лояльність по відношенню до радянської влади.

Саме на цій підставі здійснювались жорсткі репресії до багатьох народів. Одним із вражаючих її прикладів є депортація німців, карачасців, калмиків, чеченців, інгушей, балкарців, кримських татар, турків-месхетинців. Страждання, які перенесли ці народи під час насильницького переселення і в усі роки їхнього перебування на чужині, як фізичні, так і моральні, міцно закарбувались у їхній історичній пам'яті і досі дають про себе знати у вигляді «чеченської», «кримсько-татарської» та інших проблем.

До деяких інших народів (прибалтійських етносів, євреїв тощо) знову ж таки на підставі їхньої «недостатньої благонадійності» застосовувались «м'які» форми етнічної дискримінації; перш за все – обмеження їхнього доступу на ключові позиції в головних сферах життєдіяльності суспільства, неофіційно існували квоти прийому деяких національностей у вищі навчальні заклади, зарахування на керівні посади тощо.

У кожній із пострадянських нових незалежних держав політико-правова регламентація соціального статусу етнічних груп є суттєво відмінною. У деяких із них прийняті закони або існують негласні установки, спрямовані на дискримінацію окремих груп населення, витискання їх з території країни, обмеження можливостей їхнього соціального просування тощо. Конструювання соціальної ієрархії здійснюється на підставі диференціації на «корінне» населення та «мігрантів», приваляжності до «гітульної» нації та інших етнічних груп, інституціоналізованого розподілу на «етнічну більшість» та «етнічні/національні меншини». Усе це в тій чи іншій мірі характерно не тільки для деяких пострадянських країн, але й для багатьох країн сучасного світу.

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до аналізу проблем, що виникають внаслідок диференціації населення на етнічну більшість та етнічні/національні меншини. Такий розподіл об'єктивно існує у кожній поліетнічній державі. Однак говорити про існування етносоціальної стратифікації в *чистому* вигляді можна лише в тому випадку, коли одна група стає об'єктом привілей, а інші – дискримінації.

В більшості сучасних демократичних держав, як правило, декларуються та законодавчо забезпечуються рівні права усіх її громадян, в тому числі і незалежно від їхньої етнічної приналежності. Більш того, сьогодні положення етнічних меншин регламентується не тільки національним законодавством (в Україні це закон «Про національні меншини України», прийнятий у 1992 р.), але й міжнародними документами, зокрема «Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» (1992 р.) та однойменною резолюцією (1995 р.), «Рамковою конвенцією про захист національних меншин» (1994 р.) тощо.

Тим не менш, сам факт співіснування в одній державі етнічної більшості та етнічної меншості не дозволяє уникнути *відношень домінування і підлеглості*.

На думку відомого російського фахівця в галузі міжнародних відносин Е. Паїна, це найдавніша форма суспільної нерівності, яка не може бути усунута [19, с. 278].

Дійсно, в сучасному світі найбільш розповсюдженою формою політико-територіального об'єднання людей стала національна держава. У попередніх розділах (див. розділ II) ми вже звертали увагу на те, що існування такої держави потребує такої національної політики, яка б сприяла консолідації населення на підставі формування єдиної громадянської ідентичності, яка за своєю значущістю перевищувала б усі інші типи ідентичності, зокрема регіональної та етнічної. Досягти цього не можна без існування єдиної (в більшості випадків) державної мови, уніфікованої системи освіти, впровадження більш-менш однотипних культурних стандартів тощо. І це неминує ставити представників меншості в підлегле становище, потребує від них пристосування до вимог державоутворюючої групи.

Згаданий вже нами Е. Паїн, як можна його зрозуміти, вважає таку ситуацію неминуною, і тому, на його думку, оцінювати її з позицій її справедливості не має сенсу. Проте, – продовжує він, – має значення уявлення людей щодо справедливості положення в суспільстві тих чи інших етнічних спільнот і щодо державної політики по відношенню до більшості та етнічних меншин [19, с. 278]. Такої ж думки додержується американський соціолог Р. Брубейкер, який вважає несуттєвим, чи проводить держава дискримінацію по відношенню до своїх меншин. Важливо, що про це думають самі меншини [цитуються за 20, с. 129].

Історичні факти свідчать, що саме серед меншин частіше за все виникають уявлення про обмеження їхніх прав та можливостей з боку

держави та її етнічної більшості, яка, як правило, є титульною групою населення.

Показовим у цьому плані може бути приклад самопочуття етнічних росіян, значна частина яких (біля 25 млн) після розпаду Радянського Союзу опинились за межами своєї етнічної Батьківщини, стали мешканцями «нового зарубіжжя».

В деяких новоутворених суверенних державах, зокрема в Естонії, Латвії, вони дійсно стали об'єктом дискримінації в економічній та політичній сферах аж до відмови надання їм громадянства країни, де вони довгі роки жили та працювали. Але все ж таки найбільш розповсюдженою травматичною проблемою для більшості представників російської діаспори в країнах «нового зарубіжжя» стала втрата звичної для них «першої ролі» в багатонаціональній державі. Характерно це і для значної частини росіян – громадян України.

Дослідження, що проводили і вітчизняні [21-26], і російські [25], і західні фахівці [26], констатують одну і ту ж ситуацію: категоричну їхню незгоду зі статусом національної меншості, який визначений для них, як і для іншого неукраїнського населення, законодавством України.

Слід підкреслити, що такий статус аж ніяк не призводить до будь-яких ущемлень економічних, політичних, професійних прав росіян в Україні. Єдина сфера, де вони вважають себе ущемленими – це культурно-мовна сфера. Періодично (особливо в період політичних кампаній) виноситься на обговорення питання надання російській мові статусу другої державної (або ж офіційної) мови. Значна частина росіян, а також російськомовних представників інших національностей України, в тому числі титульної, висловлюють занепокоєння перспективами збереження російськомовних навчальних закладів, ЗМІ тощо. І все це на фоні досить сприятливих (за окремими виключеннями) російсько-українських міжетнічних відносин в Україні, високої зацікавленості росіян та українців у знанні як російської, так і української мови.

Ми навели лише один приклад того, як інституційно закрішений розподіл на більшість і меншість, навіть за умов повної рівності прав та можливостей останніх, все одно сприймається свідомістю як прояв статусної ієрархії.

Але, як це не парадоксально, і домінуюча де-юре група населення може бути невдоволена своїм положенням в суспільстві de facto.

Так, у багатьох країнах Західної Європи спостерігається зростаюча збентеженість титульного населення з приводу втрати звичного для них соціокультурного «обличчя» країни.

Дійсно, збільшення еміграційних потоків, які в останню чверть ХХ сторіччя набули масового характеру, суттєво змінили структуру населення багатьох країн, перетворили раніше моноетнічні країни з незначним «вкрапленням» іншоетнічного населення на поліетнічні суспільства. Значна частина емігрантів виявляється не в змозі, а іноді не бажає адаптуватись до культури країни, яка прийняла їх, привносить до неї свої звичаї, традиції, стиль поведінки, які не сприймаються «корінним» населенням. І воно відчуває себе все менш комфортно «у своєму домі». Реакцією на це стають різні форми протесту, вимоги скорочення еміграційних потоків, обмеження прав іншоетнічних груп. «Сплески» таких настроїв зазнали останнім часом Австрія, Франція, Бельгія і деякі інші країни «західного» світу.

За спостереженнями російських соціологів проблема адекватності, справедливості соціальних ієрархій, у тому числі етнічної, кланової, територіальної тощо, нової соціальної стратифікації в цілому стає однією із центральних в сучасному російському суспільстві [9, с. 5].

Е. Паін, на статтю якого ми вже посилались, висунув та достатньо переконливо підтвердив гіпотезу про те, що в пострадянський період історії Росії зміни в активності етнічних спільнот, їхніх настроїв були подібні коливанням маятника. Спочатку ущемленими себе вважали етнічні меншини, потім – етнічна більшість. Динаміка уявлень щодо несправедливості державної політики, в свою чергу, викликала чередування політичної активності етнічних груп. Реакцією на це ставала зміна державних політичних стратегій та ідеологічних течій [19, с. 278].

Перший період пострадянської Росії, як і попередні 5-6 років життя Радянського Союзу, пройшли під знаком активності етнічних меншин. Саме в цей період відбувся так званий «парад суверенітетів» – прийняття російськими республіками декларацій про суверенітет, подібних до тих, які до того були прийняті союзними республіками, що проголосили себе незалежними державами. Саме цей період відзначився найбільш гострою міжетнічною напруженістю: осетино-інгушський та осетино-грузинський збройні конфлікти, зіткнення між балкарцями та кабардинцями, карачаєвцями та черкесами, багаточисельними народами Дагестану тощо.

*Титульних народів національних республік Російської федерації.

Але вже в середині 90-х років активність етнічних меншин російської Федерації починає знижуватися і, навпаки, починає зростати активність більшості – етнічних росіян. Її симптомами дослідники вважають: зростання рівня сформованості етнічної самосвідомості, яка сполучається з незадоволенням своїм положенням у державі, думкою, що «іншим народам» надаються невинуваті переваги; зростання рівня тривожності, відчуття незахищеності; тенденцію поширення негативного відношення до іноетнічних груп населення Російської Федерації, яка все частіше приймає радикальні, екстремістські форми. І за законом маятника Росія вступає у нову історичну фазу, сутність якої сформулював директор Інституту етнології та антропології імені М. Миклухо-Маклая РАН В. А. Тишков: «Наступає інший час – час не тільки захисту меншин, що зазнають утиску, але й захисту більшості від радикалізму та агресивності меншості» [27, с. 131].

Ми навели ці приклади з метою показати, що далеко не завжди політико-правовий статус більшості означає її домінуючу роль у державі, а статус меншості – підлеглу, підпорядковану.

Підтвердженням цього може бути й ситуація в Україні, де державоутворюючий етнос має усі підстави вважати, що поки що йому не вдалось досягти домінуючої ролі в державі, особливо якщо йдеться про так звану «українізацію» населення України, реальний стан запровадження української мови як державної [див. 28].

Можна погодитись із думкою тих авторів [22, с. 266], які вважають, що проблема етнічної диференціації та етнічної нерівності в сучасній Україні виглядає не такою гострою, як наприклад, у Росії. Тим не менш, як ми покажемо нижче, вона існує, а звідси – потребує глибоких етносоціологічних досліджень.

Досі ми зупинились на найбільш укрупненій підставі диференціації статусних позицій етнопонаціональних груп, яка є характеристикою їхнього політико-правового положення.

Але *положення в суспільстві* – а саме це мають передусім на увазі, коли говорять про статус і особистості, і будь-якої соціальної групи – може бути відображено у різних соціальних координатах чи, як прийнято називати їх у соціології, вимірах [15, с. 103].

Традиційним засобом вивчення етнічної стратифікації є суміщення тих головних ознак, які застосовуються при аналізі соціальної структури в її вертикально-ієрархічному розташуванні (розмір прибутку, майнові характеристики, володіння власністю, рівень освіти, посадове становище, владні повноваження тощо) з ознакою етнічної приналежності індивіда.

Ієрархія етнічних груп у цьому випадку визначається в залежності від питомої ваги її представників, які у відповідності з критеріями, що застосовуються, можуть бути зараховані для вищого, середнього або нижчого класу (соціальної страти).

Тобто, на відміну від розглянутого вище випадку, коли статус групи як домінуючої або підлеглої визначає статус особистості, в даному разі взаємозв'язок між їхніми статусами носить зворотний характер.

Дослідження етнічних спільнот з позицій їхньої соціальної нерівності – це відносно нова тема етносоціологічних досліджень, яка не стільки актуалізувалась (вона завжди була такою в багатонаціональному Радянському Союзі), скільки вийшла на поверхню після послаблення тоталітарного режиму, ліквідації ідеологічного тиску.

Слід зазначити, що за радянських часів соціологами регулярно проводились широкомасштабні дослідження соціальної структури різних народів, у тому числі і в порівняльному плані [див. 29]. Але це порівняння було спрямоване перш за все на визначення тенденції зближення головних характеристик їхнього розвитку, що трактувалось як ліквідація соціальної нерівності народів СРСР.

У пострадянські часи робиться протилежний акцент. Предметом дослідження стає *соціальна нерівність етнічних груп*, їхній статус у *системі соціальної ієрархії*.

Найбільший інтерес для нас представляють результати проведеного українським вченим Т. М. Рудницькою аналізу соціально-професійного статусу етнічних спільнот України, а також реалізований під керівництвом Л. М. Дробіжевої проект «Соціальна нерівність етнічних груп та проблеми інтеграції в Російській Федерації» [9].

Обидва ці фундаментальні дослідження підтвердили існування і в Україні, і в Росії досить помітної ієрархії етнічних груп за багатьма суттєвими показниками, які визначають їхній соціальний статус.

Так, аналіз соціально-професійного складу міського населення титульних національностей автономних республік Росії, здійснений за матеріалами перепису населення 1989 р., дозволив встановити важливу закономірність: на більш високих щаблях професійної ієрархії зменшувалась відносна чисельність людей різних національностей. Найбільш вузькою їх представленість була на ключових позиціях в економіці, політиці, культурі [див. 9, с. 27-28].

Головним підсумком дуже багатоаспектного дослідження проблеми соціальної нерівності етнічних груп, яке здійснено російськими

етносоціологами, є висновок про те, що економічні реформи та доступ до демократичних свобод докорінно змінили звичні картини життя в республіках і областях Росії. В етніонаціональній сфері вони призвели до появи нових форм соціальної нерівності, яка сполучається зі старими, які залишилися і від радянського, і від дореволюційного минулого [9, с. 465-466].

Особливо гострою дослідники вважають проблему участі у владі різних етнічних груп. «Вона особливо актуалізується у зв'язку з можливостями використання владного ресурсу для одержання власності, проведення вигідних для окремих груп рішень, а також для посилення відчуття рівності, гідності групи» [9, с. 111].

Розпад СРСР, а потім суверенізація республік Російської Федерації докорінно змінила в них склад керівних кадрів. Зокрема, в більшості автономних республік політична ніша виявилась заповненою переважно представниками титульної національності, чисельність їхніх представників у владних структурах набагато перевищує їхню питому вагу в складі населення автономії [9, с. 103-118].

Саме цим, у тому числі, пояснюється психологічний стан етнічних росіян, про який ми говорили вище. Адже за своєю чисельністю вони в окремих автономіях складають етнічну більшість, а в усіх інших представлені досить вагомо.

Здійснений Т. М. Рудницькою порівняльний аналіз демографічних, соціально-економічних та соціокультурних характеристик семи найкрупніших за своєю чисельністю етнічних спільнот України дозволив встановити два дуже значущі факти. По-перше, це досить помітна диференціація етнічних груп України за рівнем їхнього трудового потенціалу, який і визначає місце кожної групи в ієрархії соціально-професійних статусів. По-друге, це існування в Україні етнокультурного поділу праці.

На яких підставах ґрунтуються ці висновки?

Для визначення соціально-професійного статусу етнічних груп Т. М. Рудницькою був застосований методологічний принцип урахування національно-пропорційного представництва на різних щаблях соціальної ієрархії. Аналізувались такі показники соціально-професійного статусу, як рівень освіти, пропорції зайнятості розумовою та фізичною працею, етнічний склад галузей народного господарства, кваліфікаційна структура.

За всіма цими підставами зафіксовані суттєві диспропорції, які надають співвідношенню етнічних груп України ієрархічний характер.

Т. М. Рудницька констатує, що українці за своїм соціально-професійним статусом виявились у соціальному плані менш просунутими на щаблях професійної ієрархії, ніж росіяни і, в першу чергу, євреї. Частка керівників та спеціалістів у складі трудовактивної частини українців є нижчою, ніж у цих етнічних груп. Дещо випереджає українців за своїми соціально-професійними пропорціями білоруське населення. Такі етнічні меншини, як поляки, що мають у своєму складі понад 60 % робітників, болгари і особливо молдавани, серед яких питома вага керівників майже у 5 разів нижча, ніж у євреїв, а частка спеціалістів становить тільки 10 %, за пропорціями свого соціально-професійного складу є менш просунутими у соціальному відношенні [31, с. 117].

Причини такої ситуації пояснюються головним чином розбіжностями історичного шляху розвитку кожного народу, який несе на собі відбитки політичних, економічних, культурних, психологічних особливостей цих спільнот.

Але частіше за все Т. Рудницька пояснює місцерозташування етнічних груп України на щаблях професійно-кваліфікаційної ієрархії, перш за все, їхньою поселенською структурою, приналежністю переважно або до «міських», «урбанізованих», «індустріалізованих» народів, тобто таких, які вже зазнали впливу модернізаційних процесів, або до тих, чий характер праці, образ життя тяжіє до традиційних, патріархальних форм. Тобто, в даному разі існуючі відмінності в статусах є результатом вторинної етносоціальної стратифікації.

Зазначимо, що в сучасній соціології саме мірою просування модернізаційних процесів найчастіше пояснюють суспільну диференціацію не тільки етнічних груп, але й суспільства в цілому.

З позицій стратифікаційного підходу різна питома вага представників різних етнічних спільнот на щаблях соціально-професійної ієрархії є виявом соціальної нерівності. Вона може сприйматись як гостра соціальна проблема, якщо існуюча соціальна нерівність не відповідає тому ідеалу щодо соціальної справедливості, її стандартам, які склались у суспільстві у відповідності з тими ідеологічними принципами, якими це суспільство переважно керується.

Так, головною доктриною комуністичної ідеології, спроби втілити яку в соціальну практику були зроблені за радянських часів, була ліквідація усіх форм соціальної нерівності, в тому числі і в соціально-економічному, політичному та культурному розвитку різних народів. Про те, що це завдання

виявилось неможливим реалізувати, свідчать у тому числі і матеріали тих досліджень, про які йшлося вище.

Як доводить П. Сорокін у своїй класичній роботі «Соціальна стратифікація та мобільність», усі спроби, що мали місце в історії людства, зробити плоским профілем соціальної будівлі, завжди завершувались відтворенням його конусоподібної форми [18, с. 331].

Сучасні демократичні, так звані «соціальні держави», якими проголошують себе більшість Європейських держав, у тому числі й Україна, роблять багато зусиль, щоб якомога нівелювати існуючі відмінності в життєвих шансах та доступі до соціальних ресурсів представників різних груп населення. Але повністю ліквідувати соціальну нерівність не вдається і наряд чи вдається коли-небудь, хоча це в усі часи було світлою мрією людства.

На думку Дж. Ролса, автора монографії «Теорія справедливості», наявність нерівності сама по собі не є несправедливістю, вона виникає природно, першочисно. Вона стає такою лише тоді, коли порушується ідея «справедливості як чесності», як принципу рівного права на свободу та рівномірний розподіл цінностей суспільства» [цитуються за 7, с. 146].

Тому дослідники проблем соціальної нерівності, як правило, не обмежуються фіксацією реального статусу соціальних груп, а співвідносять його з уявленнями самої групи та її представників щодо їхнього положення в суспільстві та виправданості існуючого співвідношення з іншими групами.

Як зазначає Т. М. Дробіжева – керівник дослідницького проекту і відповідальний редактор монографії, яка носить симптоматичну назву: «Соціальна нерівність етнічних груп: уявлення та реальність», з'ясування уявлень щодо нерівності входило в предмет нашого вивчення не випадково. Якщо соціальна нерівність у масовій свідомості пов'язується з етнічністю, якщо люди вірять, що їхня національна приналежність впливає на соціальне положення, вони будуть діяти у відповідності з цими переконаннями... Якщо члени контактуючих груп по-різному визначають одну й ту ж міжгрупову реальність, то створюється підстава для соціальної напруженості та конфлікту» [9, с. 15].

Але факт існування відмінних за своїм місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як прояв соціальної нерівності, але і як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу.

Дослідження Т. М. Рудницької привернуло нашу увагу й тому, що вона змогла поглянути на проблему існуючих відмінностей у трудовому потенціалі етнічних груп України і з цієї, функціональної точки зору.

Автор стверджує, що етнічний склад галузей народного господарства, що склався в Україні на рубежі 80-х – 90-х років минулого століття, пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про існування в суспільстві етнокультурного поділу праці. «Займаючи певну нішу у трудовій сфері суспільства, різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави» [30, с. 33]. Так, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов'язано з розташуванням їх традиційного компактного проживання в українському Поліссі. Галузеві влодобання болгар реалізуються у загопвельній галузі, а у греків – у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, вважає Т. Рудницька, суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Але це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення в суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що знаходяться на нижчих щаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з точки зору матеріального положення, участі в управлінні, тобто тих підстав соціальної стратифікації, яких ми торкнулись лише побічно.

Досвід різних країн свідчить, що є два головних шляхи вирішення проблеми ліквідації, або хоча б пом'якшення диспропорцій у соціальному розвитку етнічних груп, у їхньому доступі до соціальних ресурсів. Один із них – це метод квотування, який забезпечує таке представництво етнічних груп перш за все на вищих посадах владної, професійної тощо ієрархії, яке відповідає їхній питомій вазі в структурі населення держави. Цей засіб має багато прихильників, у тому числі і в Україні, особливо коли йдеться про політичне представництво інтересів етнічних груп на загальнонаціональному та регіональному рівні. Інший, більш перспективний, на нашу думку, шлях вирішення проблеми етнічної нерівності – це створення для всіх етнічних груп рівних стартових можливостей соціального просування. А це потребує розробки та реалізації спеціальних програм, спрямованих на створення сприятливих умов соціального розвитку тих етнічних груп, які поки займають нижчі позиції в шкалі багатства, влади та престижу – головних підстав соціальної стратифікації.

І, наприкінці, третій можливий аспект аналізу соціального статусу етнопонаціональних груп. Це розгляд цієї проблеми в контексті їхньої життєспроможності. Докладніше ця проблема буде розглянута в наступному параграфі. Тому зазначимо лише, що вивчення соціального статусу з позицій визначення життєспроможності змушує звернути особливу

увагу на діяльнісний потенціал етнонаціональних груп. Адже пояснення етнічної диференціації тільки зовнішніми обставинами (історичними, соціально-економічними, соціально-політичними тощо) завжди буде не досить повним. Не випадково той статус, що займає група в соціальній системі, статус, що не визначається жорстко політико-правовими обмеженнями, має назву «досяжний». «Досяжний статус» багато в чому залежить від налаштованості більшості представників групи на соціальне просування, самовдосконалення, інноваційні форми діяльності, активну життєву позицію.

Особливо важливим це стає в умовах ринкової економіки та нового політичного устрою пострадянських країн, в тому числі і в Україні.

Кардинальні соціальні перетворення призвели до появи нових форм соціальної нерівності, зробили її ще більш відчутною та гострою. Разом із тим, ці перетворення відкрили нові можливості не тільки для окремих найбільш ініціативних та мобільних індивідів, але й для деяких етнічних груп.

Ми вже наводили висновки російських етносоціологів щодо існування останнім часом сприятливіших умов для соціального просування (перш за все – в управлінських структурах) представників титульних національностей російських автономій. А ось етнічні росіяни не тільки помітно втрачають свої соціальні позиції. Серед росіян зафіксована більш низька (порівняно з іншими етнічними групами, що досліджувались) мобільність, дещо менший соціальний оптимізм, менш помітний прояв діяльнісних позицій.

Усе це можна було б пояснити політико-ідеологічною ситуацією в суверенних республіках Російської Федерації. Але це пояснення не проходило, адже і в областях Росії спостерігалась така ж ситуація [7, с. 460].

Автори проекту пояснюють це перш за все соціально-психологічним станом цієї групи, їхнього болючого реакцією на розпад Радянського Союзу, який значною мірою саме на них зривався. Звідси у них виник комплекс *психологічної нерівності*, який поступово починає долатись.

І це якраз той приклад, який підтверджує суб'єктивну детермінованість соціального статусу, його залежність від діяльнісного потенціалу етнотрупи.

Створення незалежної української держави – подія, на яку так довго чекали і яку виборювали українці, надала новий імпульс процесу національного відродження. Тому можна очікувати, що ті характеристики їхньої статусної позиції, які були зафіксовані наприкінці 80-х років минулого сторіччя, сьогодні, на початку нового сторіччя, вже зазнали деяких змін. Це

помітніших змін можна очікувати в недалекому майбутньому. До цього підготує нова етнополітична ситуація, що склалась у державі.

Ми не ставили за завдання розгляд проблеми соціального статусу в усіх його вимірах. Це достатньо докладно висвітлено і в багатьох навчальних посібниках, і в тих роботах, на які ми посилалися. Наше завдання полягало скоріше в тому, щоб показати, наскільки актуальною в сучасних умовах є проблема соціального статусу етнічних груп, дослідження якої є одним із важливих напрямків етносоціологічних досліджень.

§ 4. Життєспроможність етнонаціональних груп як інтегральна характеристика їхнього стану та перспектив розвитку

Досі ми зупинились на розгляді дуже істотних характеристик етнонаціональних спільнот. Але все ж таки вони не надають всебічного уявлення про їхній сучасний стан та перспективи розвитку як цілісних соціальних організмів та складових соціальної структури суспільства.

Таку можливість забезпечує *дослідження життєспроможності етнонаціональних груп*.

Категорія «життєспроможність» як характеристика суспільства в цілому та окремих його груп введена в науковий обіг нещодавно. Як зазначає академік Т. І. Заславська, необхідність введення у 1990 роки цього нового поняття диктувалась потребою в прогнозуванні подальшого розвитку людства в умовах глобалізації, яка сполучається з ростом диференціації світового співтовариства. Дослідники прагнули зрозуміти, чому, під впливом яких факторів суспільства, що їх відносять до так званого «золотого мільярда», вступають у постіндустріальну еру, все сильніше відриваючись від останньої частини світу, в той час як інші держави тушують на місці, якщо не деградуєть [32, с. 77].

Вважається, що відповіді на це питання дозволяє вивчення факторів життєспроможності нації – комплексної характеристики, яка відображає, по-перше, відносне положення суспільства (нації, держави) на глобальній шкалі розвитку і, по-друге, її здатність до адекватної відповіді на виклики сучасної світової системи та катаклізми природного середовища.

Рівень життєспроможності характеризує порівняльну роль та впливовість членів світового співтовариства, а динаміка цього показника слугує узагальненим критерієм розвитку відповідних країн [32, с. 77].

Починаючи з 1992 р., міжнародні організації у відповідності з «Програмою розвитку», що реалізується під егідою ООН (її скорочена назва – ПРОООН), регулярно проводять у різних країнах (за участю місцевих

експертів) дослідження їхнього стану та розвитку, узагальнюючи результати досліджень в аналітичних звітах «Доповідь про розвиток людського потенціалу» [див., як приклад, 33].

Останнім часом поняття «життєспроможність» або ж «життєві сили», як визначають його деякі автори [див. 34], все ширше застосовується не тільки до аналізу суспільства в цілому, але й до окремих макрогруп, у тому числі – етнонаціональних [див. 30], а також – до характеристики особистості.

У самому загальному вигляді *життєспроможність розглядається як здатність суб'єктів різного рівня* (суспільства, нації, держави, суспільних макрогруп, особистості) *відтворювати та вдосконалювати своє життя у визначених умовах*, в конкретному історичному та соціокультурному просторі [34, с. 15].

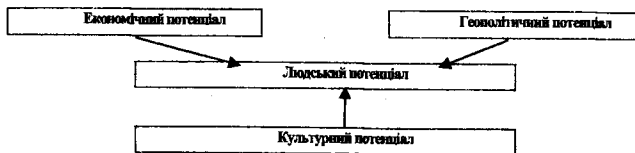
Вважається, що можливість відтворювати та вдосконалювати своє життя залежить перш за все від внутрішніх ресурсів суб'єкту, його *потенціалу*. Тому вже ustalеним засобом дослідження життєспроможності є вимірювання того потенціалу, яким володіє суб'єкт.

Так Т. І. Заславська, говорячи про життєспроможність нації, виокремлює *економічний, геополітичний, культурний та людський потенціали*. При цьому вона наголошує на тому, що саме людський потенціал перш за все характеризує якість суб'єкта соціального відтворення та розвитку. Він найбільшою мірою впливає на життєздатність та динаміку суспільства, в той час, як інші фактори характеризують або умови формування людського потенціалу, або результати його реалізації.

Людський потенціал, на думку академіка Заславської Т. І., «у»в'язує фактори життєспроможності нації в єдине ціле, забезпечуючи цілісність цього феномену, в той час як інші види потенціалів реалізуються через його посередництво» [1, с.77].

Унауочне це положення наведена автором схема [1, с. 78].

Фактори динамічності та життєспроможності нації



Т. І. Заславська доходить до висновку, що хоча склад компонентів людського потенціалу у різних авторів відрізняється, змістове ядро цього поняття є близьким. Це дозволяє звести уявлення щодо структури даного феномена до чотирьох взаємопов'язаних, але відносно самостійних типів потенціалу: 1) соціально-демографічного, 2) соціально-економічного, 3) соціокультурного та 4) діяльнісного [32, с. 80-81].

Значимо, що Т. І. Заславська говорить про націю як форму політико-територіальній організації суспільства, тобто націю-державу. Але сформульоване нею положення про людський потенціал як головний фактор її життєспроможності та запропонований принцип його структуризації можуть бути розповсюджені і на інші типи соціальних спільнот. Але конкретизація кожного з типів потенціалу вимагає врахування специфіки тих суб'єктів, життєспроможність яких досліджується.

Стосовно етнічних спільнот спроба вирішення цієї проблеми здійснена Т. М. Рудницькою, на роботу якої ми вже посилались [див. 30]. Вона викликає особливий інтерес, оскільки це одне з перших і доки єдине дослідження, де на емпіричному рівні реалізований задум аналізу життєспроможності етнічних спільнот через вивчення їхнього потенціалу, тим більш, що йдеться про етнічні спільноти України. На думку автора, поліетнічний склад її населення потребує врахування характеру та тенденцій розвитку різних народів, їхнього реального внеску в суспільне життя країни.

До найбільш важливих, базисних характеристик, що забезпечують життєспроможність етнічних груп у сучасному світі, Т. М. Рудницькою віднесені: чисельність та ареали розселення; поселенська структура; мовні характеристики; рівень освіти; пропорції структури трудової зайнятості за її характером (розумовим або фізичним); професійна, кваліфікаційна та галузева структура [30, с. 15-17].

Все це, дійсно, найбільш суттєві, але далеко не повні характеристики життєспроможності етнічних спільнот. Її всебічний аналіз вимагає, на нашу думку, застосування ширшої системи показників.

При їхній розробці доцільно спиратись на вже апробовані методики дослідження людського потенціалу країни, суспільства в цілому. Адже загальноновизнаним методологічним принципом етносоціологічного аналізу будь-яких етнонаціональних процесів та феноменів є положення про тісний взаємозв'язок та взаємозумовленість загальнонаціональних та етнічних явищ, етнічних та соціальних процесів. Ті зміни, які відбуваються в окремих етнічних групах, є відбиттям тих змін, які відбуваються протягом

визначеного часу з поліетнічним населенням держави, а їхній сучасний стан багато в чому залежить від загального стану суспільства.

Тим не менш, беручи за основу ту систему показників, що застосовуються для аналізу людського потенціалу суспільства в цілому, слід виокремити з їхнього переліку ті, які характеризують загальносоціальні умови функціонування та розвитку етнопонаціональних груп, й ті, які можуть бути віднесені до характеристики їхньої *власної життєспроможності*.

Покажемо це на прикладі аналізу соціально-економічного компоненту людського потенціалу суспільства.

Т. І. Заславська виокремлює такі його характеристики: рівень та структура зайнятості населення; кваліфікація та професіоналізм працівників; характер та умови їхньої праці; затребуваність їхніх трудових та інтелектуальних ресурсів.

Сюди також віднесені показники якості життя населення, а саме: рівень добробуту та реальні прибутки; доступність соціальних благ та послуг; життєві шанси різних груп та прошарків; гарантованість прав та свобод людини, її соціальна захищеність.

Більшість із переліченого, безсумнівно, може бути застосовано (з відповідними модифікаціями) і для аналізу соціально-економічного положення етнопонаціональних груп, дозволяє порівнювати їх між собою з цієї точки зору.

А ось гарантованість прав та свобод, соціальна захищеність відносяться скоріше до характеристики соціальної системи в цілому, умов функціонування та розвитку усіх її складових.

Ми не ставимо за мету надати повний перелік усіх показників життєспроможності етнопонаціональних груп. Вирішення цієї міждисциплінарної проблеми вимагає сумісних зусиль представників багатьох наук: соціологів, демографів, економістів, психологів, медиків тощо. Адже, наприклад, не можна говорити про життєспроможність будь-якої спільноти, не враховуючи стан здоров'я приналежних до неї.

Наше завдання полягає перш за все у визначенні тих напрямків дослідження життєспроможності етнопонаціональних груп, які відносяться до предметного поля етносоціології, та можливих методологічних підходів до її аналізу.

Одним із таких напрямків є *аналіз тенденцій змін кількісного складу групи*, її питомої ваги в загальній структурі населення поліетнічної держави.

Загальновідомо, що чисельність групи – це досить вагомий фактор її впливовості, можливості відігравати більш або менш помітну роль у соціальній

системі, в перебігу загальносоціальних процесів. Тому вивчення цього аспекту життєспроможності етнопонаціональних груп передбачає перш за все аналіз тенденцій збільшення або зменшення її складу: показників народжуваності та смертності, середньої тривалості життя, репродуктивної поведінки тощо. Особливе значення для аналізу динаміки кількісних характеристик етнопонаціональної групи має співвідношення процесів еміграції та імміграції.

Другий напрямок дослідження життєспроможності етнопонаціональних груп – це аналіз їхньої соціальної структури та статусу в системі соціальної стратифікації.

Ця традиційна для соціології та етносоціології зокрема проблематика набуває дещо інший ракурс аналізу з позицій визначення життєспроможності етнопонаціональних груп.

Як ми доклали вище покажемо у наступному параграфі, їхня здатність відтворювати та вдосконалювати своє життя суттєво залежить від того, наскільки структура групи (освітня, професійно-кваліфікаційна, галузева, поселенська тощо) відповідає сучасним тенденціям, тим їхнім особливостям, які характерні для модерного суспільства. Велике значення має також представленість групи на вищих щаблях професійно-кваліфікаційної, владної тощо ієрархії, шкали престижу.

Дослідження соціальної структури етнопонаціональних груп свідчать про існування більш-менш чітко визначеної ієрархії етнічних груп з точки зору їхнього соціально-економічного та культурного розвитку, що значною мірою є наслідком історичного минулого народу.

Хоча етноісторичне минуле, як правило, знаходить своє продовження в сучасному стані етнопонаціональних спільнот, все ж таки їхня життєспроможність визначається в тому числі і здатністю подолати вплив тих негативних факторів, що стримували розвиток народу, його просування шляхом модернізації. М. І. Лапін визначає таку якість суб'єкта, як *здатність до самотрансцендентності* – здатність виходити за власні межі, прориватись через труднощі, які гальмують розвиток [35, с. 22-23].

Одним із найбільш важливих напрямків дослідження життєспроможності етнопонаціональних груп є визначення їхнього соціокультурного потенціалу. На цьому прикладі ми ще раз можемо проілюструвати співвідношення показників життєспроможності нації в цілому й етнопонаціональних груп, які входять до її складу, впевнитись у тому, що сам перелік проблем, які мають бути предметом аналізу, є більш-менш ідентичним для різних типів соціальних спільнот, але їхня конкретизація вимагає суттєвого уточнення.

Звернімося знову ж до розробленої Т.І.Заславською концепції людського потенціалу як фактору життєспроможності суспільства, зокрема до перелічених у її роботі характеристик соціокультурного потенціалу держави. Він визначається станом науки, вищої освіти та культури, а також тими особливостями національного менталітету, що впливають на розвиток суспільства. Йдеться про характер нормативно-ціннісної свідомості, особливості політичних переконань, рівень моралі та моральності, типи мотиваційного комплексу та поведінки людей.

На думку Т.І.Заславської, для характеристики соціокультурного потенціалу особливо важливо враховувати порівняльну розповсюдженість цінностей свободи, самостійності та незалежності або, навпроти, покою та захищеності, патерналізму або готовності до особистої відповідальності та ризику, співвідношення орієнтацій на особистісний успіх або на колективне виживання [32, с. 81].

Усе перелічене, мабуть, необхідно враховувати при аналізові соціокультурного потенціалу етнопонаціональних груп, розмежовуючи при цьому загальнонаціональні умови його розвитку та їхні власні соціокультурні якості. Але все ж таки визначення соціокультурного потенціалу життєспроможності етнопонаціональних груп потребує застосування й специфічних саме для даного суб'єкту характеристик. Найбільш важливими з них є *згуртованість групи*, розвиток її *самосвідомості*, збереження *національної культури та самобутності* на противагу процесам асиміляції та акультурації.

Не можна не погодитися з думкою академіка Заславської, що при всій важливості соціально-демографічного, соціально-економічного та соціокультурного компонентів людського потенціалу, головну роль у забезпеченні життєспроможності суб'єкта відіграє його *діяльнісний потенціал*. Саме завдяки йому усі інші види потенціалу знаходять практичну реалізацію [32, с. 81-82].

Діяльнісний потенціал формують активність, енергія, ділові якості суб'єкта, а зовнішніми його проявами є соціальна, політична, підприємницька та інші форми соціально-іновативної діяльності, соціальні настрої та здатність до мобілізації.

*Зазначимо, що з усіх показників діяльнісного потенціалу, які пропонуються Т.І.Заславською, ми, керуючись тим методологічним принципом, про який йшлося вище, відбрали ті показники, які повною мірою можуть бути застосовані і для аналізу етнопонаціональних груп.

Підсумовуючи все, про що йшлося вище, ми можемо визначити деякі комплексні ознаки життєспроможності етнопонаціональних груп, які пов'язані з її внутрішніми ресурсами, її людським потенціалом, ознаки, дослідження яких відносяться до предметного поля етносociології.

Як ми вже наголошували, саме в рамках цієї науки етнопонаціональні групи розглядаються, з одного боку, як цілісні соціальні організми, з другого – як структурні елементи соціальної системи, розвиток яких у вирішальній мірі залежить від якісних характеристик суспільства в цілому.

Виходячи з цього, до комплексних ознак життєспроможності етнопонаціональних груп можна віднести:

- збільшення або хоча б збереження чисельності групи, її питомої ваги в загальній структурі населення держави як умови відігравати більш-менш помітну роль у соціальній системі, представляти та захищати інтереси етнопонаціональної групи;
- відповідність освітньої, професійно-кваліфікаційної, галузевої, поселенської тощо структури групи тим її особливостям, що характерні для модерного суспільства;
- більш-менш високий статус етнопонаціональної групи в системі соціальної стратифікації;
- збереженість культурної самобутності групи: її мови, традицій, інших форм національної культури та здатність до подальшого її розвитку;
- соціальна активність членів групи, спрямована на реалізацію групових та суспільних інтересів;
- сформованість групи як сукупного суб'єкту соціального життя, її соціальна зрілість.

Більшість із переліченого «вбирає» в себе ті багаточисельні показники здатності етнопонаціональних груп відтворити та вдосконалити своє життя, про які йшлося при аналізові компонентів людського потенціалу. Деякі з них виступають не тільки комплексними ознаками, але й можуть бути використані як *комплексні критерії* вимірювання життєспроможності етнопонаціональних груп.

Вивчення саме цієї проблеми є, на нашу думку, не тільки найбільш перспективним, але й таким, що найбільшою мірою відповідає специфіці етносociології як галузі соціологічного знання.

РЕЗЮМЕ

Проблематика етнопонаціональних груп посідає центральне місце в структурі етносоціологічного знання. Їхнє дослідження як цілісних соціальних організмів, з одного боку, і структурних складових суспільства – І з іншого, є тією проблемою, яка найбільшою мірою відповідає специфіці цієї наукової галузі.

Цілісне уявлення щодо стану етнопонаціональних груп дозволяє вимірювання їхньої життєспроможності, яка «вбирає» в себе найбільш сутнісні характеристики їх минулого, сучасного і майбутнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.* – К.: Смолоскип, 2000. – С. 462-467.
2. Якуба О. С. Соціологія. Навчальний посібник для студентів. – Х.: Константа, 1996.
3. Качанов Ю. Л., Шматко Н. А. Как возможна социальная группа? (к проблеме реальности в социологии) // *СОЦИС.* – 1996. – № 12. – С. 90-104.
4. Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы в социальной структуре современной России // *Куда идет Россия? Власть, общество, личность.* – М.: Москов. высшая школа соц. и эконом. наук, 2000. – С. 253-265.
5. Смельзер Н. Проблемы социологии. Георг. Зімелівські лекції 1995: Перекл. з англ. – Львів: Кальварія, 2003.
6. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с франц. – М.: Socio-Logos, 1993.
7. Бурдьє П. Начала: Пер. с франц. – М.: Socio-Logos, 1994.
8. Гатчинсон Д., Сміт Е. Що таке етнічність // *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.* – К.: Смолоскип, 2000. – С. 468-475.
9. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Авт. проекта и отв. ред. Л. М. Дробязжева – М.: Академия, 2002.
10. Диллигенський Г. Г. Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших социальных групп // *Методологические проблемы социальной психологии.* – М.: Наука, 1975. – С. 196-205.
11. Донцов А. И. Проблемы социальной группы в зеркале этнопсихологии // В кн.: Стефаненко Т. *Этнопсихология: Учебник для вузов.* – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – С. 3-5.
12. Карпенко О. Быть «национальностью»: страх потерять и страх потеряться. На примере «татар» Санкт-Петербурга // *Конструирование этничности / под ред. В. Воронкова и О. Освальд.* – СПб.: Дмитрий Буланин, 1998. – С. 37-96.
13. *Етносоціологія: терміни та поняття / В. Б. Євтух, В. П. Троцинський, К. Ю. Галушко та інші.* – К.: Фенікс, 2003.
14. Арбеняна В. Л. Состояние и тенденции развития межнациональных отношений в г. Харькове: по результатам исследований 1989-2000 годов // *Вестник ХНУ имени В. Н. Каразина.* – 2000. – № 492. – С. 128-139.
15. *Соціологія: Навч. посібник / за ред. Макеєва С. О.* – К.: Українська енциклопедія, 1999.
16. Соколовский С. В. *Этнографические исследования: идеал и действительность // Этнографическое обозрение.* – 1993. – № 2-3. – С. 3-14.
17. Ильин В. И. *Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ (1917-1996 гг.) (опыт конструктивистско-структуралистского анализа).* – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского университета, 1996.
18. Сорокин П. *Человек. Цивилизация. Общество.* – М.: Политиздат, 1992.
19. Паин Э. П. Представления о неравенствах и несправедливости в межэтнических отношениях // *Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Ред. и сост. Р. В. Рывкина.* – М.: Референдум, 2003. – С. 278-306.
20. Короткева В. В. *Теории национализма в зарубежных социальных науках.* – М.: Российский гуманитарный ун-т, 1999.
21. Арбеняна В. Л. Процес громадянської ідентифікації і соціальне самопочуття російського населення України // *Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології.* – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С. 164-167.
22. Колесник Л. А. *Социально-этнический статус русских в современной Украине // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць.* – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 266-268.
23. Кононов И. Ф. Особенности самоидентификации и ценностные ориентации украинцев и русских в Донбассе // *Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы III конф.* – К., 1999. – С. 137-143.
24. Беленок А. А. О некоторых социально-статусных аспектах взаимодействия украинской и русской этнических групп в Украине // *Диалог украинской и русской культур: Материалы I конф. / отв. ред. Н. А. Шульга.* – К., 1997. – С. 96-100.
25. Савоскул С. С. *Русские нового зарубежья: Выбор судьбы.* – М.: Наука, 2001. – С. 35-135.
26. Уилсон Э. *Украинский национализм в 90-х годах. Судьбы национальных меньшинств // Россия и ее соседи: проблемы этнических меньшинств: пробл.-тема. сб.* – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 72-86.
27. Тишков В. А. *Этнология и политика.* – М.: Наука, 2001.
28. Рябчук М. Кто самая крупная рыба в украинском пруду? Новый взгляд на отношения меньшинства и большинства в постсоветском государстве // *Диагностика. Независимый научный журнал.* – 2000. – № 2. – С. 6-31.
29. *Социально-культурный облик советских наций: по результатам этносоциологических исследований / Отв. ред. Ю. В. Арутюнян, Ю. В. Бромлей.* – М.: Наука, 1986.

- √ 30. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: ІС НАНУ. – 1998.
- √ 31. Рудницька Т. М. Професійна, кваліфікаційна і галузева структура найбільш багаточисельних етнічних спільнот України // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С. 111-133.
- 32. Россия, которую мы обретаем / Отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003.
- 33. Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации // UNDP – М., 1999.
- 34. Григорьев С. И. Теоретические основы изучения жизненных сил национальных общностей // СОЦИС. – 2000. – № 2. – С. 13-20.
- 35. Лапьян Н. И. Пути России. – М.: Ин-т философии РАН, 2000.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають принципові відмінності між існуючими в сучасній науці концепціями щодо реальності існування суспільних макрогруп?
2. Які необхідні етапи має пройти номінальна група «етнічні категорії», щоб перетворитись на реальний суб'єкт соціальних дій?
3. Яку роль відіграють етнічні мережі та етнічні організації в процесі формування етнічної групи як соціальної цілності?
- √ 4. Які головні підстави статусної диференціації етнічних груп?
- √ 5. Адміністративно-політичні механізми стратифікації етнонаціональних груп.
- √ 6. Фактори, що впливають на статус етнонаціональних груп у стратифікаційній системі суспільства.
- √ 7. Шляхи вирішення проблеми соціальної нерівності етнонаціональних груп.
8. Які структурні компоненти виокремлюються при аналізі життєспроможності етнонаціональних груп?
9. Які характеристики етногрупи визначають її життєспроможність?

РОЗДІЛ 5. ПОЛІЕТНІЧНИЙ СОЦІУМ: ЙОГО ПРОБЛЕМИ ТА ЗАСОБИ ІНТЕГРАЦІЇ

§1. Інтегративні та дезінтегративні процеси у поліетнічному суспільстві.

Сучасний світ організований таким чином, що етнічні кордони у великій частці випадків не співпадають з кордонами нації – держави. «Тільки 12 держав (9 %) умовно можна віднести до етнічно гомогенних – тут основна етнічна спільнота складає майже 100 %, проте знову ж таки не усі сто відсотків населення. У 25 державах (18,9 %) основна етнічна спільнота сягає 90 % усіх мешканців, ще у 25 країнах вона становить 75 – 89 %, у 31 країні (23,5 %) – від 50 до 70 %, а у 39 країнах (29,5 %) – менш ніж половини населення» [1, с. 93-94].

Така ситуація у більшості сучасних країн є наслідком дії багатьох чинників. Головними з них є переважно насильницький перерозподіл території між сусідніми державами, який призводив до того, що єдиний етнос міг бути розірваним державними кордонами (згадаємо хоча б, як приклад, нещодавню історію України), а також міграційні процеси, які відбувались на протязі усієї історії людства, але набули небачених раніше масштабів у другій половині ХХ сторіччя, ставши одним із проявів глобалізації, яка охопила увесь сучасний світ. І якщо раніше найбільш різноманітний склад населення був характерним головним чином для іммігрантських країн (Канада, США, Австралія тощо), то сьогодні це стає притаманним і для більшості так званих «національних держав».

Держави, громадянами яких є представники різних (більш двох) етнічних груп з більш – менш значною чисельністю, незалежно від того, чи є вони «корінними» або «мігрантами», «титикульними» або «нетитикульними» прийнято визначати як поліетнічні та полікультурні [2, с. 209].

Разом з тим існує точка зору щодо доцільності розрізняти поняття «країна з поліетнічним складом населення» та «поліетнічна країна» [3, с. 103-106]. До останніх відносяться тільки ті країни, де спільність проживання на одній території декількох етносів має тривалу традицію. Крім того, підставою вважатись поліетнічною країною є досить значні кількісні параметри головних етнічних спільнот, етно-територіальний або національно-територіальний устрій держави, існування декількох державних або офіційних мов.

Якщо строго додержуватись цих критеріїв, то до поліетнічних можна віднести лише Бельгію, Швейцарію, Канаду, СРСР та Югославію (до їхнього

розпаду), теперішню Російську федерацію та ще декілька країн. А ось, наприклад, США з їх надзвичайно різноманітною етнічною структурою можуть вважатись поліетнічною країною у порядку виключення. Не може вважатись такою й Україна, оскільки 77,8% її населення складають представники титульної національності. Той факт, що майже 1/5 частина громадян країни належить до біля 130 різних етнічних груп, найчисельнішою з яких (17,3%) є етнічні росіяни дозволяє вважати Україну державою з поліетнічним складом населення, а не типовою поліетнічною країною [3, с. 106].

На нашу думку таке термінологічне розмежування дійсно має сенс у окремих випадках, зокрема – у політико-правовій площині. З позиції же етносоціологічного підходу має значення сам по собі факт співіснування у єдиному соціальному організмі носіїв різної етнокультурної ідентичності та його наслідки. Серед найбільш очевидних з них – можливість виникнення напруженості у міжетнічних відносинах аж до гостро конфліктних їх форм, а також ускладнення процесу інтеграції суспільства, яке складається з груп, що можуть мати різноспрямовані інтереси, цілі та цінності.

Слід зазначити, що проблема соціальної інтеграції є однією з ключових проблем соціологічної теорії суспільства, адже вимагає відповіді на найбільш суттєві питання: яким чином досить різноманітні елементи, що входять до складу суспільства, утримуються разом, утворюють єдину соціальну цілісність або систему, та яким чином така система може ефективно функціонувати.

Концептуальне значення ця проблема набула перш за все у рамках структурно-функціонального підходу до аналізу суспільства (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Н. Смілзер, Е. Шпіц)

Відповідно з концепцією Т. Парсонса, інтеграція означає наявність впорядкованих, безконфліктних відносин всередині соціальної системи, найважливішими характеристиками якої визнається соціальний порядок, консенсус та стабільність.

Виділяються чотири складових процесу інтеграції, які Т. Парсонс визначає як інтеграційні підстави:

1. культурні – ступень узгодженості між культурними стандартами, нормами й зразками поведінки індивідів та груп;
2. нормативні – додержання спільних цілей та цінностей, усвідомлення свого статусу у суспільстві та групі;
3. комунікативні – обмін культурними досягненнями, інформацією, знаннями;

4. функціональні – взаємозалежність між людьми, включеними у різні ролі в структурі, що обумовлені існуючим розподілом праці.

Т. Парсонс вважає за необхідне розрізняти природно та примусову, позитивну та негативну інтеграцію.

Природна інтеграція, за Т. Парсонсом, має своєю підставою збіг цілей, інтересів, цінностей, переконань індивідів та груп, а також функціональну взаємозалежність частин соціальної системи. Одностайність, що виникає внаслідок *примусової інтеграції*, є результатом насильницького нав'язування індивідам та групам спільних інтересів.

Позитивна інтеграція передбачає взаємну підтримку та сприяння одна одній одиниць соціальної системи. В умовах *негативної інтеграції*, у крайому випадку, ворожі відношення усунути, але у суспільстві відсутнє активне співробітництво та консенсус. У гіршому випадку – виникають взаємні перешкоди й протидія, через які інтеграція системи порушується [4].

Близькими до цих положень є ідеї Е. Дюркгейма щодо органічної та механічної солідарності [див. 5]. Нагадаємо, що у відповідності з його концепцією, *механічна солідарність* напряму пов'язує індивіда і суспільство. Вона не враховує відмінностей індивідуальних особливостей та зростає у зворотньому відношенні до індивідуальності. У суспільствах, де ця солідарність сильно розвинена, індивід не належить собі самому, це у буквальному розумінні річ, якою розпоряджається суспільство.

Якщо *механічна солідарність* ґрунтується на подібностях, то *органічна солідарність* – на відмінностях. Її становлення Е. Дюркгейм пов'язує зі зростаючим розподілом праці й послабленням регулятивної функції колективної свідомості. Виникнення органічного соціального зв'язку означає, що кожний стає особистістю і бачить особистість у іншому. Такий зв'язок базується на взаємозалежності членів суспільства і забезпечує єдність соціального організму. Отже, солідарність, за Е. Дюркгеймом, – вищий моральний принцип і вища універсальна цінність.

Усі наведені вище положення класиків соціологічної науки, на нашу думку, можуть бути покладені в основу етносоціологічного аналізу стану інтегративних процесів у сучасних поліетнічних суспільствах та засобів досягнення у ньому відношень солідарності.

Вважається, що сучасна демократична держава для забезпечення своєї легітимності і стабільності потребує дуже сильної колективної ідентичності, тобто, не тільки лояльного відношення громадян до своєї країни, але й свідомого, ціннісно значущого сприйняття своєї приналежності до єдиної національної спільноти [6, с. 18].

Глибоко усвідомлену національну ідентичність далеко не завжди вдається сформувати у представників державоутворюючого етносу, його титульної групи, яка частіше за все (але далеко не завжди) становить етнічну більшість. Ще складніше цей процес протікає у представників етнічної меншості, причому не тільки тих, хто належить до нещодавніх іммігрантів, але й серед тих, хто досить довгий час є громадянами даної нації – держави. Тому у кожній з них у різні періоди її історії спостерігається різне співвідношення інтегративних (об'єднувачих) та дезінтегративних (роз'єднуючих) процесів.

У першому випадку йдеться про консолідацію населення країни на територіально-державній основі, формування у людей різних національностей почуття приналежності до єдиної громадянської спільноти, про сприятливу за своїм характером взаємодію між представниками різних етногруп, їх рівноправне та повноцінне включення у соціально-економічну та політичну систему суспільства, його культурно-інформаційний простір.

Про переважання дезінтегративних тенденцій можуть свідчити диференціація за етнічним принципом населення країни у головних сферах суспільного життя.

Найбільш помітний прояв це знаходить у поселенській структурі. Так, у більшості великих міст Західної Європи та США існують райони компактного проживання представників певних етнічних спільнот, які перетворились у своєрідні «гетто» з усіма характерними для них особливостями: культурною замкненістю, злидненням існуванням більшості його населення, обумовленим низьким загальнокультурним та професійним рівнем розвитку та обмеженим доступом до більш престижних соціальних позицій і ресурсів суспільства, розповсюдженістю девіантних форм поведінки тощо.

У трудовій сфері диференціація за етнічним принципом знаходить свій прояв у явищах, що одержали назву «внутрішній колоніалізм» та «культурний поділ праці».

Під внутрішнім колоніалізмом у самому узагальненому вигляді розуміється інкорпорація (включення) домінуючою групою відмінних у культурному відношенні груп у єдину національну ідентичність, централізоване політичне управління та національну економіку таким чином, як це робили імперії по відношенню до своїх колоній, тобто шляхом підкорення.

Сам термін запропонований американським соціологом М. Хекстером у виданій у 1975 р. книзі «Внутрішній колоніалізм: кельтська кайма

у британському національному розвитку 1535-1966 рр.». Прагнучи пояснити причини підйому національних рухів у сучасній Європі, він доходить до висновку, що це відбувається у тих регіонах, які є відсталими з точки зору індустріального розвитку й слугували «внутрішніми колоніями» для сучасних держав.

Хоча концепція М. Хекстера має обмежені пояснювальні можливості, а в деяких випадках суперечить тим реальним процесам, що відбуваються у світі (зокрема, бунтівні провінції Іспанії – «Країна басків» та Каталонія є випереджаючими інші регіони цієї країни за рівнем індустріального розвитку та рівнем життя), ідея автора щодо існування пануючого «центру» та пригніченої «периферії» може бути плідною для пояснення причин економічної нерівності етнічних груп.

Дещо іншу схему дії економічних чинників соціальної нерівності вибудовує британський соціолог Том Нейрн, у роботі «Розпад Британії: криза і неонаціоналізм» (1977 р.). Він вважає, що для виникнення конфлікту між центром та периферійною групою важливі не тільки колоніальна експлуатація, а взагалі стан будь-якої нерівності між обома сторонами, який виникає у тому числі завдяки існуванню такого явища, як культурний поділ праці, на яке вперше звернув увагу М. Хекстер.

Популярна останнім часом одноіменна теорія виходить із того, що представники різних етносів мають нахил до певного виду розумової чи фізичної діяльності і, займаючись нею, досягають найпомітніших успіхів.

Як зазначає В. Євтух [3, с. 178], теорія культурного поділу праці (і додамо – відповідна практика), що базується на врахуванні етнокультурних та стенопсихологічних характеристик груп чи індивідів, є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві, але за умов нормального функціонування економіки й адекватного структуризації ринку праці, коли існує великий діапазон вибору сфер зайнятості і відсутня дискримінація недомінуючих етнічних груп. У кривих же економічних ситуаціях, коли падає обсяг виробництва, зростає рівень безробіття, а, відтак, і конкуренція на ринку праці, теорія культурного поділу праці відіграє роль регулятивного механізму, що використовується домінуючою більшістю для утвердження своїх переваг над дискримінуємими меншинами. Саме така ситуація склалася сьогодні у багатьох країнах Західної Європи та США, де спостерігається переважне закріплення іммігрантів у сферах малокваліфікованої праці.

Значну небезпеку для збереження цілісності поліетнічного суспільства несуть дезінтегративні процеси у культурній сфері. Особливо це стосується

мовних та релігійних питань, образу та стилю життя. Йдеться не тільки про існування різних мовно-лінгвістичних груп, груп, які утворює приналежність до різних релігій, субкультур тощо, що є природним і навіть типовим для сучасного поліетнічного соціуму, а про нездатність або принципове небажання деяких з таких груп адаптуватись до загальнонаціональної культури хоча би на рівні *акомодації*.

Цей багатозначний термін у даному контексті розуміється як засіб модифікації індивідами своєї діяльності та поведінки у відповідності до зовнішнього соціального оточення, завдяки чому етнічні групи пристосовуються одна до одної й більш – менш мирно співіснують.

У відповідності зі сучасними уявленнями щодо процесу та результату міжкультурної взаємодії вважається, що індивіди чи групи можуть обрати чотири можливих стратегії поведінки: асиміляцію, сегрегацію, маргіналізацію та інтеграцію.

Якщо *асиміляція* розуміється як повна відмова від своєї етнічної та культурної ідентичності та ототожнення себе з іншою, як правило, домінуючою у даному суспільстві групою, то *інтеграція* розглядається як такий принцип сумісного життя, коли різні групи зберігають споконвічно притаманну їм культурну індивідуальність і в той же час відчують себе тісно пов'язаними (на інших, не менш значущих для них підставах), із політико-територіальною спільнотою, до якої вони належать [2, с. 208].

Ці принципово відмінні за своєю сутністю стратегії поведінки, тим не менш, в однаковій мірі протистоять двом іншим засобам культурної взаємодії та її результатам, а саме – сегрегації та маргіналізації.

Найбільш повне втілення дезінтегративні тенденції знаходять свій прояв у явищі *сегрегації*. Серед багатьох її форм у даному разі акцентується увага на її проявах у культурній сфері, де вона предстає як засіб ізольованого існування етнічних культур та їх носіїв, їхня відмежованість від загальнонаціонального культурного простору.

Культурна сегрегація може виникнути через прагнення домінуючої більшості відсторонити певні меншинні групи від ключових позицій у суспільстві, а може виникати через прагнення самих етнокультурних груп до ізоляції задля самозбереження.

У останньому випадку засобами внутрішньогрупового регулювання поведінки приналежних до етнічної спільноти чиниться протидія міжетнічним шлюбам, спробам змінити традиційні форми образу життя тощо. Опір культурній уніфікації може здійснюватись шляхом створення етнічної системи освіти (від дитячого садку до вищих навчальних закладів),

власних ЗМІ, осередків культурної просвіти тощо. Якщо усе це спрямовано передусім не на захист життєспроможності своєї етнічної спільноти, а носить конфронтаційний характер, то наслідками сегрегаційної стратегії міжкультурної взаємодії може бути розрив єдиного національно-культурного простору й напруженість у міжетнічних відносинах.

Не менш негативні наслідки може мати процес маргіналізації етнічних груп.

У найбільш узагальненому вигляді маргінальність розглядається як такий стан індивіда чи групи, коли вони опиняються на «узбіччі» суспільства і навіть за його межами. Таке положення виникає у наслідок послідовного розриву ними суспільних зв'язків через нездатність або свідоме небажання адаптуватись у повній мірі до умов та вимог суспільства.

У соціокультурному вимірі маргінальний стан етнічних груп означає втрату ними своєї ідентичності й перехід до стану невизначених, нерозвинених ідентичностей. Втративши власну культурну систему, вони у той же час не ієрархізували її глибоко й свідомо зразки та норми «чужої» культури (як правило, йдеться про домінуючу у суспільстві культуру, головним носієм якої є титульна етнічна група) й, у кращому випадку, підкорюючись зовнішньому тиску, лише імітують включеність у культурну систему, яка визначає та окреслює межі національної держави.

Вважається, що маргінальність особистості чи групи неминуче веде до деструктивних форм поведінки, схильності до проявів агресії, бунту, протесту тощо.

Маргіналізації етнічних груп частіше за все сприяє дискримінаційна політика держави, яка свідомо та цілеспрямовано «виштовхує» певні групи зі загальнонаціональної системи, обмежує їхній доступ до дефіцитних ресурсів суспільства.

Однією зі розповсюджених причин етнічної маргіналізації вважається процес модернізації – перехід від стабільного, традиційного суспільства до його сучасного, модерного, стану. У рівній мірі пристосовуватись до стрімких змін, які відбуваються при цьому в економічній, політичній, духовній сферах, можуть не усі етнічні спільноти. І якщо процес пристосування до змін виявляється невдалим (у тому числі через небажання самого етносу міняти свій світогляд та традиційні форми життєдіяльності), то тоді виникає стан непристосованості, неадаптованості, тобто маргінальності. І якщо такі

¹ Ієрархізація (від лат. *internus* — внутрішній) — процес переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «я» особистості.

маргіналізовані етногрупи є багаточисельними за своїм складом, то це значно ускладнює процес інтеграції поліетнічного суспільства.

Найбільш гострий прояв дезінтегративні процеси, що порушують цілісність поліетнічного суспільства та гармонійне співіснування його структурних складових, знаходять у політичній сфері.

Як свідчить світовий досвід, частіше за все саме етнічні меншини є ініціаторами етнополітичної дестабілізації. Її підставою може бути спроба захистити себе від економічного, політичного тощо тиску з боку домінуючої спільноти та підконтрольних їй державних органів, обмеження проявів культурної самобутності та можливостей її збереження.

Етнічні меншини, що налаштовані на зміну ситуації, яка склалася, можуть обрати такі типи стратегій у політичній сфері:

- ізоляція від інших груп;
- комуналізм, тобто самоорганізацію у вигляді общини й забезпечення власного контролю за своїм життям;
- автономізм – боротьбу за досягнення автономного статусу;
- сепаратизм – боротьбу за вихід зі складу держави й утворення власної держави;
- іредентизм – прагнення до об'єднання частин народу, розколотого між різними державами;
- добровільну міграцію за межі держави, якщо інші форми етнополітичної діяльності не принесли успіху [7, с. 38].

У відповідь на дезінтегративні намагання з боку етнічних меншостей домінуюча група та підконтрольні їй владні органи можуть обрати дві принципово відмінні стратегії етнополітики: вона може бути: 1) поміркованою, налаштованою на застосування ненасильницьких методів, пошук компромісу задля досягнення внутрішньо-національної злагоди, або 2) відверто наступальною, агресивною.

Кінцевою метою останньої є усунення зі складу населення країни тих груп, що сприймаються як ворожі, або хоча б зниження їхньої життєспроможності.

Більшість засобів реалізації такої мети підпадає під визначення «*геноцид*» (дослівний переклад з грецької – *народоничення*), який у міжнародному праві розглядається як найтяжчий злочин проти людства.

Геноцид може здійснюватися за *ідеологічними* (винищення класу буржуазії, «*скуркулів*» у перші роки радянської влади), *расовими, релігійними, етнічними* мотивами. У тому випадку, коли йдеться про винищення того чи

іншого етносу (етносів) вживається термін *етноцид*. У прямому сенсі він означає фізичне знищення, вбивство людей на підставі їхньої етнічної приналежності, як це робили надисти щодо євреїв та циганів, турки щодо вірменів, «братні» народи колишньої Югославії стосовно одне одного.

Однак етноцид може здійснюватися не тільки шляхом «*етнічних чисток*» (цей термін широко розповсюдився останнім часом у зв'язку з подіями у Боснії, Хорватії, Косово тощо), але й «*м'якшими*» методами. Йдеться про навмисне створення для членів груп, що переслідуються, таких умов життя, які мають призвести не до повного чи часткового їхнього винищення, а до суттєвої деградації. Цьому може сприяти цілеспрямований підрив соціально-економічної, екологічної, демографічної, культурної бази розвитку етнічної спільноти.

Одним із методів, що неодноразово застосовувався для цього, є *депортація* (вигнання) автохтонного населення з місць його постійного компактного проживання, примусове переселення в іншу місцевість (в багатьох випадках – мало пристосовану для нормальної життєдіяльності), в незвичне культурне середовище. Достатньо згадати, що у часи сталінської диктатури своєї етнічної батьківщини були позбавлені кримські татари, чеченці, інгуші, калмики й багато інших народів, загальною чисельністю понад 2,2 млн. осіб.

Форми етноциду можуть бути досить різноманітними, а його наслідки завжди дуже тяжкими, відчуваються протягом багатьох десятиріч, оскільки суттєво знижують здатність етногрупи відтворювати та вдосконалювати своє життя, тобто її життєспроможність.

Мабуть, і тому так складно сьогодні відбувається процес відродження українського етносу, що йому довелося пережити й заборону вживання рідної мови у часи царської Росії та насильницьку русифікацію у радянський період; голодомор у 30-ті роки ХХ ст. та нищення у ці часи крапих представників національної інтелігенції, депортацію у Сибір та еміграцію за кордон у повоснні роки значної частини населення Західної України, масове переселення у 1930–1970-ті роки на автохтонні українські території представників інших етносів, що суттєво змінило етнодемографічний баланс в окремих регіонах, зокрема, на сході та півдні України.

Цей перелік заходів, що притаманні такій етнополітиці, яка прагне інтегрувати населення країни кардинальними методами, можна значно продовжити. На жаль, усі вони досить поширені у сучасному світі, хоча вважається, що він стає усе більш цивілізованішим, прагне зважити більш прийнятні, помірковані, компромісні, ненасильницькі засоби організації життєдіяльності

поліетнічного соціуму. Зокрема, це може бути надання групі *національно-територіальної автономії*¹, *національно-культурної автономії*², в місці її компактного проживання або *федералізація країни*, яка має метою задовольнити частину вимог етнічних груп щодо своєї суверенності з тим, щоб не допустити їхнього виходу зі складу держави [7, с. 39-40].

Останнім часом у наукових та політичних колах активно обговорюється доцільність застосування *політики культурного плюралізму* (багатокультурності) як одного з найбільш перспективних засобів вирішення проблеми гармонійного співіснування етнонаціональних груп у поліетнічному соціумі, який протистоїть концепції *насиленницької асиміляції державоутворюючим етносом усіх іноетнічних груп*. Ці дві протилежні концепції і політичні практики національної інтеграції будуть докладно проаналізовані у наступних параграфах даного розділу.

Таким чином можна говорити про різні форми інтегративної політики, одним з напрямків якої є так звана «політика ідентичностей». Йдеться про певне політичне присилування – цілеспрямовану діяльність держави та її інститутів, спрямовану на солідаризацію суспільства [9, с. 261]. Засоби, які використовуються для цього, як ми вже показали, можуть бути різними.

Різними можуть бути й механізми інтеграції. Американський соціолог Майкл Шадсон, полемізуючи з широко розповсюдженою думкою щодо визначальної ролі культури у цьому процесі, зазначає, що «культура парадоксальним чином є як найбільш помітною, так і самою сумнівною силою соціальної інтеграції. Вона найбільш помітна тому, що сучасні національні держави з повною упевненістю у своєму праві використовують політику в галузі мови, освіти, виховання, відправлення ритуалів, засоби масової інформації у цілях інтеграції своїх громадян та забезпечення їхньої лояльності» [10, с. 82]. Сумнівною ж визначальну роль культури у процесі соціальної інтеграції автор вважає тому, що, як свідчить історичний досвід, великі соціальні групи можуть зберігатись протягом довгого часу

й утримуватись разом за допомогою різних механізмів. Ними можуть бути: а) територіальна інтеграція, що об'єднує людей через їхню близькість у просторі та прив'язаність до одного місця; б) родинні зв'язки; в) економічна інтеграція за допомогою товарного обміну і ринку; г) політична інтеграція, коли люди об'єднує єдина система влади та громадянська приналежність; д) культурна інтеграція, коли індивідів пов'язує в єдине ціле мова, символи, цінності, ритуали, історичні міфи тощо; е) єдині освіта та виховання [10, с. 82-83].

Вважається, що сучасний світ переживає чергову хвилю глобальної дезінтеграції на етнічній основі. Як зауважує відомий американський політолог Пол Брас «етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи стали головною силою, що формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав [11, с. 3]. У більшості випадків це пояснюється прагненням ліквідувати ті історичні, соціально-політичні несправедливості, що накопичилися за довгі роки існування колоніальних імперій і неоколоніальної політики по відношенню до багатьох народів, а також дискримінацію іммігрантських, расових, етнорелігійних груп у багатьох країнах світу.

Не менш значущою причиною явища, що одержало назву «етнічний ренесанс», є прагнення етнічних груп зберегти культурну самобутність в умовах розповсюдження нівелюючих тенденцій процесу глобалізації, яка на думку французького дослідника Бернара Баді, означає «гомогонізацію світу, життя за єдиними принципами, прихильність єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв та норм поведінки, прагнення усе універсалізувати» [Цит. за 12, с. 19]. За цих умов «охоронна реакція» етнокультурних спільнот виглядає цілком закономірною.

Багатьма дослідниками посилення ролі етнічного фактору у суспільній свідомості та політичній практиці пов'язується з посиленням конкуренції різних людських співтовариств за використання ресурсів життєзабезпечення в умовах загострення екологічних проблем.

У контексті тієї проблеми, що розглядається у даному розділі, не можна обминути увагою досить розповсюджене останнім часом пояснення причин дезінтегративних процесів у поліетнічному соціумі існуванням принципового протиріччя між політичним та етнічним структуруванням суспільства в епоху національних держав. Причому, невідповідність територіальних кордонів держави кордоном етнічних спільнот розглядається лише як умова виникнення даного протиріччя, а генетична його причина пов'язується з процесом націбуудівництва. Цей процес, як правило, супроводжується нав'язуванням національної ідентичності, що

¹Національно-територіальна автономія здійснюється у двох формах: політичній або адміністративній. Вони відрізняються характером та обсягом прав, компетенції і повноважень суб'єктів автономії. Національно-територіальна автономія може передбачати наявність власної конституції, вищих органів влади, за винятком судової, а може охоплювати лише сферу управління, а її права і компетенція визначаються вищими органами державної влади, у складі якої перебуває те чи інше автономне утворення [8, с. 520].

²Національно-культурна автономія – форма самоорганізації етнічних груп для збереження та розвитку їхньої самобутної культури і забезпечення відповідних прав. На відміну від національно-територіальної автономії, національно-культурна автономія встановлюється не на певній території компактного проживання етнічної групи, а як екстериторіальна форма, пов'язана з дисперсним розселенням етнічного масиву [8, с. 520].

отожднюється з громадянською ідентичністю, а по суті є етнічною ідентичністю державоутворюючого етносу, та «національної культури», яка знову ж таки є культурою домінуючої спільноти. Конфлікт ідентичностей, що виникає при цьому, а також загроза деєтнізації та асиміляції, які йдуть від уніфікованої системи освіти, мас-медіа, що контролюється державою, може призвести до супротиву прагненню нації – держави гомогенізувати різномірний за своїм етнокультурним складом соціум [13, с. 42-44]. Спробою «зняти» або хоча би пом'якшити ті протиріччя, що об'єктивно закладені у самій природі поліетнічного соціуму, є його організація за принципами полікультурності, який, як ми покажемо далі, також не є панацеєю, й здатний лише частково забезпечити переважання інтегративних тенденцій по зрівнянню з дезінтегративними.

§2 Асиміляційна модель національної інтеграції

Забезпечення гармонійного співіснування представників різних етнокультур у межах єдиного соціуму становить серйозну проблему для кожної сучасної держави. Серед різноманітних спроб її вирішення, у тому числі й тих, про які йшлося вище, останнім часом у центрі дискусії, що точаться на сторінках наукових видань, опинились дві принципово відмінні моделі інтеграції поліетнічного населення нації-держави: асиміляційна та мультикультурна. Перша базується на концепції національної держави як такої, що обов'язково передбачає існування гомогенної культури і єдиної національно-державної ідентичності. Друга (при усій невизначеності та багатозначності поняття «мультикультуризм») має на меті, на противагу моделі гегемонії однієї культури, забезпечення рівноправ'я різних культур, їхнє рівноправне існування [14, с. 38].

Оскільки історично першою була сформульована та апробована асиміляційна модель інтеграції поліетнічного соціуму, то почнемо з розгляду саме неї.

Асиміляція являє собою процес поступового розчинення самостійного етносу або його частини у середовищі іншого етносу, втрати мови, культурних традицій, етнічної самосвідомості та засвоєння нової культури, виникнення нової ідентичності. Цей результат може бути досягнутий різними шляхами та під впливом різних обставин. Тому важливо розмежовувати добровільну та примусову асиміляцію.

Добровільна асиміляція може мати або природний, або вимушений характер. Природним шляхом вона відбувається у разі інтенсивної довготривалої взаємодії між тісно пов'язаними між собою (територіально,

економічно, політично тощо) етносами, внаслідок чого один або декілька з них приймають культуру іншого етносу.

Добровільна, але вимушена за своїми внутрішніми підставами асиміляція характерна головним чином для іммігрантів, а також для дисперсно розселених представників етнічних меншостей, що знаходяться у іншоетнічному середовищі й постійно взаємодіють з носіями домінуючою у даній місцевості культурою, поступово засвоюючи її й сприймаючи як власну. Вважається, що добровільна асиміляція є одним із ефективних механізмів включення іммігрантських і меншинних груп або окремих їх представників до активної і рівної участі в культурному і політичному житті домінуючої більшості [3, с.153].

На відміну від добровільної, *примусова асиміляція* є системою заходів уряду або місцевої влади, спрямованих на штучне прискорення процесу розчинення іншоетнічних груп або окремих їх представників у політично домінуючому етносі.

Тобто, якщо добровільна асиміляція виходить із внутрішніх потреб етнічних спільнот й приналежних до них, то примусова асиміляція виходить із потреб домінуючої спільноти в досягненні більшої етнічної однорідності та уніфікованої національної культури. Тому вона розглядається як один із різновидів *присуттєвності до інтеграції*, що здійснюється шляхом відвертого або латентного тиску на самосвідомість носіїв етнічної ідентичності з метою зниження (якщо не повного нівелювання) її значущості. Цьому сприяє низка цілеспрямованих законодавчих, освітніх, ідеолого-пропагандистських заходів, зокрема, директивне введення загальнообов'язкової мови навчання та діяльності державних інституцій, засобів масової інформації тощо при одночасному скороченні (аж до повної заборони) сфери вживання інших мов, інших форм традиційної культури.

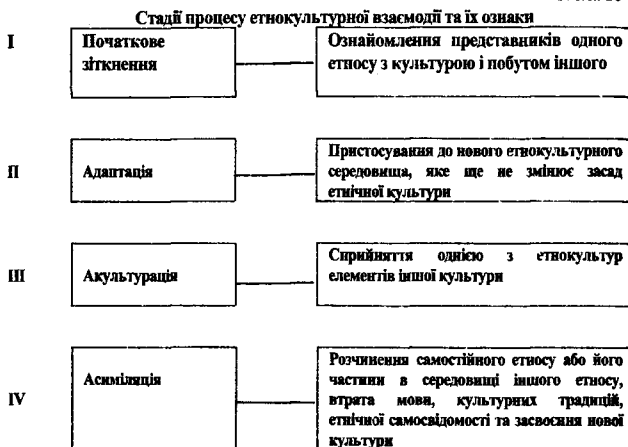
Процес асиміляції, як правило, включає декілька етапів: від початкового зіткнення з іншоетнічною культурою й до повного її засвоєння (див. схему 10).

Неодмінним етапом процесу етнічної асиміляції є мовна асиміляція. «Однак зміна мови ще не свідчить про завершення етнічної асиміляції. Етнічна історія людства знає немало прикладів, коли етноси значною мірою або повністю переходять на іншу мову, проте зберігаються як такі. Про завершення етнічної асиміляції свідчить тільки повна зміна самосвідомості» [3, с. 151-152].

Асиміляційна модель інтеграції населення нації-держави застосовувалась (особливо активно – протягом XIX та першої половини XX ст.) та застосовується сьогодні у багатьох країнах світу. Однак найбільш

типovими зразками такої спрямованості національної політики вважається американська концепція «плавильного казану» та концепція формування французької політичної нації.

Схема 10



Засіб включення багаточисельних етнокультурно різноманітних потоків іммігрантів, що постійно вливались у населення США, одержав символічну назву «плавильний казан», оскільки вважалося, що внаслідок перемішування у цьому киплячому казані зникають відмінності й утворюється єдиний сплав – американська нація, пов'язана єдиною державно-громадянською ідентичністю та загальною культурою [15, с. 38]. Однак вже з самого початку ця загальна культура почала формуватись не шляхом включення до неї як рівноправних компонентів існуючих культур, а шляхом асиміляції іммігрантів англосаксонським ядром американської нації. Саме це («найбільш давнє», «найбільш культурне» тощо ядро підтягувало до «свого рівня» інші етнічні групи.

Таке бачення процесу формування американської нації було закладено батьками-засновниками США й підкріплювалось державною політикою. Так, освіта у школах здійснювалась тільки англійською мовою, законодавча система формувалась за англійськими зразками, англійський був мовою державного й приватного діловодства, державної служби в цілому. Навіть

чисельність англomовного населення могла бути умовою входження до Федерації. Так, колишня французька колонія Луїзіана була прийнята до складу США як її штат лише після того, як повністю перейшла в усіх сферах життєдіяльності на англійську мову [16, с. 68].

Із «плавильного казану» передбачалося одержати «стовідсоткового американця». А таким вважався WASP (White anglo-saxon protestant) – білий, англо-саксонського походження, протестант. Тому на протязі досить довгого періоду процес формування американської нації як соціальної спільності передбачав численні виключення. Вони стосувались не тільки чорношкірих громадян США та автохтонного населення Америки, але й багатьох інших груп, які сприймалися як такі, що можуть бути недовольними й не визнавати ідеали американської демократії. Чорношкіре населення Америки після свого звільнення від рабства майже сторіччя виборювало свої громадянські права, право вважатись рівними з білим населенням. Соціальній і економічній дискримінації підлягали наприкінці XIX – початку XX ст. поляки, італійці, ірландці (головним чином як католики), євреї, які на той час масово емігрували із Європи, та інші групи, які не вписувались у модель «американізму». Тим не менш вважається, що концепція «плавильного казану» відіграла конструктивну роль у становленні єдиної американської нації [див. більш докладно: 15, с. 25-50].

Однак вона більш-менш себе виправдовувала, доки головні хвилі міграції йшли зі Великої Британії та країн Північної та Західної Європи (приблизно до початку 1920-х років). Уразливість американського варіанту асиміляційної моделі інтеграції населення нації-держави стала найбільш очевидною, коли почалась масова імміграція до США вихідців із країн Латинської Америки, Тихоокеанського регіону, Карибського басейну, Китаю, Індії, Близького Сходу та країн Африканського континенту. Значна частина переселенців з цих країн виявилась не тільки нездатною швидко адаптуватись до нових умов (через суттєві культурні відмінності, низький освітній та професійний рівень тощо), але й не прагнула до цього, відчуваючи себе більш комфортно у своїх культурних нішах. Виникло явище *геттоізації*.

В соціології цим терміном визначається будь-яка територія, в якій компактно оселяються групи, що мають нерівний доступ до соціальних благ, дискриміновані на підставі кольору шкіри, релігійної або етнічної приналежності. Так виникли, наприклад, відомі в усьому світі Чайна Таун, італійські квартали американських міст, Брайтон біч – район Нью-Йорка, де здавна селились євреї тощо. Це не адміністративно-територіальні одиниці,

а скоріше – етнокультурне утворення. Населення цих районів більш-менш успішно адаптується до соціально-економічних умов США, американського способу життя, але зберігає свою етнічну ідентичність, етнокультурні норми поведінки (традиції, обряди тощо). І хоча результати етнODEMOГРАФІЧНИХ І СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СВІДЧАТЬ ПРО ТЕ, ЩО ВЖЕ ДЛЯ ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ ЕМІГРАНТІВ АНГЛІЙСЬКА МОВА СТАЄ РІДНОЮ, А АМЕРИКАНСЬКА КУЛЬТУРА ВЛАСНОЮ, ЩО ЖИТЕЛІ США ПЕРЕВАЖНО ВВАЖАЮТЬ СЕБЕ ПЕРЕДУСІМ АМЕРИКАНЦЯМИ, А ВЖЕ ПОТІМ ПРИГАДАЮТЬ СВОЄ ЕТНІЧНЕ КОРИННЯ, У СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ СТАЄ УЖЕ БІЛЬШ ОЧЕВИДНИМ, ЩО У ГЛИБИНІ «ПЛАВІЛЬНОГО КАЗАНА» ВИНИКАЄ СИТУАЦІЯ, КОЛИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ БІЛЬШЕ НЕ ВІДЧУВАЮТЬ НЕОБХІДНОСТІ АСИМІЛОВАТИСЯ.

Найбільш показовим у цьому плані є приклад вихідців із Мексики, чисельність яких у 2000 р. склала 27,6 % від загальної чисельності усіх, хто народився за кордоном США. Вони, як і вихідці з інших країн Латинської Америки, створюють у багатьох великих містах країни (Майамі, Лос-Анжелесі, Нью-Йорку тощо) замкнуті етнічні анклавні. Серед них переважають моногамні за етнічною ознакою шлюби, а мовою повсякденного спілкування є переважно іспанська.

Наврядчи ці дані, дуже популярний сьогодні у всьому світі С. Хантінгтон прогнозує: «Збереження значних масштабів мексиканської та латиноамериканської імміграції, разом із низьким рівнем асиміляції цих іммігрантів у американське суспільство і повільним сприйняттям ними американської культури може з часом перетворити Америку в країну двох мов, двох культур, двох народів» [17, с. 256]. Це, на думку С. Хантінгтона, є найбільш загрозливим викликом американській національній ідентичності та «великій американській мрії», виплеканої англопротестантським ядром нації.

Інший авторитетний вчений Чарлз Тейлор, також констатуючи супротив примусовій асиміляції так званих «іспенік», доходить до висновку, що на противагу існуючій раніше однозначній необхідності пристосовуватись до чужого середовища, усе більш поширеним стає сприйняття спільної культури національної спільноти як такої, що знаходиться у стані постійних змін, тому кожна група може брати безпосередню участь у формуванні її обличчя. Це, на думку цитованого автора, є одним зі проявів того світоглядного зсуву, який відбувся у цивілізованому світі у 1960-ті роки. Думка про те, що людина мусить придушувати свою іншність заради того, щоб вписатись у якусь домінуючу

більшість, спосіб життя якої в даному суспільстві визнається як єдино законний, поступово вивітрюється [6, с. 26-27].

Той факт, що більшість вже не може інтегрувати, а меншість вже не хоче інтегруватись [6, с. 27], досить наочно підтвердили події у Франції восени 2005 року, коли молодь – вихідці з так званого Магрибу (стародавня назва країн, що розташовані у північно-східній частині Африки) учинили масові хуліганські дії у передмісті Парижу й інших міст Франції. Це й самими французами, й світовим співтовариством було розцінене як виклик моделі громадянства, яка була породжена французькою революцією, й ідеї інтеграції як такої.

Закладені ще у період Великої Французької революції підвалини формування французької нації базувалися на визнанні рівних прав усіх громадян перед суспільством, принципово ігнорували етнічні відмінності, вимагаючи обов'язкової для усіх громадянської ідентичності й приналежності до однієї культури («одна культура – одна нація»). Щоб ця культурна спільність стала реальною, усі громадяни мусять говорити на одній офіційній мові та навчатись за однаковою програмою. Демонстрації релігійної приналежності вважається можливою лише у приватній сфері.

Послідовна і досить жорстка реалізація вказаних принципів майже два сторіччя давала позитивні результати. Франція успішно асимілювала досить велику чисельність іммігрантів, головним чином, з країн Східної та Південної Європи (італійців, поляків, чехів тощо).

Політика асиміляції наштовкнулася на деякий бар'єр лише з останніми хвилями імміграції із Магриба. Виявилось, що оволодіння цінностями культури країни, що прийняла їх як своїх громадян (тобто акультурація), не є достатньою для входження у суспільство. Так, вихідці із Марокко через колір своєї шкіри націоналістично налаштованою частиною більшості не визнавались як французи, як би вони добре не володіли французькою мовою й як би глибоко не засвоїли французьку культуру [18, с. 56].

Але не тільки етнічні упередження виштовхували магрибців із французького суспільства. Цьому у значній мірі сприяє їхнє соціально-економічне положення. На це звернули увагу лише тоді, коли виникли спалахи протесту. Так, серед представників меншості у віці від 16 до 24

⁵ Це стосується не тільки етнічних, але й сексуальних меншин, гендерних стандартів, молодіжних субкультур тощо.

⁶ Саме на цій підставі декілька років тому було заборонено мусульманкам, що навчаються в державних школах, носити хустиню – подія, що викликала неоднозначну реакцію населення Франції та інших країн.

років, які проживають «у зонах підвищеного ризику», рівень безробіття сягає 30-50 %, у тому числі – через дискримінацію цієї частки громадян Франції. Проведені дослідження показали, що навіть шанси на співбесіду з роботодавцем є у п'ять разів меншими для тих, чие ім'я звучить «по-ісламськи» й хто живе у приміському районі з компактним проживанням етнічних меншостей [19].

Спроба відповісти на питання: «Чому Франція у полум'ї?» довела багатьох фахівців до висновку, що у цьому винна (у тому числі) й сама концепція громадянської нації у її французькому варіанті, що базується на невизнанні етнічних відмінностей й законодавчо забороняє можливість будь-якої позитивної дискримінації на підставі етнічної приналежності, оскільки це порушує принцип рівності прав усіх громадян країни.

У той же час у Франції є поширеною практика соціальної допомоги уразливим групам населення, однак вона здійснюється за іншими критеріями: безробіття, рівень життя за межею бідності, багатодітні матері тощо. І як останнім часом стало зрозуміло, до цих категорій частіше за все попадають як раз ті, що утворили своєрідне гетто у пригородах багатьох великих міст Франції. Хоча багато з них є іммігрантами у третьому поколінні, пройшли навчання у державних освітніх закладах, на які головним чином покладена функція асиміляції новоприбулих громадян Франції, але далеко не завжди, як виявилось, цей процес завершується успішно, в тому числі й через причини, про які йшлося вище.

Таким чином, хоча асиміляційна модель інтеграції поліетнічного населення (і в її американському, і у французькому варіантах) безумовно позитивно сприяла (особливо на перших етапах націєбудівництва) формуванню загальнонаціональної ідентичності та загальнонаціональної культури, протистояння етнічної більшості і етнічних меншин, перш за все іммігрантського походження, повністю ліквідувати не вдалось. Не вдалось й вирішити найбільш гострі життєві проблеми останніх.

Сьогодні асиміляційна модель продовжує застосовуватись у деяких країнах (крім Франції, це Німеччина, Турція, Латвія, Естонія тощо), але її підхідність викликає усе більше сумнівів. Набагато більше надій покладають на застосування мультикультуралістської інтеграційної моделі, хоча й вона викликає дуже гострі дебати і в західних країнах, і пострадянських країнах, в тому числі й серед українських вчених.

*Більш докладно сутність цієї форми допомоги ураженим групам населення буде розглянута нижче.

§ 3. Мультикультуралізм: сутність, переваги й обмеження

Сам термін «мультикультуралізм» є багатозначним, використовується для визначення досить широкого кола явищ. Мультикультуралізм розуміють:

- як певну наукову концепцію, теоретичний конструкт;
- як специфічний дискурс щодо культурних відмінностей та відношення до них;
- як реальну ситуацію у суспільстві, що має неоднорідну за своїм складом етнонаціональну структуру;
- як політику інтеграції меншинних груп у соціум та стратегію управління міжетнічною, міжкультурною взаємодією [18, с. 38].

Головну сутність ідеї мультикультуралізму можна визначити формулою: *єдність при різноманітності*. Йдеться про гармонічну взаємодію носіїв різних культур у рамках єдиної політико-територіальної спільноти – національної держави. І хоча під визначення «культурно-відмінні групи» підпадають й особи з нетрадиційним типом сексуальної орієнтації, й інваліди, й представники нетрадиційних релігій тощо, маються на увазі перш за все представники етнічних меншин, особливо із числа іммігрантів.*

Саме спроба більш успішно інтегрувати їх у суспільство, уникаючи примусової асиміляції, й обумовила розробку концепції мультикультурного суспільства як такого, що базується не на гегемонії однієї культури, а прагне забезпечити рівноправне існування різних культур та рівну участь носіїв цих культур у суспільному житті [20, с. 350].

На рівні реальної політики мультикультуралізм – це комплекс заходів по викорененню й запобіганню будь-яких форм дискримінації, по збереженню та розвитку етнокультурної різноманітності, але...! при обов'язковій умові визнання цінностей більшості, домінуючої у суспільстві культури [21, с. 136].

Мультикультуралізм як доктрина етнонаціональної політики був офіційно проголошений в Австралії, Канаді та США у 1970-ті роки. Кожна з цих країн намагалась таким чином вирішити свої специфічні болочі проблеми. Для Австралії – це підвищення імміграційної привабливості країни, для Канади – спроба зберегти цілісність держави, що розколота на

*Деякі дослідники звертають увагу на те, що мультикультуралізм становить собою лише перейменування тих процесів, які починаючи з 1960-х років, осмислювались в термінах «етнічне відродження». Категорія «культура» прийшла на зміну категорії «етнічність», оскільки пропонувала більш широку, більш м'яку формулу конфліктогенного сучасного суспільства. Таким чином його структурні проблеми перекодувались у «культурні» проблеми [18, с. 48].

франко-канадську та англо- канадську провінції; для США – намагання протидіяти гострому протистоянню «білої» та «чорної» Америк. Але головна мета всіх країн, які звертаються до повного або часткового запровадження мультикультуралізму, – це прагнення таким чином забезпечити соціальну злагоду та інтеграцію етнічно та культурно різноманітного суспільства.

Першою на шлях реалізації політики мультикультуралізму стала Канада. Спонукала її на це досить складна, але головне – нерівноважена етнонаціональна структура населення. На роль «націй-засновника» претендували дві конкуруючі між собою спільноти: канадці англосаксонського та французького походження, які на початок 1970-х років склали відповідно 44 % та 28 % населення країни. 27 % його чисельності представляли автохтонне населення Північної Америки – індіанці та ескімоси, а також вихідці із різних країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки, які представляли понад 90 національностей.

Вважається, що доктрина багатокультурності під назвою «канадська мозаїка» народилась перш за все у контексті протистояння між англофонами та франкофонами, але головна її мета була пов'язана з необхідністю вирішення проблем етнічних меншин, які усе активніше вимагали ліквідації існуючої по відношенню до них соціальної нерівності [22, с. 239].

Канадська модель запровадження ідеї мультикультуралізму носить переважно інтегративну спрямованість, оскільки принципово відмовляється від уявлення щодо структури канадського суспільства як такого, що складається із двох націй плюс меншини. Наголошуючи на двомовній основі існування єдиної канадської нації при одночасному визнанні як рівноправних інших культур, концепція «канадської мозаїки» передбачає всебічну допомогу у їхньому розвитку. Цю функцію беруть на себе спеціально створені інституції: посада державного міністра з політики багатокультурності, Канадська консультативна рада з мультикультуралізму, Директорат з мультикультуралізму тощо.

Канадський уряд визначив чотири основних напрями державної політики мультикультурності:

- допомога усім етнічним групам, які мають бажання та роблять зусилля зберегти й розвивати власну культуру;
- допомога представникам усіх груп по подоланню культурних та інших бар'єрів на шляху до повноцінної участі у канадському суспільстві;
- сприяння контактам та культурній взаємодії членів різних груп у інтересах забезпечення національної єдності;

- допомога іммігрантам з оволодіння офіційними мовами Канади [22, с. 242].

На ці цілі виділялись досить значні фінансові та організаційні ресурси, особливо – на програму збереження неофіційних мов, навчання усіх бажаючих оволодіти іншими мовами, окрім англійської та французької, на підтримку історико-культурного надбання різних груп тощо [див. більш докладно 15, с. 77-101]. І як зазначають спостерігачі, канадське суспільство дійсно змінилось на краще, дійсно стало нагадувати культурну мозаїку. Однак, як застерігає французький вчений Мішель В'євіорке (М. Vieviorka) «важливо тут не бути наївним». Мультикультуралізм у тій формі, як він був винайдений у Канаді на початку 1970-х років, був не просто відповіддю на проблеми культурних та етнічних меншин у країні і засобом сприйняття Канади як мозаїчного суспільства, а не як плавильного казану. Мультикультуризм також, а, можливо, перш за все, став засобом уникнути або відкласти на часі біполярізацію країни» [23, с. 884]. Саме з цих причин англофонна Канада сприйняла нову політику з достатнім розумінням й підтримкою. Ліберальна частина франкофонів також у кінцевому підсумку підтримала цю політику, хоча Квебекський сепаратизм не один раз нагадував про себе. Не зникли й проблеми етнічних меншин, значна частина представників котрих й досі залишається слабо інтегрованою в канадське суспільство, займають в ньому переважно низькостатусні соціальні позиції.

Справа у тому, що мультикультуралізм у його канадському варіанті з самого початку його запровадження не розглядався як засіб лобювання та захисту інтересів меншин та етнокультурних відмінностей. Він перш за все був спрямований на нейтралізацію та деполітизацію етнічних відмінностей як таких, що можуть загрожувати стабільності суспільства. У відповідності з офіційною політикою мультикультуралізму в Канаді етнічні відмінності сприймаються й навіть культивуються, однак до тієї межі, поки вони, по-перше, не порушують прав людини як найвищої цінності, по-друге, не порушують існуючий у суспільстві порядок. *На практиці мультикультуралізм – це не безумовне визнання культурних відмінностей, а свого роду форма компромісу між державою, яка представляє культуру більшої, й меншинами.* Від них вимагається лояльне відношення до держави, громадянами якої вони є, вони повинні знати її історію, мову і традиції, мати відповідну національно-державну ідентичність. З іншого боку, суспільство має показувати своє позитивне ставлення до представників меншин, пристосувати свої інститути до особливостей їхніх соціокультурних практик. Тобто, виходячи із розуміння суспільства як полкультурного

утворення, мультикультуралізм залишається ідеологією державної єдності [24, с. 34].

Відмінна від канадської версія мультикультуралізму втілюється у Сполучених Штатах Америки. З самого початку вона була спрямована не стільки на задоволення потреб різних етнокультурних та субкультурних груп, скільки на подолання расової нерівності, пом'якшення протистояння між «чорношкірою» та «білою» Америками.

У США виявились розведеними два види проблем. Ліквідація расової нерівності як би вносились за межі культурних категорій: між білими й чорними американцями не має культурних, а тим більш етнічних відмінностей, а є відмінності соціальні, що обумовлені історією та соціальною практикою. Не питання раси та культури самі по собі, а пов'язані з ними проблеми соціальних відмінностей та дискримінації перш за все непокоять американських ідеологів мультикультуралізму. Тому головні зусилля зосереджені на практиці *аффірмативних (стверджувальних)* дій або ж, у іншій термінології, *позитивної дискримінації*. Йдеться про надання певних переваг на ринку праці та освіти найбільш ущемленим групам населення, перш за все – афроамериканського походження. Це здійснюється шляхом встановлення квот для тих груп, що є об'єктом державної підтримки, при зарахуванні до вищих навчальних закладів, працевлаштуванні, зокрема на престижні посади, тощо.

Щодо культурних відмінностей, то у США наполегливо культивується так звана *політична коректність* (political correctness) як технологія, спрямована на формування толерантності та поважливого ставлення до різних расових, етнічних, соціальних та релігійних груп. Політична коректність як форма поведінки та спілкування накладає табу на використання таких термінів та такі дії, які викликають негативні конотації, сприймаються як такі, що ущемляють людську гідність, порушують рівні права усіх громадян.

Однією з перших груп, по відношенню до якої принцип політичної коректності був застосований найбільш радикально, стало чорношкіре населення Америки. У 1960-1970-ті роки, коли посилилась його боротьба за рівні громадянські права, найбільш поширені на той час номінації «Black», «Negro», а тим більш презирливе «Nigger» («чорномазий») стали сприйматись як образливі, такі, що мають дискримінаційну спрямованість. Поступовий пошук найбільш нейтральної назви цієї групи призвів до появи терміну «афроамериканці», який став загальноприйнятним, визнається сьогодні єдиною можливим у політичному лексиконі.

У подальшому пошук «політкоректних» найменувань та форм звернення був розповсюджений й на інші групи населення: жінок, сексуальні меншини, інвалідів, осіб похилого віку тощо, оскільки усі вони вимагали визнання їх рівноправними членами суспільства.

Політична коректність є перш за все інструментом мовної політики, тобто цілеспрямованим впливом на мову з метою запобігти незадоволенню окремих груп населення й таким чином зберегти соціальну стабільність у суспільстві. Однак вона аж ніяк не ліквідує соціальну нерівність. Це, перш за все, вміння говорити та писати на вразливі теми, балансуючи між збереженням змісту й бажанням не образити співбесідника або читача, що належить до певної соціальної категорії або етнічної меншості [25, с. 273]. Тому відношення до цього феномену сучасної американської дійсності досить неоднозначне як у самих США, та і в інших країнах світу. Її часто висміюють, вона багатьма сприймається як форма цензури та контролю над вільним виявленням думок. Тим не менш, вимога додержання принципу політкоректності дозволяє дещо зняти соціальну напруженість, а головне – поступово змінює особистісні та групові установки та ціннісні орієнтації, оскільки вони, з одного боку, значною мірою формуються під впливом мовної практики, з іншого – визначають її. Не випадково останнім часом усе більше уваги приділяється ролі засобів масової інформації, які можуть розпалювати (і, на жаль, досить часто це роблять) міжетнічну, міжконфесійну, міжнаціональну тощо ворожнечу, вживаючи терміни, які однозначно можуть бути розцінені як не політкоректні. Достатньо згадати горезвісне «особи кавказької національності». У подальшому ми ще повернемося до більш детального розгляду цієї проблеми, а зараз підведемо деякі підсумки щодо перспектив застосування мультикультуралізму як концепції та політичної практики інтеграції соціуму.

Слід зазначити, що й сама концепція мультикультуралізму, й практика її запровадження має багато супротивників, активно критикується як з теоретичних позицій, так і з позицій її практичної значущості, спроможності сприяти вирішенню тих гострих соціальних проблем, які власно й спонукали звернутись до розробки та запровадження ідеї культурної багатокладності суспільства. З теоретичних позицій концепцію мультикультуралізму критикують:

- за багатозначність самого поняття «мультикультуралізм», що ускладнює його використання у науковій та суспільній практиці;

- за ідеалістичність, моралізаторський характер самої ідеї побудови сучасної держави як такої, що базується на визнанні однакової цінності й рівного соціального статусу різних культур;
- за підміну поняття «етнічність» поняттям «культура», що практично зводять етнічні відмінності, у тому числі й у соціальному становищі окремих груп, до культурних відмінностей, пояснює соціальну диференціацію перш за все дією культурних, ментальних чинників.

У практичному плані мультикультуралізм критикують, по – перше, за ті негативні соціальні наслідки, до яких призводить послідовна реалізація цього принципу побудови нації–держави, по-друге, за невідповідність проголошених цілей та програм реальному результату.

Найбільш непокоїть критиків мультикультуралізму те, що він може бути суттєвою перешкодою на шляху національної консолідації і навіть ставити під сумнів єдність нації–держави. Виявилось, що будь-яка політика відмінностей (як ще називають мультикультуралізм), не тільки не вирішує проблеми гармонійного співіснування носіїв різної ідентичності, а навпроти – поглиблює ці проблеми, акцентуючи увагу на кордонах, що відокремлюють групи та культури. Адже навіть етнічна індіферентність офіційного політичного дискурсу, що виділяє Францію серед інших європейських держав, не допомогла подолати практику партикуляризації та геттоїзації етнічних меншин.

Розповсюдженою є думка про те, що спрямованість політики мультикультуралізму на захист культурних меншостей суперечить принципові рівності індивідуальних можливостей й в кінцевому підсумку сприяє закріпленню існуючих нерівностей. До того ж, пільги у вигляді квот, які широко застосовуються у США, роблять неєврівноваженою конкуренцією на ринку праці. Надання особливо сприятливих умов для уражених груп («позитивна дискримінація») не стимулює їхнє прагнення ліквідувати існуючу нерівність, а, навпроти, призводить до консервації звичних, орієнтованих на патерналізм зразків поведінки. Тому, незважаючи на очевидну неефективність розповсюдженої у США практики «аффірмативних дій», виявилось неможливим відмовитись від неї через активний супротив тих, хто звик користуватись державною підтримкою.

Якщо з позицій владних структур мультикультуралізм розглядається як такий, що виконує стабілізуючу функцію і децю пом'якшує протистояння більшості та етнічних меншин, домінуючої культури та існуючих субкультур, то для самих етнічних та культурних спільнот

мультикультуралізм слугує стратегією їхнього самоствердження у суспільстві.

Тим не менш, незважаючи на досить суттєві вади концепції, що аналізується, більшість фахівців вважає, що розумна альтернатива їй поки що відсутня. «Відмова від «політики відмінностей» на користь примусової «єдності» призвела би до безпрецедентного зростання соціальної напруженості. І тому сьогодні така можливість в імміграційних країнах навіть не розглядається. Симптоматично, що й так звані «національні держави» Західної Європи поступово відмовляються від асиміляційної парадигми, реально проводячи політику культурного плюралізму, хоча й не завжди називаючи останню «мультикультуралізмом». Стає уже більш очевидним, що держава не може розраховувати на перетворення іммігрантів у повноцінних членів суспільства, не визнаючи за ними, хоча би частково, право на відмінність, право на збереження ідентичності.

І ще один, досить суттєвий аргумент: сьогодні відмовитись від співіснування в умовах культурного плюралізму вже неможливо, адже культурна багатоманітність – це не тільки й не стільки етнічна багатоманітність. Це й багатоманітність життєвих стилів, культурних орієнтацій, норм поведінки, – тобто, всього того, що є визначальною характеристикою постмодерного етапу розвитку суспільства. Звідси актуальною для багатьох країн є необхідність наблизити полікультурний концепт до своєї національної специфіки.

Стоїть це завдання і на порядку денному в Україні.

Починаючи з моменту проголошення акту «Про державний суверенітет України» (24 серпня 1991 р.) почалися пошуки оптимальної моделі формування української нації та забезпечення інтеграції українського суспільства шляхом задоволення інтересів усіх етнокультурних груп, що входять до його складу. Однак на відміну від інших національних держав, які вирішували й сьогодні вирішують цю проблему перш за все стосовно етнічних меншостей, в Україні першочергового захисту вимагала титульна група, яка, складаючи етнічну більшість, не займала лідируючого місця у культурному просторі країни. Тому стратегічними напрямками етнополітики в Україні стало забезпечення відродження українського етносу, у тому числі шляхом запровадження української мови, яка набула статусу державної, в усіх публічних сферах життєдіяльності суспільства. Одночасно було прийнято низку законодавчих актів щодо статусу та умов розвитку етнічних меншин України, які, за висновками експертів, відповідають усім міжнародним стандартам. Йдеться, насамперед, про прийнятий Верховною

Радою України у червні 1992 р. закон «Про національні меншини в Україні». В ньому гарантується громадянам республіки, незалежно від їх національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи. У документі також підкреслюється: «державою гарантується всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створенні національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству» [26, с. 491-492].

Цей закон, поряд із іншими законодавчими актами, стимулював вражаюче за своїми масштабами збільшення чисельності національно-культурних товариств (асоціацій), шкіль з викладанням на мові етнічних меншин, засобів масової інформації, орієнтованих на певну аудиторію тощо. Тим не менш, проблема концептуальних засад та практичної спрямованості етнополітики Української держави продовжує залишатись предметом гострих дискусій, які особливо посилюються у період виборчих кампаній. Ці дискусії концентруються навколо чи не головного питання: якою має бути Україна як культурний організм: монокультурною, виключно українською, являти собою синтез українсько-російської культур, чи має піти по шляху адаптації до своїх специфічних умов ідеї багатокультурності. Поки що ці дискусії далекі до завершення, і не тільки тому, що кожна з зазначених позицій має досить вагомий аргументаційно на свою користь. Глибиною підставою існування та активного відстоювання цих позицій є суттєві лінгвокультурні відмінності різних регіонів України, їх різний історичний досвід й особливості світосприйняття. Отже, сьогодні прогнозувати, навколо якої з позицій може бути досягнутий консенсус, дуже важко. Адаже це буде залежати, у тому числі, і від розстановки політичних сил у найближчий період й на більш віддалену перспективу.

РЕЗЮМЕ

1. Поліетнічний склад населення більшості сучасних національних держав уможливило одночасно протікання (з різною силою інтенсивності) інтегративних та дезінтегративних процесів.

У першому випадку йдеться про консолідацію населення країни, формування у людей різних національностей почуття приналежності до єдиної громадянської спільноти, про сприятливу за своїм характером взаємодію між представниками різних етногруп, їх рівноправне та повноцінне включення у соціально-економічну та політичну систему суспільства, його культурно-інформаційний простір.

Про стан інтегративних процесів у суспільстві можна судити на основі таких характеристик суспільного життя, як:

- гармонійний чи конфліктний характер співіснування етнічних та етнокультурних груп, що утворюють етнонаціональну структуру суспільства;
- сформованість загальнонаціональної, громадянської ідентичності, її рівень та глибина, місце у загальній структурі соціальних ідентичностей (етнічної, регіональної, локальної тощо);
- лояльне відношення меншинних груп до країни, громадянами якої вони є, їхня адаптованість до економічної та політичної системи, інтеріоризація норм, цінностей тощо, які визначають специфіку суспільства; засвоєння його культури на рівні асиміляції чи акультурації.

Відсутність усіх цих ознак є свідченням дезінтеграції суспільства, яке може мати різну глибину та форми прояву.

Окрім прямо протилежного стану кожного із перелічених вище показників, для дезінтегрованого суспільства характерно:

- існування трудових ніш, які переважно заповнені представниками певної національності;
- поселенська замкненість («етнічні квартали»);
- ціннісно-нормативні протиріччя між домінуючою більшістю та підлеглими групами, різноспрямованість їхніх інтересів та цілей;
- актуалізований стан етнічності, який може переростати у її політизацію та відкрити конфронтацію між державою й окремими етногрупами, між етнічною більшістю та меншинами, останніх між собою.

2. Сьогодні навіть найцивілізованіші, найдемократичніші суспільства, якщо вони є поліетнічними, не можуть уникнути періодично виникаючих ускладнень у взаємовідносинах між носіями різної етнокультурної ідентичності.

Характер співіснування людей у поліетнічному соціумі у визначальній мірі залежить від обраної владними органами держави концептуальних засад етнополітики та методів її реалізації. Вона може бути поміркованою,

компромісною, налаштованою на врахування інтересів усіх етнонаціональних груп, що входять до складу суспільства, а може носити характер «присилування до інтеграції», у тому числі й репресивними методами.

3. Чим далі, тим більш чітко вимальовується той перелік необхідних умов, що можуть забезпечити гармонійне співіснування у певному соціальному просторі носіїв різної етнічної ідентичності. Це, – по-перше, *реальне* забезпечення декларованою більшістю сучасних демократичних країн рівності прав і свобод усіх громадян країни, незалежно від їхньої етнічної, расової, конфесійної тощо приналежності, однакового їхнього доступу до усіх суспільних ресурсів. По-друге, це визнання існуючої у суспільстві різноманітності як даності, яку недоцільно долати шляхом примусової асиміляції.

Сьогодні усе більше зростає усвідомлення того, що тільки створюючи сприятливі умови для розвитку усіх етнокультурних груп, збереження їхньої самобутності можна одночасно стимулювати розвиток інтегративних процесів у суспільстві, формування у представників різних етнокультурних груп почуття приналежності до єдиної політико-громадянської спільності. На такій ідеї базується концепція мультикультуралізму. Хоча її більш ніж тридцятирічна апробація у таких країнах, як США, Канада, Австралія, Сінгапур, засвідчила, що вона не завжди «спрацьовує» саме так, як бачилось її апологетам, усе ж таки (як ми це прагнули показати) конструктивної альтернативи політиці мультикультуралізму поки що не винайдено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євтух В. Національні меншини між державною політикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №1-2. – С. 93-104.
2. Лебедева Н. М. Социально-психологические и индивидуально-личностные факторы этнической толерантности -- интолерантности в межкультурном диалоге // Межкультурный диалог: лекции по проблемам межэтнических и межкультурных взаимоотношений. – М., 2003. – С. 204-255.
3. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. – К.: Фенікс, 2003.
4. Parsons T., R. F. Family. socialization and interaction process. – NV.: Parsons T., Smelser N. Economy and Society L., 1956.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественной о труда. Метод социологии / Общ. ред., пер. с фр. и послесловие А. Б. Гофмана. – М.: Наука, 1991.
6. Тэйлор Ч. Демократическое исключение (и «лекарство» от него?) // Мультикультурнизм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова и В. Тишкова. – М.: 2002. – С. 11-37.
7. Ребкало В. А., Обушний М. І., Майборода О. М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Досвід, проблеми, перспективи. – К.: Вид-во УАДУ, 1996.
8. Політологічний словник. За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонока. – К.: МАУП, 2005.
9. Филипова О. А. Украинская «региональность», политика идентичностей и поиски основания консолидации // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х., 2003. – С. 261-265.
10. Шадсон М. Культура и интеграция национальных обществ // Международный журнал социальных наук. – 1994. – №3 (6). – С. 79-88.
11. Brass P. Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison. – London. 1991.
12. Левашова А. Глобализация мира: миф или реальность? // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – №1. – С. 15–28.
13. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 22-54.
14. Воронков В. Мультикультурализм и деконструкция этнических границ // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. Под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. – М., 2002. – С. 38-47.
15. Евтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – К.: Наукова думка, 1991.
16. Щедрина О. В. Возможна ли мультикультурная модель интеграции мигрантов в России? // СОЦИС. – 2004. – № 11. – С. 67-74.
17. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004а.
18. Малахов В. Зачем России мультикультурализм // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. – М., 2002. – С. 48-60.
19. Степан А. И Сулейкин Э. Почему Франция в огне? // День. – 2005. – 22 ноября.
20. Аза Л. А. Мультикультурализм у контексті соціальної стабільності поліетнічного суспільства // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К., 2004. – С. 348-350.
21. Скоробогатых Н. С. Австралийский мультикультурализм: путь к гражданскому согласию или к расколу общества? // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 135-146.
22. Тишков В. А. Реквизит по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003.
23. Wiewiorka M. Is multiculturalism the solution? // Ethnic and Racial Studies. – Vol. 21 (5). – 1998.
24. Смирнов А. Н. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики // Политс. – 2005. – № 4. – С. 30-52.

25. Остроух И. Г., Остроух А. В. Политическая корректность как опыт формирования толерантного сознания // Межкультурный диалог: Лекции по проблемам межэтнического и межконфессионального взаимодействия / Под ред. М. Ю. Мартыновой, В. А. Тишкова, Н. И. Лебедевой. – М.: Изд. – во РУДН, 2003. – С. 272-293.
26. Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на Вашу думку, так необхідна інтеграція поліетнічного суспільства?
2. На що, перш за все, спрямований процес інтеграції у поліетнічному суспільстві?
3. За якими сутнісними ознаками можна визначити переважання у суспільстві інтегративних процесів?
4. Який прояв знаходять дезінтегративні процеси у трудовій сфері життєдіяльності суспільства і як вони пояснюються?
5. Які стратегії поведінки індивідів та груп є проявом дезінтегрованості у соціокультурній сфері суспільства?
6. Які форми прояву дезінтегративних тенденцій у політичній сфері?
7. Які політичні засоби національної інтеграції можуть застосовуватись?
8. У чому полягає сутність асиміляційної концепції та практики її впровадження?
9. Як Ви розумієте сутність мультикультуралізму як теоретичного конструкта?
10. Яку головну мету переслідує політика мультикультуралізму?
11. У чому Ви вбачаєте переваги й обмеження політики мультикультуралізму?
12. Чи можливе та доцільне застосування політики мультикультуралізму в Україні?

РОЗДІЛ 6. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

§1. Методологічні проблеми етносоціологічного дослідження міжетнічних відносин

Значне ускладнення етнонаціональної структури більшості сучасних держав зробило ще більш нагальною необхідність забезпечення гармонійного співіснування носіїв різних етнокультур у єдиному соціумі. Ще більш гостро постала потреба пошуку відповіді на питання, яке завжди хвилювало людство: чи можуть культурно відмінні групи жити в одній державі на рівних правах, без взаємних образ, зіткнень, претензій на домінування? Однозначних відповідей на це питання не дає досі ні наука, ні практика, хоча й продовжують наполегливо шукати можливі шляхи його вирішення.

На визначення умов досягнення гармонії та злагоди в поліетнічному суспільстві, шляхів та механізмів забезпечення його успішного функціонування у відповідності із сучасними уявленнями щодо демократії, прав людини, культурного плюралізму та інших принципів, на яких базується цивілізований світ, спрямовані чи не головні зусилля наук так званого етнологічного циклу. Кожна з них досліджує цей комплекс проблем згідно з притаманним для неї кутом зору.

Так, етнологія та культурна антропологія орієнтовані перш за все на дослідження особливостей етнічних культур та процесу міжкультурних комунікацій. Етнопсихологія головним своїм завданням ставить пізнання психологічних закономірностей взаєморозуміння людей у процесі міжетнічних контактів та спілкування. Етнополітологію переважно цікавить роль політичних чинників та політичних механізмів регуляції міжетнічних відносин у поліетнічній державі, політична її організація.

Безумовно, таке розмежування проблематики перелічених наук не є досить жорстким, вони багато у чому перетинаються, зокрема у дослідженні етнічних конфліктів, засобів їхнього врегулювання та запобігання.

Щодо етносоціології, то майже усі фахівці у цій галузі вважають проблему міжетнічних відносин однією з центральних її проблем. При цьому підкреслюється, що, на відміну від інших споріднених наук, етносоціологія зосереджує свою увагу на *соціальних аспектах* міжетнічної взаємодії та взаємовідносин, аналізує їхньої детермінованості *соціальними факторами* [1, с. 13].

Встановлення взаємозв'язку між соціальним та етнонаціональним дійсно є загальнометодологічним принципом етносоціологічного аналізу, притаманною саме для етносоціології дослідницькою стратегією. Але оскільки зміст поняття «соціальне» інтерпретується вельми неоднозначно, живиться у широкому та вузькому його значенні, то виникає необхідність його уточнення стосовно конкретного контексту.

У «вузькому» сенсі термін «соціальне» застосовується для характеристики такої взаємодії між соціальними групами та індивідами як представниками цих груп, що виникає з приводу їхнього статусу та ролі у суспільстві, умов їхньої життєдіяльності та розвитку. Якщо йдеться про етнонаціональні групи як складові соціальної структури суспільства, то це можуть бути взаємовідносини між домінуючими та підлеглими етногрупами, між етнічною більшістю та етнічними меншинами, деяких з останніх з іншими меншинними групами.

У широкому значенні термін «соціальне» охоплює усі різновиди суспільних зв'язків (економічних, політичних, духовних тощо), що пов'язують між собою тих «діючих осіб» суспільства, що утворюють його суб'єктну структуру. Як один із таких суб'єктів, етнонаціональні групи пов'язані розгалуженою системою різноманітних безпосередніх та опосередкованих зв'язків з усіма суспільними макрогрупами та усіма інститутами суспільства. Тому у найзагальнішому вигляді міжетнічні відносини можна визначити як різновид соціальних зв'язків між структурними елементами суспільства, об'єктом і суб'єктом яких є етнічні групи.

Таке досить абстрактне, загальнотеоретичне визначення потребує подальшої конкретизації.

Якщо спиратись на вирішення цієї проблеми щодо соціальних відносин як підставової категорії (а саме таку логіку уточнення понять ми обрали), то можна говорити

- про міжетнічні відносини у широкому та вузькому сенсах;
- про «видимі» (тобто матеріалізовані, об'єктивовані у поведінкових актах) та латентні (приховані від зовнішнього спостереження) взаємовідносини;
- про надіндивідуальне й індивідуальне їхнє буття;
- про опосередковані зв'язки та прямі контакти між представниками різних етнічних груп.

Відомий російський фахівець у галузі етносоціології та автор одного із небагатьох навчальних посібників з цієї дисципліни Л. М. Дробіжева,

розрізняючи міжетнічні відносини у широкому та вузькому сенсах, перші розуміє як взаємодію народів у різних сферах – політиці, культурі тощо; другі – як міжособистісні відносини людей різних національностей, які також відбуваються у різних сферах спілкування – трудового, родинно-побутового, а також сусідського, дружнього та інших видів неформального спілкування [1, с. 185]. При цьому вона наполягає (і ми з нею у цьому повністю згодні) на тому, що у центрі уваги етносоціологів мають знаходитися міжгрупові процеси та явища.

Тобто, ми маємо три рівні функціонування міжетнічних відносин: на макро-, мезо- та мікрорівнях.

На макрорівні вони мають надіндивідуальний, опосередкований соціальними інститутами суспільства характер і стосуються, перш за все, проблем економічного, політичного, культурного тощо статусу різних етнічних спільнот у поліетнічному соціумі, їхніх прав, привілеїв або, навпаки, дискримінації. На цьому рівні міжетнічні відносини є об'єктом етнополітики держави, регулюються законодавчими актами загального характеру, зокрема Конституцією країни, та спеціальними законодавчими актами, які безпосередньо визначають статус етнічної більшості й меншинних груп, врегульовують умови розвитку останніх. Наприклад, в Україні – це ціла низка законів, прийнятих Верховною Радою, зокрема «Про національну меншину в Україні» (1995 р.), постанов Кабінету Міністрів України на кшталт «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» (1995 р.), постанов місцевих органів влади.

Говорячи про міжетнічні відносини на макрорівні, слід мати на увазі можливі форми репрезентації їхніх суб'єктів на соціальній арені. Як єдине ціле етнічна група може виступати у виняткових випадках, коли екстремальні обставини вимушують консолідуватися людей (наприклад, у випадку гострих міжетнічних конфліктів). Зазвичай група артикулює свої специфічні інтереси та цілі, вступає у взаємодію з іншими групами та інститутами суспільства через посередництво субститутів (замішувачів) групи: лідерів, активістів, етнічних організацій тощо.

На мезорівні, який, власне, й є предметом етносоціологічного аналізу, міжетнічні відносини виступають як міжгрупові. Причому, нам видається слушною думка російського етнопсихолога Т. Г. Стефаненко, яка вважає за

¹Нагадаємо, що ця проблема розглянута у розділі 4, §1.2.

доцільне розглядати їх не тільки як *відносини між групами, але й як ставлення до груп* [2, с. 203].

Відносини між групами у формі прямих контактів («обличчя до обличчя») виникають у тому випадку, коли це уможливило територіальне розміщення етногруп, тобто коли існують етноконтактні зони. А вони у тій чи іншій мірі існують сьогодні майже усюди, оскільки процеси етнічної міксації охопили увесь сучасний світ. Але навіть у цьому випадку у прями контакти може вступити якась частка представників етнічної групи.

У переважній більшості випадків відносини між групами носять надивідуальний, опосередкований характер. Саме у цьому разі міжетнічні відносини – це, перш за все, ставлення до тієї чи іншої спільноти у формі уявлень щодо неї: від позитивних образів до упереджень. Деякі риси цих образів зафіксовані в усній народній творчості: прислів'ях, приказках, анекдотах. У наші дні «образи» тієї чи іншої групи активно формують і поширюють засоби масової інформації. Саме як групові утворення існують такі феномени, як упередження, забобони, етнічні стереотипи тощо, які виступають соціально-психологічним підґрунтям міжетнічних відносин у їхніх «відкритих», поведінкових проявах.

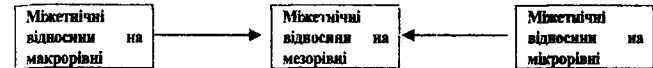
Ставлення до груп у формі соціально-психологічних феноменів утворює латентний бік міжетнічних відносин. Негативне ставлення до деяких національностей, будучи «прихованим» до певного часу, може вийти на поверхню у будь-яких обставинах, що актуалізують накопичений потенціал роздратування та агресії. Тому вивчення соціально-психологічних складових міжетнічних відносин має значення не тільки для характеристики їхнього актуального стану, але й дозволяє прогнозувати тенденції їхнього подальшого розвитку.

Функціонування міжетнічних відносин на *мікрорівні* відбувається у формі безпосередніх міжособистісних контактів. Міжетнічними їх робить не сам по собі факт приналежності осіб, які вступають у прямий контакт, до різних національностей. Такого характеру вони набувають у тому випадку, коли партнери за спілкуванням ставляться один до одного не як до конкретного індивіда зі усіма його позитивними та негативними рисами, а як до представника певної етнічної групи, уявлення щодо якої є зазвичай стереотипізованими. І хоча за формою це індивідуальні контакти, за своєю сутністю вони є міжгруповими.

Саме ця обставина дозволяє, вивчаючи стан індивідуальної свідомості й форми поведінки індивідів, доходити висновків щодо стану міжетнічних відносин на груповому рівні. Підставою для цього може бути високий

ступінь узгодженості уявлень членів якоїсь з груп щодо особливостей іншої, яка є об'єктом емоційно-оцінчного відношення, та уніфікованість форм поведінки, що обирається у ситуації безпосередньої взаємодії.

Таким чином, методологія етносоціологічного аналізу міжетнічних відносин як міжгрупових потребує, з одного боку, переходу від всезагального (макрорівень) до загального (мезорівень). З іншого боку, необхідно рухатися у зворотньому напрямку: від одиничного (індивід) до загального (група). Схематично це можна зобразити таким чином:



Така стратегія дослідження є принципово відмінною від стратегії дослідження цієї проблеми «спорідненими» науками, зокрема етнополітологією та етнопсихологією. Першу переважно цікавлять інституційні форми міжетнічних відносин. Щодо етнопсихології, то, працюючи головним чином з індивідами та малими групами, вона зосереджує свою увагу, перш за все, на аналізі змісту та механізмів міжгрупового сприйняття, тобто на когнітивних аспектах міжетнічних відносин.

Специфіка етносоціологічного дослідження полягає, на наш погляд, у застосуванні комплексного підходу до аналізу міжетнічних відносин в усіх їхніх проявах та системному аналізі усіх чинників їхнього стану.

Комплексний підхід дозволяє здійснити всебічну діагностику міжетнічних відносин на макро-, мезо- та мікрорівнях їх функціонування, в їх актуалізованих та латентних формах, актах поведінки та на рівні свідомості. Системний аналіз усіх чинників їхнього стану дозволяє одержати уявлення щодо механізму його формування, визначити ті фактори, які відіграють найбільш значущу роль у кожному конкретному випадку.

Вирішально цих завдань має передувати вибір тієї наукової парадигми, у відповідності з якою будуть інтерпретуватись одержані соціологічні факти.

Стосовно міжетнічних відносин, то різні уявлення щодо їхньої природи пропонують структурно-функціональна та конфліктна парадигми. Вони першочередно «здають» різні картини суспільства: як такого, що перебуває у стані рівноваги або у стані протиріччя, конфлікту.

Вважається, що найбільш продуктивним з наукового погляду є *конфліктологічний підхід* до трактування міжетнічних відносин, оскільки

у самій їхній природі закладено протистояння між «ми» та «вони», ворожість до «чужих» та прихильність до «своїх». Безконфліктний стан міжетнічних відносин, згідно з цією науковою парадигмою, є скоріше винятком, ніж правилом. *Структурний функціоналізм*, навпаки, виходить із того, що суспільне життя засновується на взаємодії та співробітничтві діючих у ньому індивідів та спільнот, їхній солідарності. Адже необхідність існувати і виживати в однакових умовах завжди підготувала людей до розробки неформальних кодексів поведінки, яка не порушувала б етнічного миру.

І безпосередні спостереження, й наукові дослідження свідчать, що полікультурні регіони з довгостроковим співіснуванням етнічних груп виявляються достатньо збалансованими системами. Тут переважають інтегративні процеси, виникають так звані надетнічні спільноти регіонального типу, для яких характерний певний «сплав» культурних особливостей поліетнічного населення: знання мов, елементів традиційних культур, звичаїв та норм поведінки [3, с. 51].

Зокрема, в Україні є достатньо багато таких регіонів, де виникли стійкі традиції «мультикультурності»: повага до мови та звичаїв сусідів – представників інших національностей, вміння підтримувати з ними доброзичливі відносини. Як приклад, згадаємо Одещину, де багато віків досить мирно співіснують українці, росіяни, євреї, молдавани, болгар, гагаузи тощо; Буковину, яка являє собою справжню «етнічну мозаїку»: українці, росіяни, поляки, румуни, молдавани, євреї тощо [див. 4].

Зазначимо також, що досвід багатьох поліетнічних держав, особливо іммігрантських, свідчить, що саме етнічне різноманіття є однією з умов їхнього процвітання. Це відбувається завдяки взаємодоповненню різних культур, їхньому взаємопроникненню, а також завдяки широко розповсюдженому явищу етнокультурного поділу праці, коли різні етнічні групи, займаючи певну нішу у трудовій сфері, доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави.

Безумовно існуючий конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин урівноважується у більшості випадків налаштованістю людей на такі форми мирного співжиття, що вироблені за довгі віки існування у поліетнічному оточенні. Тому міжетнічні відносини можуть мати як інтегративну, так і дезінтегративну спрямованість. Яка з них буде переважати у кожному історичний період – залежить від конкретної ситуації у країні, регіоні тощо. Тому нам видається раціональною позиція тих дослідників, які вважають можливим синтез різних теоретичних підходів, використання того чи іншого з них для розв'язання певних конкретних завдань [див. більш докладно: 5, с. 128-

134]. Тільки таким чином, як нам здається, можливо виспатити дослідження міжетнічних відносин у більш широкому контексті – визначення сприятливих умов функціонування поліетнічного соціуму, наблизитися до вирішення одного із найбільш важких питань не тільки сьогодення, але й майбутнього людства: як навчитися жити у мирі та злагоди, якщо усі – такі різні.

Проблема міжетнічних відносин, і через її міждисциплінарний характер, і через її значущість як одного з найважливіших показників ситуації, що склалася у суспільстві, є тією проблемою, до якої досить часто звертаються фахівці різних галузей соціо-гуманітарного знання. Методичні прийоми, що при цьому використовуються, є дуже різноманітними. Їхній вибір залежить і від загальної мети дослідження, і від того, у рамках якої саме науки вони переважно вивчаються, і від тієї наукової парадигми, яка обрана дослідниками. Тому напевно чи можна пропонувати якусь універсальну методичку дослідження проблеми міжетнічних відносин, у тому числі – з позицій етносоціологічного підходу. Скоріше, може йтися про загальну логіку такого дослідження та певні вже апробовані його процедури. Саме з цих позицій, мабуть, слід розглядати представлені нижче методичні підходи до вимірювання стану міжетнічних відносин.^{*}

Якщо виходити із того, що етносоціологія, як і інші галузі соціологічного знання, спирається на вивчення фактів соціальної дійсності, то нам слід визначити, що саме являє собою фактуальна основа досліджуваного явища.

У сучасній соціології соціальними фактами прийнято вважати: а) сукупні, систематизовані характеристики масової поведінки; б) сукупні, узагальнюючі характеристики продуктів людської діяльності, матеріальної чи духовної; наприклад, г) у феноменологічно орієнтованій соціології у якості соціального факту розглядаються окремі події, випадок, стан соціальної взаємодії, який підлягає інтерпретації з позицій діяча [7, с. 43-44].

Оскільки у подальшому ми будемо виходити із уявлення щодо соціального факту в його соціально – типовому, а не одиничному прояві (що ми намагались обґрунтувати вище), то нас будуть цікавити перші три групи фактів. Тобто, про *стан міжетнічних відносин ми маємо судити на підставі аналізу їхніх проявів, по-перше, у поведінкових формах, по-друге, – у формі суб'єктивного відношення до іноетнічних груп, по-третє – за результатами,*

^{*}Методика, що пропонується, була апробована в процесі дослідження стану і тенденцій розвитку міжетнічних відносин у м. Харкові. Більш докладний її опис та аналіз інформації, що одержана, див.: [6].

що виникають у наслідок того чи іншого характеру взаємодії між етнічними групами як структурними складовими суспільства.

Емпіричними референтами стану міжетнічних відносин у їх об'єктивованих формах можуть бути такі соціальні факти:

- поширеність міжетнічних контактів, їхній добровільний або примусовий характер;
- підстави, на яких вони виникають: родинні, дружні, сусідські, виробничі зв'язки, ситуативні контакти у місцях масового скупчення (магазини, ринки, транспорт тощо);
- факти дискримінації, ущемлення прав та інтересів окремих національностей, сфери, на які воно поширюється;
- наявність та розповсюдженість зіткнень, конфліктів між представниками різних національностей.

Показники стану міжетнічних відносин у їхньому суб'єктивному вимірі є досить різноманітними.

Соціальними психологами накопичений значний арсенал засобів вимірювання ставлення до іншоетнічних груп. Але далеко не усе, що апробовано й широко застосовується при вивченні цієї проблеми з позицій соціально-психологічного підходу, може бути застосовано у етносоціологічному дослідженні, орієнтованому на встановлення фактів масової свідомості.

При вирішенні цієї проблеми принципового значення набуває визначення тих соціально-психологічних феноменів, які можуть бути індикаторами стану міжетнічних відносин, і тих, що можуть розглядатися як його детермінанти. Адже більшість соціально-психологічних утворень можуть виступати й у тій, і в іншій ролі.

Візьмемо, наприклад, такий феномен, як етнічні стереотипи. Вивчення їхнього змісту, безумовно, може багато чого сказати про позитивне або негативне ставлення до національності, риси якої характеризуються. Коли необхідно встановити відносини, що склалися між конкретними групами (наприклад, між українцями та росіянами, українцями та поляками, українцями та євреями тощо), вивчення існуючих у представників кожної з цих груп гетеростереотипів може бути ефективним діагностичним засобом. Але навряд чи доцільним є його застосування у тому випадку, коли вимірюється загальний стан взаємовідносин між усіма групами, що утворюють етнонаціональну структуру країни, регіону тощо. У цьому випадку вивчення змісту етнічних стереотипів може бути корисним як додатковий метод дослідження, що допоможе зрозуміти механізми

формування сприятливого або несприятливого суб'єктивно-психологічного фону міжетнічної взаємодії та пояснити причини упередженого ставлення до окремих етногруп.

У якості ж показника стану суб'єктивно-психологічної складової міжетнічних відносин доцільно звернутися до такого феномену, як міжетнічні установки. Йдеться про схильність, готовність особистості діяти відповідним чином у ситуації міжетнічних контактів, тобто стратегію поведінки, яка скоріше за все (але не обов'язково) може бути обрана. Можливі її варіанти такі:

- стратегія ізоляції – установка на національну замкненість, створення мононаціонального середовища;
- стратегія дискримінації – установка на забезпечення домінуючої ролі своєї етнічної групи у головних сферах життєдіяльності, на обмеження ролі, прав та можливостей усіх інших, ніж своя, або окремих етнічних груп;
- стратегія інтеграції – готовність до встановлення ефективної, рівностатусної взаємодії між людьми різних національностей.

Ці стратегії можуть фіксуватись шляхом згоди або незгоди зі запропонованими в анкеті судженнями типу: «працювати (навчатись) краще серед людей своєї національності»; «при доборі керівних кадрів слід враховувати етнічну приналежність»; «інтереси моєї етнічної групи важливіші за інтереси інших етнічних груп» тощо.

Можливо також використання питань, що потребують від респондента визначити свою позицію у прожективній ситуації. Наприклад: «Уявіть, що Ваш син або донька вирішили одружитись з людиною іншої національності. Як би Ви поводитись у цій ситуації?». Відповідь респондент має обрати із таких запропонованих варіантів, кожний з яких репрезентує відповідну установку:

1. Був би проти, оскільки вважаю, що одружуватись слід тільки з людьми своєї національності;
2. Був би проти одруження з людьми певних національностей (вказіть, яких _____);
3. Для мене національність не має значення, аби добре жили;
4. Важко відповісти.

Дуже ефективним засобом дослідження міжетнічних установочних утворень є застосування так званої «шкали соціальної дистанції Богардуса». Вона дозволяє, по-перше, визначити ту ієрархію етнічних груп, що склалися у масовій свідомості, по-друге, визначити міру психологічної відкритості (що

тракується як «голерантність») або закритості до контактів з представниками іншоетнічних груп та культур (феномен «ксенофобії»)*.

Не випадково цей метод широко застосовується у багатьох дослідженнях, у тому числі – у моніторингах, що проводить Інститут соціології НАН України та Київський міжнародний інститут соціології. Але, при усій інформативності цього методу й важливості результатів, що одержані з його допомогою [див. 8] він дозволяє охарактеризувати лише один із аспектів дуже складної проблеми. Тому ми наголошуємо на необхідності комплексного її дослідження зі застосуванням широкого арсеналу методів соціологічного дослідження.

На першому його етапі, окрім безпосереднього спостереження, доцільно звернутися до вивчення документів. Це, мабуть, головне джерело одержання так званих «об'єктивних» даних щодо стану міжетнічних відносин на макорівні та державну політику у цьому напрямку.

До таких джерел відносяться законодавчі акти, постанови державних та місцевих органів влади, матеріали переписів населення, статистичні дані тощо. Аналіз цих документів надає уявлення щодо існуючих відмінностей у політичному статусі різних етнічних спільнот, їхньому соціальному положенні та розвиткові, рівні задоволення матеріальних та духовних потреб, а також щодо дій влади, спрямованої на врегулювання міжетнічних відносин.

Цінну інформацію можна одержати шляхом аналізу повідомлень засобів масової інформації. Але в повній мірі об'єктивним фактом, причому таким, що лежить на поверхні, можна вважати мирний або конфліктний характер співіснування етнічних груп одна з одною та з інститутами суспільства.

Слід, однак враховувати, що досить часто за спокійною на поверхні ситуацією може ховатись внутрішня напруженість, яка до певного часу виявляє себе у вигляді окремих симптомів, але може дати гострий спалах у будь-яких ситуаціях, що спровокують конфліктний потенціал міжетнічних відносин.

Виявлення конфліктного потенціалу міжетнічних відносин є чи не головним завданням діагностики їхнього стану.

Як і усяка діагностика, діагностика стану міжетнічних відносин передбачає не тільки пошук больових точок, відхилень від норми, але

*Ці феномени індивідуальної свідомості за умов набуття статистично значущого характеру перетворюються у феномени групової свідомості і є, мабуть, однією з найважливіших характеристик стану міжетнічних відносин в їх суб'єктивно – психологічному вимірі.

й встановлення їхніх причин. Саме на це спрямований системний аналіз усіх факторів, що можуть спричиняти той чи інший їхній стан.

Загальноприйнято виокремлювати принаймні шість груп таких факторів: історичні, політичні, соціоструктурні, культурні, соціально-психологічні та ситуативні [1, с.193-209]. Цей перелік мабуть є універсальним. Однак завдання кожного конкретного дослідження – визначити саме ті з них, які відіграють особливо значущу роль у кожному конкретному випадку.

Більш докладному аналізу структури кожного з перелічених факторів та механізму його впливу на стан міжетнічних відносин присвячені наступні параграфи даного розділу.

§2. Історичні, політичні та соціоструктурні чинники стану міжетнічних відносин

У попередньому розділі ми аргументували необхідність застосування при дослідженні міжетнічних відносин комплексного системного аналізу. Це передбачає, по-перше, діагностику їхнього реального стану на тому рівні, який обрано як об'єкт дослідження: країна в цілому, окремий регіон, місто тощо; по-друге, визначення головних чинників, що впливають на самопочуття представників різних національностей, провокують напруженість у міжетнічних відносинах.

Значущу роль у детермінації міжетнічних відносин у їхньому актуальному стані відіграє історичне минуле народів, що взаємодіють між собою. Особливе значення має, по-перше, сам перебіг історичних подій, внаслідок яких склалися відносини між народами, по-друге, найбільш значущі події історії, які стали символами героїчного минулого або страждань народу. Не можна, зокрема, зрозуміти сьогочасні відносини між українцями та росіянами, українцями та поляками, українцями та румунами тощо, якщо не враховувати минуле цих відносин у той час, коли частини українського етносу, входячи до складу Російської імперії, Польщі, Румунії, зазнавали з боку домінуючої спільноти цих держав уніфікуючого впливу та дискримінації.

Разом з тим, необхідно пам'ятати, що інтерпретація історичних подій носить велику суб'єктивний характер. Неподалоку ми мали змогу впевнитися у тому, як по-різному трактовують взаємне нищення українців та поляків у воєнні та повоєнні роки, яке отримало назву Волинської трагедії, українські та польські історики.

Цікавий приклад суттєвих розбіжностей у трактуванні історії Буковини у дзеркалі національних історіографій (української, румунської, польської, австрійської, єврейської) наводить А. Круглашов, автор публікації, на котру ми вже посилалися [див.: 4].

Не існує узгодженості поглядів щодо найбільш значущих подій української історії не тільки між російськими та українськими істориками, але й у колі останніх. Такі діячі, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Степан Бандера одними сприймаються як героїчні постаті, іншими – як зрадники. Це ж стосується й діяльності ОУН–УПА.

Маніпулювання історичною пам'яттю – один із засобів, що широко використовується усіма політичними силами. Образ «ворога» або «споковнічного друга», що створюється засобами ідеологічного впливу, закріплюється у масовій свідомості й актуалізується у зламні моменти історії народів. Минулі образи, виходячи із над історичної пам'яті, стають тими аргументами, які використовуються у період визрівання конфлікту, виступають згуртовуючим фактором в активній його формі, а спогади про героїчні звершення надихають на нові подвиги.

Тому перше, з чого мусить починатися аналіз причин дисгармонії у міжетнічних відносинах, – це аналіз його історичного підґрунтя. Без цього, зокрема, неможливо зрозуміти, чому саме зберігаються упередження, забобони, негативні етнічні стереотипи навіть тоді, коли взаємовідносини між народами на поверхні виглядають як більш-менш сприятливі та доброзичливі.

Дуже значущу роль у детермінації стану міжетнічних відносин відіграють *політичні фактори*. По-перше, це принципи та форми державного устрою: чи є поліетнічна держава унітарною або федеративною; чи існує ієрархія етнічних спільнот за політичним статусом, яким чином враховується та забезпечується прагнення етнічних спільнот до політичної, культурної тощо автономії у випадку, якщо такі вимоги висуваються.

По-друге, це *характер політичного режиму*. Тоталітарний або авторитарний режими, як правило, характеризуються високим рівнем етнічної дискримінації. Демократична система, що базується на визнанні рівних прав представників усіх національностей, сприяє конструктивному вирішенню «національного питання» шляхом узгодження інтересів суспільства у цілому та окремих етнічних спільнот.

По-третє, це *тип державної національної політики*. Йдеться про різні концептуальні засади та різні політичні практики вирішення проблеми

поліетнічного складу населення нації – держави, про які ми докладно говорили у попередньому розділі.

Останнім часом усе більш чітко вимальовується той перелік необхідних умов, які можуть сприяти міжетнічному миру і злагоді. Це, по-перше, реальне забезпечення декларованої у більшості сучасних демократичних країн рівності прав і свобод усіх громадян, незалежно від їхньої етнічної, расової, конфесійної тощо приналежності, однакового їхнього доступу до усіх суспільних ресурсів. По-друге, це налаштованість усіх суб'єктів політичної діяльності, не тільки владних органів держави, а й усіх етнокультурних груп, на пошук компромісу у випадку, якщо виникає протиріччя інтересів у будь-яких сферах їхньої життєдіяльності. Особливо це важливо у політичній сфері. По-третє, це визнання існуючої у суспільстві етнічної різноманітності як даності, яку не дощільно, а мабуть й неможливо долати шляхом примусової асиміляції. Сьогодні усе більше зростає усвідомлення того, що тільки створюючи сприятливі умови для розвитку усіх етнічних груп, для збереження їхньої самобутності можна одночасно забезпечити формування сприятливого фону міжетнічної взаємодії.

Щодо ролі соціально-структурних факторів у детермінації міжетнічних відносин, то цього питання ми також вже частково торкалися, говорячи про проблеми нерівності етнічних груп у соціальній системі [див. розд. 4, §3]. Така нерівність у той чи інший мірі існувала та існує у кожній поліетнічній країні. Однак в одних випадках вона має інституційно оформлений характер, в інших – виникає природним шляхом внаслідок того, що етнічна структура населення країни накладається на її поселенську, професійно-кваліфікаційну структури, розподіл за галузями народного господарства тощо. Саме таким чином, а також впливом особливостей історичного розвитку різних народів пояснюються відмінності у статусах різних етнічних груп України [див. 10, 11].

Але навіть тоді, коли така ієрархія виникає природним шляхом, а не закладена інституційно як відношення субординації (тобто коли одні етноси домінують над іншими, а останні, займаючи більш низький статус, вимушені підкорятися першим) – однаково, більше представництво у престижних групах одних національностей, ніж інших, на особистісному рівні сприймається як дискримінація.

Парадоксальним, на перший погляд, може вважатися той факт, що помешання соціальної нерівності етнічних груп, до чого прагнуть усі демократичні держави, не завжди призводить до покращення взаємовідносин між їхніми представниками. Більш того, за даними багатьох досліджень, відсутність перепонів на шляху до високостатусних соціальних позицій,

посилиючи конкуренцію між претендентами на ці позиції, сприяє зростанню напруженості у міжетнічних відносинах. Адже ті, хто до того домінував у верхніх прошарках соціальної ієрархії, мусять «потіснитися», а у тієї національності, що просувається у ці прошарки, починають зростати запити та домагання.

Показовою ілюстрацією цієї закономірності є досвід Радянського Союзу. Діюча на той час ідеологічна доктрина «вирівнювання соціальної структури» народів, що входили до його складу, дозволила одержати доступ до вищої освіти (у тому числі шляхом надання пільг) тим національностям, які до того були «відстаючими» у цьому сенсі. Сформована таким шляхом національна еліта вже не бажала задовольнятися своєю другорядною роллю й в період «перебудови» відверто висловлювала свої претензії на домінуючий статус у національних утвореннях, що виникли після розпаду Радянського Союзу.

Як пише відомий російський етнолог Е. А. Паін, Росії у спадщину від СРСР дісталися два типи соціальної взаємодії між етнічними росіянами та іншими народами Російської Федерації. Перший умовно можна назвати *сегрегаційним*, другий – *конкуруючим*.

У першому випадку існує чіткий поділ національностей за сферами зайнятості. Наприклад, у республіці Саха (Якутія) представники титульної національності займають найвагомішу частку зайнятих у сферах управління, охорони здоров'я, просвіти, науки, культури та мистецтва. Етнічні росіяни зосереджені головним чином у галузі індустрії, мають помітно більшу частку робітників і меншу – управлінців. Аналогічна ситуація склалася у Туві, Дагестані, Карачаєво-Черкеській та інших республіках [12, с. 27-28].

Слід зазначити, що явище культурного поділу праці є досить розповсюдженим у всьому світі. Існує воно й в Україні (про це ми вже говорили), однак не настільки жорстке, як у наведеному вище прикладі.

Конкуруючий тип взаємодії виникає у тому випадку, коли існує більш-менш подібна структура трудової зайнятості й різні національності однаково претендують на ті ж самі робочі місця.

Який з типів взаємодії національностей у трудовій сфері (сегрегаційний чи конкурентний) є більш сприятливим для розвитку міжетнічних відносин – дуже складне й дискусійне питання. А відповідь на нього, мабуть, залежить від ситуації, що склалася у конкретному соціумі.

Що не викликає сумніву, так це залежність міжетнічних відносин від неадекватного перерозподілу суспільного добробуту у період економічної трансформації, яку зазнали усі пострадянські суспільства. Розшарування за

життєвим рівнем сприймається особливо гостро, якщо лівова частка найбільш заможних людей належать до якоїсь однієї або декількох етнічних груп, якщо їхні представники домінують у тих нових прошарках, що з'явилися у результаті ринкових перетворень (банкіри, бізнесмени, підприємці тощо). Така ситуація не відповідає не тільки економічним інтересам багатих людей, а й вступає у протиріччя з широко розповсюдженими уявленнями щодо соціальної рівності та справедливості. Так, наприклад, згідно з даними моніторингу соціальних змін в Україні, більш половини опитаних у 2003 р. (54,7 %) вважають важливою відсутність значного соціального розшарування (бідні – багаті, вищі – нижчі верстви населення) [13, с. 612]. Тому, аналізуючи соціальну структуру суспільства з погляду її впливу на стан міжетнічних відносин, необхідно звернути особливу увагу на взаємозв'язок між соціальною та етнічною стратифікаціями.

На завершення, підкреслимо ще раз: йдеться лише про загальну схему аналізу історичних, політичних та соціо-структурних чинників стану міжетнічних відносин. Визначити, які саме з них відіграють найбільш значущу роль у конкретному випадку, – одне із головних завдань етносоціологічного дослідження.

§3. Міжетнічні відносини як результат процесу міжкультурної взаємодії

Системний аналіз факторів, що детермінують стан міжетнічних відносин, вимагає необхідність звернутися до докладного аналізу їхніх культурних чинників, роль яких є не менш значною та дієвою, ніж розглянутих у попередньому розділі. Адже у цьому процесі вступають між собою у контакт представники різних етнокультур і, що не менш важливо, особистості, яким притаманний різний рівень підготовленості та готовності до міжкультурних комунікацій.

Наскільки успішно вони будуть відбуватися, залежить:

- по-перше, від реально існуючої близькості/віддаленості культурних систем;
- по-друге, від сприйняття розміру культурної дистанції між представниками тих етногруп, що контактують між собою;
- по-третє, від загальної культури партнерів за спілкуванням, перш за все, від їхньої етнокультурної компетентності та існуючих установок (позитивних або негативних) на сприйняття та прийняття представників інших культур.

Феномен етнічної культури виникає, перш за все, внаслідок необхідності адаптуватися до географічних умов формування та функціонування етносу. Саме природні умови (клімат, ґрунт, рель'єф, флора, фауна тощо) впливають на вибір доцільних й найбільш ефективних у певних умовах типових рис побуту (тип житла, харчування, одяг, види трудової діяльності та господарювання), а також побутової поведінки: звички, звичаї, традиції, обряди, етикет, свята, засоби виховання, шлюбні церемонії тощо.

Усі ці своєрідні особливості життєдіяльності, до яких додається специфічне світосприйняття, різність мов, релігій, психологічних рис, роблять одні культури близькими між собою, інші – середньо віддаленими, а ще інші – далекими.

Для визначення близькості/віддаленості культур фахівцями у галузі культурної антропології запропоновані різні методики аналізу об'єктивно існуючих відмінностей між культурами. Так, англійським психологом І.Бабікером була розроблена шкала, за допомогою якої розраховувався індекс невідповідності між двома культурами. Він включав фіксацію відмінностей між ними за такими характеристиками, як клімат, одяг, харчування, мова, релігія, рівень освіти, матеріальний комфорт, структура сім'ї, родинні звичаї тощо. Цей індекс був апробований на студентах-іноземцях Единбургського університету з метою вивчення залежності успішності процесу адаптації до нової культури від її віддаленості від рідної для іноземних студентів.

Подальше застосування запропонованого І.Бабікером індексу та його модифікації довело, що ті, хто прибув зі країн з більш «далекою» культурою, важче входили до нового культурного середовища, а успішність їхньої діяльності була більш низькою [див. більш докладно: 14, с. 201-202].

Особливі труднощі виникають у процесі міжкультурних комунікацій, адже успішною вона може бути у тому випадку, коли учасники цього процесу знають та враховують особливості тієї культури, з носіями якої вони вступають у взаємодію.

Слід, однак, наголосити на тому, що згідно із сучасними науковими поглядами, об'єктивно існуючі культурні відмінності, хоча й впливають досить суттєво на взаєморозуміння людей, але не є факторами соціальної й міжетнічної

*Не випадково у другій половині минулого сторіччя у відповідь на потреби практики, виокремилась й набула інтенсивного розвитку нова наука й навчальна дисципліна «Міжкультурні комунікації», яка досліджує особливості цього процесу, а у практичному плані спрямована на формування вмінь та навичок спілкування та сумісної діяльності з представниками інших культур (див., зокрема, 15).

диференціації. Таку роль вони починають виконувати у тому випадку, коли культурним відмінностям надається значення культурних кордонів, що окреслюють межі етнічної групи, а суб'єктивне сприйняття близькості або несумісності культур стає визначником культурної дистанції між етногрупами.

Потрачання культурних кордонів та культурної дистанції як таких феноменів, що мають суб'єктивну природу, базується на концепції, запропонованій відомим норвезьким вченим Ф. Бартом [16].

Головне у концепції Ф. Барта, який вважається одним із засновників конструктивістського напрямку у дослідженні етнічних феноменів, – це переміщення акценту з емпіричних характеристик етнічності на дослідження її функціональної ролі як форми організації культурних відмінностей.

Відмовившись від погляду на культуру як на головний визначник етнічної групи, він розглядає останню як організаційну структуру, що створюється за допомогою механізму соціальної категоризації, тобто віднесення індивідами себе та інших до відповідних етнічних категорій. У цьому процесі соціальної категоризації враховується не уся сума об'єктивно існуючих відмінностей, а лише ті з них, які самими індивідами сприймаються як значущі. Саме ці найбільш значущі відмінності починають виконувати роль маркерів, які окреслюють кордони етнічної групи. Якщо до числа таких відносяться культурні відмінності (а це можуть бути і соціальні, і територіальні, і психологічні відмінності, особливості історичної долі народу тощо), то у поліетнічному суспільстві усі, хто ототожнює себе з відповідною групою, починають діяти у підтримку культурних відмінностей, тобто вибудовувати культурні кордони своєї групи. Таким чином, за Ф. Бартом, культурну єдність етнічної групи слід розглядати не як первісну її характеристику, а як результат і навіть сенс існування етнічних груп.

Погляди Ф. Барта кардинально змінили підходи до дослідження етнокультурних відмінностей: замість вивчення об'єктивно існуючих культурних рис, що історично успадковуються, увага зосереджується на вивченні процесу формування етнічних та культурних кордонів, тих символів (маркерів), які для цього використовуються. Відповідно, культурна дистанція починає розглядатись не як показник реально існуючої близькості/віддаленості культур, а як суб'єктивне відчуття їхньої близькості/віддаленості, сумісності / несумісності, тобто як акт свідомості.

Науково встановленим є той факт, що представники етнокультур, які сприймаються як «близькі», більш охоче вступають у контакт між собою, а їхні відносини у більшості випадків базуються на взаємній довірі та

співробітництві. Показово, зокрема, що дослідження, які проводяться в Україні, стабільно засвідчують готовність до тісного зближення представників східно-слов'янських народів: українців, росіян, білорусів. Щодо інших національностей дистанція, як правило, є більш віддаленою.

Цікаві результати були отримані російськими дослідниками при виконанні проекту «Соціальна і культурна дистанція: досвід багатонаціональної Росії» (керівник проекту Л. М. Дробіжєва). Це одне із небагатьох досліджень, яке цілком присвячене темі, що нас цікавить у даному разі, дозволяє на конкретних прикладах показати, що саме визначає культурну дистанцію між народами і як ця дистанція впливає на стан міжетнічних відносин.

Авторами цієї колективної роботи, що у своїх теоретичних положеннях спиралася на концепцію Ф. Барта, але з деякими досить суттєвими уточненнями та корекцією [див. 17, с. 3-28], вивчався розмір соціальної та культурної дистанції, а також стан міжетнічних відносин у республіках Російської Федерації (Татарстан, Тува, Саха (Якутія), Північна Осетія – Аланія). Головна увага була приділена взаємовідносинам між титульною національністю цих республік й етнічними росіянами, що мешкають там.

Використавши різноманітні методи соціологічного та соціально-психологічного дослідження, автори дійшли висновку, що маркерами етнічних кордонів можуть виступати не тільки етнокультурні відмінності. В умовах сучасної Росії досить жорстко диференціює населення національних республік проблема їхнього статусу у загальнодержавній системі (суверенітет республіки найбільш важливою цінністю вважає переважна більшість титульних національностей й у середньому біля однієї третини росіян, що мешкають у цих республіках), проблеми збереження національної мови та культури, уявлення щодо соціального статусу та матеріального становища груп, що порівнюються, тощо [див. 17, с. 364-372]. Що стосується культурних відмінностей, то у кожній із республік їм надається різне значення, що підтверджує суб'єктивну природу феномена культурної дистанції. Так, незважаючи на однакову досить помітну відмінність між росіянами та «корінними» населенням Якутії та Туви не тільки за антропологічними, але й за усіма культурним та психологічним характеристикам, у Якутії зафіксований середній розмір етнокультурної дистанції, а у Туві вона виявилася найбільшою. Тува – це єдина республіка, де росіяни сприймають свою відмінність від титульного народу за ознаками: риси характеру та психологічні особливості [17, с. 290-306].

Головний же вододіл між росіянами та «корінним» населенням республік проходить за такими лініями, як мова, релігія, обрядовість, значущість родинних зв'язків, а особливо – рівень етнічної самосвідомості. Як саме «працюють» ці маркери, покажемо більш докладно на прикладі «лінгвістичного» кордону. Це – досить наочний приклад того, як виникають культурні кордони й дистанція між народами.

У всіх республіках, що були обрані об'єктом дослідження, практично не виявилось росіян, які вільно володіють мовою титульної національності та використовують її у публічній та приватній сферах. Титульні національності, як правило, знають як рідну, так і російську мови. Ця двомовність відкриває їм доступ до російської культури та російськомовних засобів масової інформації. Росіяни ж, не володіючи мовою народу, на історичній території якого вони проживають, не мають змоги, зокрема, знайомитись з місцевими ЗМІ, які видаються переважно на національній мові. І це блокує можливість для них у повній мірі усвідомити й відчутти свою причетність до тих процесів національного відродження та громадянського будівництва, що відбуваються у республіках Російської Федерації.

Тобто, за лінеєю, яка умовно визначена як «лінгвістична», росіяни відмежовані від титульних народів достатньо жорсткими, «непрозорими» кордонами. У той же час, їхні власні етнокультурні кордони є доступними для більшості іншоетнічних груп.

У цьому контексті не можна не згадати одну із найбільш важливих проблем України: існуючу дистанцію між україномовною та російськомовною частинами населення, яка не тільки впливає на їхні взаємовідносини, а й визначає суттєво відмінне сприйняття усіх питань сучасного життя та майбутнього країни.

Формування відчуття існуючої культурної дистанції залежить, по-перше, від об'єктивно існуючих культурних відмінностей; по-друге – від здатності індивідів, що опиняються у іншоетнічному середовищі, сприймати «чуже», «незвичне», у тому числі від їхньої сталості до стресів (мається на увазі так званий «культурний» шок, викликаний контактами з «чужою» культурою); по-третє – від особистісного досвіду міжкультурної, міжетнічної взаємодії.

Об'єктивно існуючі культурні відмінності, що завжди були очевидні для науковців, зокрема, у галузі культурної антропології, останнім часом стали відчуватися й усвідомлюватися пересічними громадянами. Адже сучасний світ втратив свою замкненість. Багато людей сьогодні і за власним бажанням, і через необхідність досить часто опиняються в іншому культурному середовищі, вступають у контакт з представниками інших культур.

Туристичні поїздки й відпочинок за кордоном, тимчасова праця там та навчання, контакти з іноземними студентами, що навчаються у вітчизняних ВНЗ, контакти з іноземними фірмами та праця в них... Мабуть, цей перелік можна значно продовжити, не говорячи вже про те, що у своїй власній країні людям, кому більше, кому менше, але доводиться контактувати з носіями іншої етнічної ідентичності. І в кожному випадку *треба знати, розуміти і враховувати специфіку цієї культури*, з представниками якої є необхідність взаємодіяти, тобто необхідно володіти *етнокультурною компетентністю*. Ця дуже важлива якість особистості, що визначає її здатність успішно існувати й діяти у мультикультурному суспільстві, не виникає сама по собі, а потребує навчання і виховання, у тому числі, самоосвіти й самовиховання, подолання усталених психологічних бар'єрів, що створюються унаслідок дії механізмів соціальної перцепції та інших соціально-психологічних чинників міжетнічної взаємодії.

Одним із таких бар'єрів, який долається особливо складно, є *етноцентричний погляд на оточуючий світ*. Йдеться про установку на сприйняття інших культур та поведінки їхніх представників через призму власної культури.

Теорія етноцентризму як універсального засобу міжгрупового сприйняття та оцінювання, який базується на впевненості у тому, що власна культура завжди перевищує інші, є єдино правильною, була розроблена американським вченим Уільямом Самнером і представлена у його роботі «Народні звичаї» (1906 р.).

Подальші дослідження феномену етноцентризму показали, що для нього властиво:

- вважати те, що відбувається у власній культурі, природним та правильним, а те, що відбувається у інших культурах, протиприродним та неправильним;
- розглядати звичаї своєї групи як універсальні: те, що добре для нас, то добре й для інших;
- сиріймати норми й цінності своєї етнічної групи як безумовно правильні;
- всіляко допомагати за необхідності членам своєї групи;
- діяти у інтересах своєї групи;
- пишатись своєю групою.

Таким чином, *етноцентризм можна визначити як феномен повсякденної етнічної свідомості, що виникає у процесі взаємодії етнічних груп і характеризується надпозитивним відношенням до власної групи і негативним емоційно-оціночним ставленням до інших груп* [18, с. 71].

Вважається, що етноцентризм неаблаганно веде до відчуження, неприхильності, ворожості щодо інших народів.

Є досить багато історичних фактів, які підтверджують, що саме через призму своєї культури й окрема людина, й групи сприймають іншокультурний світ. Найбільш переконливо це демонструє історія виникнення етнонімів (назв) народів. Багато з них походять від терміну «люди» (це «ми») й не люди («вони»). Наприклад, «дейч» – німець, колись означало «люди», а росіяни німцями називали усіх, хто не розумів російську мову, був «німим».

Разом з тим, накопичені сучасною наукою емпіричні дані ставлять під сумнів теорію етноцентризму як єдино можливого засобу взаємодії етнокультурних груп, засобу, що фатально зумовлює внутрішньогрупове співробітництво і негативізм щодо інших народів.

Багаточисельні факти свідчать, що міжетнічна взаємодія може базуватися на взаємній терпимості та співробітництві. Як ми вже вказували вище, частіше за усе народи, що протягом тривалого часу живуть поруч, досить успішно пристосовуються один до одного, знаходять такі форми співіснування, які задовольняють усі сторони, а між їхніми культурами відбувається процес взаємпроникнення, так званої культурної дифузії.

Тим не менш, питання: «Як змінити етноцентристський погляд на оточуючий поліетнічний світ?» – продовжує хвилювати й вчених, і людей, що потерпають від такого засобу сприйняття один одного.

Першими відчули таку необхідність антропологи, які вивчали культуру тих народів, що зберегли традиційний спосіб життя. Так, відомий американський фахівець Г. Триандис висловив таку думку: «Коли ми бачимо варіанти поведінки, які здаються нам дивними, екзотичними і навіть такими, що не можуть бути прийнятими, слід зробити спробу зрозуміти, що стоїть за ними. Що було таке в умовах життя, в екології цієї культури, що стало причиною подібної поведінки? Якщо ми зможемо знайти зв'язок між середовищем існування та поведінкою, ми зможемо бути більш толерантними по відношенню до поведінки, яка нам не сподобається. Ми будемо також більш здатними змінити наші моральні оцінки, що дуже важливо, коли ми маємо справу з іншими культурами. Можливо, у результаті цього процесу мислення ми зможемо сказати собі: «Якщо я б жив у таких умовах, можливо, я поведівся б так само, як і вони!» [цит. за 14, с. 22-23].

Розкриття смислів та значень явищ іншої культури у межах власної її специфіки є головним постулатом *теорії культурного релятивізму*. Її головні ідеї можна звести до таких тез:

- культура кожного народу мусить розглядатись у цілісності. Звичаї, правила, традиції кожного народу можна зрозуміти лише у контексті цієї культури;
- усі культури по-своєму неповторні, помилково їх порівнювати з погляду того, яка з них більш розвинена, а яка неповноцінна.

Відмовляючись від абсолютизації американської або європейської системи оцінок, від етноцентризму та евроцентризму при порівнянні культур різних народів, культурний релятивізм наголошує на рівноправності кожної культури. Принципи культурного релятивізму вимагає поваги до норм, цінностей, типів поведінки представників інших культур, орієнтує на прагнення зрозуміти зсередини кожну культуру, з якою є необхідність контактувати.

Розроблений перш за все як методологія крос-культурних досліджень, культурний релятивізм перетворився у принцип світосприйняття, який культується у сучасному цивілізованому світі і на якому базується така необхідна в умовах поширення міжетнічної, міжкультурної взаємодії особистісна якість, як *толерантність*.

Усе, про що йшлося у цьому розділі, а саме: реально існуюча близькість-віддаленість етнокультур, розмір культурної дистанції між ними, а головне – етнокультурна компетентність особистостей та груп, що вступають у контакт між собою, їхні толерантні-нетолерантні установки безпосередньо впливають на стан міжетнічних відносин. Оздак, їхня роль у кожному конкретному випадку може бути більш або менш значущою. Встановлення найбільш вагомих культурних чинників стану міжетнічних відносин – одне із завдань, що вирішуються у процесі етносоціологічного дослідження.

§4. Соціально-психологічні механізми формування міжетнічних відносин

Міжетнічні відносини у формі реальної взаємодії значною мірою залежать від *ставлення до груп*, яке склалось у масовій та індивідуальній свідомості. Ці ставлення існують у формі різних типів установчих міжетнічних утворень^{4*}, а саме: *етнічних стереотипів, упереджень та забобонів*. Що вони собою являють, яким чином виникають і як впливають на стан міжетнічних відносин? Саме у цих проблемах ми і спробуємо розібратись.

^{4*} Докладному аналізу цього феномену буде присвячений §5.

^{4*} Термін «установчі міжетнічні утворення» запропонований російським дослідником Г. У. Солдатовою [див. 19]. Цим автором надається найбільш вдале, на наш погляд, вирішення дискусійної проблеми щодо співвідношення понять: етнічні стереотипи, упередження та забобони, яким ми скористалися у подальшому аналізі цього питання.

Етнічні стереотипи – це один з різновидів *соціальних стереотипів: спрощених, схематизованих, сталих образів якоїсь соціальної групи, що мають емоційно забарвлений характер і легко поширюються на усіх представників групи*.

Першим увів до наукового обігу цей термін американський журналіст У. Ліпман. В опублікованій ним роботі «Суспільна думка» (1922 р.) соціальні стереотипи розглядаються як упорядковані «картинки світу», що існують у головах людей й економлять їхні зусилля при сприйнятті соціальних об'єктів та явищ і захищають їхні цінності, позиції та права. Інакше кажучи, стереотипи зорієнтовують людей у морі соціальної інформації та допомагають зберегти високу самооцінку.

Сьогодні існує величезна кількість визначень поняття «соціальний стереотип» та досліджень цього феномену. Підсумовуючи головні висновки цих досліджень, найбільш авторитетний фахівець у цій галузі Г. Теджфел виокремлює такі загальноприйняті положення щодо їхньої специфіки:

- 1) люди з легкістю проявляють готовність характеризувати великі групи людей («соціальні категорії») недиференційованими, грубими та небезсторонніми ознаками;
- 2) така категоризація залишається досить стабільною протягом довгого часу;
- 3) соціальні стереотипи певною мірою можуть змінюватись у залежності від соціальних, політичних або економічних змін, але цей процес відбувається вкрай повільно;
- 4) соціальні стереотипи стають більш виразними та ворожими, коли виникає соціальна напруженість між групами;
- 5) вони засвоюються дуже рано, ще в дитячому віці, до виникнення чітких уявлень щодо тих груп, до яких вони відносяться;
- 6) існування соціальних стереотипів не є проблемою, коли не існує очевидної вороженості у відносинах груп. Але в умовах значної напруженості й конфлікту їх дуже складно модифікувати та керувати ними [20, с. 157].

Усі перелічені особливості соціальних стереотипів повною мірою відносяться й до *етнічних стереотипів – спрощених образів власної етнічної групи (автостереотипи) та (зовнішніх) груп (гетеростереотипи)*.

Їхньою найбільш суттєвою особливістю вважається переважно емоційно-оцінний характер. Хоча етнічні стереотипи, як й інші типи соціальних установок, мають досить суттєвий за своєю роллю когнітивний компонент, все ж таки процес пізнання особливостей іноетнічних груп не є нейтральним: у ньому завжди присутня оцінка з позицій культурних еталонів групи, що виступає суб'єктом стереотипізації. Саме тому власній

групи, як правило, приписуються переважно позитивні якості (таким чином створюється та зберігається позитивний «Мін – образ»), а образ «зовнішніх» груп вималюється з більш критичних позицій. Наприклад, ті риси, які у свого народу вважаються проявами розуму, у інших визначаються як «китрість». Те, що стосовно своєї групи називають «наполегливістю», у сторонніх сприймається як «впертість».

Найбільш принципове значення і з теоретичного, і з практичного погляду має проблема *істинності стереотипів, їхньої відповідності реальності*.

Існує три основні позиції з цього питання.

Перша позиція базується на твердженні, що *етнічні стереотипи лише у незначній мірі відповідають реальним фактам*, а іноді можуть їх викривляти. Найчастіше для ілюстрації цієї тези посилаються на дослідження Р. Лап'єра, який вивчав існуючі серед населення Каліфорнії упередження щодо вірмен. Мелпканці Каліфорнії вважали цих нещодавніх іммігрантів «віроломними», «педачимами», завжди готовими до обману, «паразитами, які послили на шию суспільству», «потенційними злодіями, які знаходяться у протиріччі із законом». Перевірка показала необґрунтованість усіх цих уявлень. Становлячи 6% від загальної чисельності населення, вірмени тільки у 1,5% випадків були відповідачами у судових справах, одержували у 2 рази менше грошової допомоги, ніж та сума, на яку вони могли розраховувати; щодо чесності, то вірменські торгівці не мали відмінностей від інших торгівців ні в крадій, ні в гірший бік [21, с. 230-237].

Другий погляд ґрунтується на тому, що стереотипи включають у себе «зерно істини». Хоча це частково неправильні, поверхові, обмежені судження, усе ж такі вони узагальнюють реально існуючі риси народу та його культури.

Прибічники третьої позиції вважають, що проблема «зерна істини» у етнічних стереотипах не варта уваги. Незважаючи на те, чи відбивають вони дійсні риси групи, чи ні, те, як сприймають приналежні до однієї етнічної спільноти інших, є тим фактом, який визначає їхні взаємовідносини. Тому слід вивчати етнічні стереотипи, не порушуючи питання щодо їхньої відповідності дійсності. Так і вивчає більшість дослідників у тому випадку, коли існуючі етнічні стереотипи розглядаються як один із проявів міжетнічних відносин між групами, що є об'єктом дослідження^{*}.

^{*}Якщо ж необхідно встановити міру точності образу групи, що склався у масовій свідомості, то одні вчені вважають, що це можна зробити, порівнюючи узгодженість авто- та гетеростереотипів групи, інші вчені критерієм істинності вважають узгодженість стереотипів відносно однієї й тієї ж групи декількох спільнот.

При цьому предметом аналізу стають:

- зміст етнічних стереотипів, тобто набір характеристик, які приписуються якійсь етнічній групі;
- узгодженість, тобто єдність уявлень членів стереотипізуючої групи щодо рис групи, що є об'єктом стереотипізації (до стереотипу зазвичай відносять ті риси, з наявністю яких згодні не менш 75-80% респондентів);
- спрямованість стереотипу, яка визначається переважанням у ньому позитивних або негативних характеристик [22; 23; с. 135-141].

Зсув у структурі етнічного стереотипу, який відбувається унаслідок накопичення негативного емоційного заряду, є свідченням виникнення *етнічних упереджень* як початкової стадії процесу формування *етнічних забобонів* [19, с. 234].

Й у тому, й в іншому випадку йдеться про невинновданно негативну установку щодо іноетнічної групи та її членів. Принципові відмінності між ними полягають:

- у жорсткості розмежування на «ми» та «вони»;
- в інтенсивності почуття неприязні щодо певних етнічних спільнот;
- у формах прояву цієї неприязні.

У широко відомій роботі американського психолога Гордона Ошорта «Природа забобонів» (1954 р.) пропонується шкала, що включає п'ять ступенів міжгрупової антипатії, яким відповідають такі форми поведінки: вербальна реакція; уникнення; дискримінація; фізичний вплив; винищення [24].

Упередження найчастіше проявляються у негативних висловлюваннях щодо особливостей певної етнічної спільноти та приналежних до неї, а також у прагненні уникнути будь-яких контактів з ними. У забобонах негативний афективний заряд щодо іноетнічної групи набуває максимальної концентрації і проявляється у відкрито ворожому ставленні до неї.

Найбільш типовими забобонами є расизм, антисемітизм, ксенофобія, яка останнім часом набула перш за все форму мігрантофобії. На австралійському просторі до цього списку додається феномен, який можна визначити як «кавказофобія». Він набув особливої гостроти у Російській Федерації і частково характерний (як ми це покажемо далі) й для сучасної України. Незважаючи на відмінності об'єктів перелічених «фобій», на усі з них можна розповсюдити (з деякою модифікацією) ті принципи класифікації, які застосовуються при вивченні форм існування та прояву расистських установок.

Досить усталеною серед фахівців є думка про те, що для сучасного світу є характерними три головні форми расизму [25, с. 295-306].

По-перше, це «класичний расизм». Він базується на доктрині вищості білої раси, перш за все – в інтелектуальному та моральному сенсі. На інституціональному рівні він втілюється у практику сегрегації (відмежування) та дискримінації представників «нижчої» раси.

«Класичний расизм» розвивався протягом усього періоду європейського колоніалізму. Його метою було позбавити населення колоній тих прав, які мали завойовники. Ці ж ідеї були використані, щоб виправдати винищення корінного населення Американського та Австралійського континентів, рабський стан американських негрів, а після відміни рабства – їхнє відмежування від білих за місцем проживання, навчання, шлюбами, користуванням транспортними засобами, закладами культури тощо. Расові ідеї були взяті на озброєння нацистською Німеччиною для остаточного вирішення «єврейського питання» шляхом повного винищення єврейського населення Європи.

Вважається, що в останні десятиріччя «класичний расизм» практично втратив свій вплив. Остаточно дискредитувала себе ідея вищості білої раси, яка базувалася, перш за все, на біологічних аргументах. Як свідчать результати досліджень, більшість білих американців сьогодні сприймають та сповідують загальні принципи расового рівноправ'я. Тим не менш, досягнення повного рівноправ'я ще не є реалією. Расизм не зникає, а набуває нових, більш «втончених» форм.

Після II Світової війни у США та Європі на фоні суспільного засудження расової дискримінації набуває розвитку прихована форма расизму, яка одержала назву «символічний расизм», або «сучасний расизм». Його прибічники не сприймають ідею існування «вищих» та «нижчих» рас, однак вважають несправедливою практику підтримки з боку держави «ущемлених» верств населення, до яких, як правило, належать расові, меншинні, іммігрантські групи. Вони, на думку символічних расистів, не докладають власних зусиль, щоб подолати своє підлегле становище у суспільстві, бідність та життєву невдачливість. Однак насправді за цими аргументами – побоювання втрати більшістю свого домінуючого положення в державі, небажання конкурувати на рівних з представниками раніше дискримінованих груп.

Ще більш втонченою є така форма расистських забобонів, як «расизм – антипатія» або «аверсний расизм» (від фр. *avers* – лицевий бік монети). Ті, хто його сповідує, впевнені в існуванні расової рівності, але не можуть позбавитись негативних почуттів та упереджень щодо представників інших рас та етнічних груп. Це расизм без будь-якої аргументації та

виправдання. Він зводиться до прагнення уникнути будь-яких контактів з представниками інших рас та етнічних меншин в усіх можливих обставинах і ситуаціях. Сьогодні це найбільш поширена форма упереджень.

Деякі автори вважають за доцільне виокремити ще одну позицію щодо расової проблеми. Це «антирасизм за розрахунком» – система поглядів вищих, освічених верств суспільства, які здатні навіть здійснювати протекцію особам іншої раси, керуючись при цьому прагненням підвищення своєї самооцінки або оцінки з боку оточення. У приватній сфері вони намагаються обійтися без дружніх стосунків з представниками меншин.

Розмежування між класичним та символічним расизмом, расизмом – антипатією може використовуватися не тільки при аналізі власне расистських установок. Ця класифікація виявилася добре «працюючою» при аналізі антиіммігрантських настроїв у сучасній Європі. Може вона застосовуватися й при вивченні форм прояву інших упереджень і забобонів.

Якщо ж керуватися тими принципами розмежування понять, що наводилися вище, то «символічний» або ж «новий» расизм з його налаштованістю на збереження нерівного статусу расових груп може бути одним із прикладів забобонів. Расизм-антипатію, мабуть, можна розглядати як найбільш типову форму існування упереджень.

Витоки упереджень та забобонів – багатоманітні. Маючи переважно психологічну природу зі значним компонентом підсвідомого,⁵ вони значною мірою можуть спричинюватися соціальними факторами. Одним із головних з них вважається існуюча в суспільстві соціальна нерівність. Саме за допомогою упереджень і забобонів виправдовуються економічні та соціальні переваги тих, хто має багатство і владу. Одночасно, допомагають зберегти позитивну ідентичність тим, хто є соціальними аутсайдерами.

Особливо небезпечно, коли соціальна стратифікація має виразні ознаки стратифікації за підставами етнічної приналежності. У цьому випадку *фрустрація* – психічний стан, що виникає унаслідок реальної або уявленої перешкоди на шляху до мети – може сприяти прояву «зміщеної агресії». Відчуття гнітної напруги, тривоги, відчаю, гніву тощо у цьому випадку переносяться на так званих «цапів-відбувайлів», яких, у тому числі, шукають і за національними ознаками. Феномен «кавказофобії», який ми згадували, – один із яскравих прикладів цього.

⁵ Психологічні механізми формування етнічних забобонів аналізуються І. Коном у статті «Психология предрассудка» (див. 26), яка також вміщена у збірці вибраних його праць «Социологическая психология» (М, 1999).

Вагомою підставою формування етнічних упереджень та забобонів стає існуюча у суспільстві конкуренція за дефіцитні соціальні ресурси. Так, дослідження американських фахівців незмінно виявляють більше розповсюдження забобонів щодо чорношкірих серед тих білих американців, які є найближчими до чорношкірих за своїм соціально-економічним становищем [27, с. 460]. Цей приклад підтверджує, що забобони можуть виникати в умовах зіткнення інтересів.

Одним із найбільш ефективних засобів формування й поширення забобонів є інституціональна їхня підтримка з боку влади, освітніх закладів, засобів масової інформації. Історія знає багаточисельні приклади, коли саме владні органи сприяли формуванню ворожого ставлення до певних расових та етнічних груп, здійснювали щодо них дискримінаційну політику. Достатньо згадати політику сегрегації чорношкірого та корінного населення США, яка в окремих штатах діяла аж до середини 1960-х років, апартеїд кольорового населення Південно-Африканської республіки та Південної Родезії, явище, що одержало назву «Холокосту», політику прихованого антисемітизму, що існувала у Радянському Союзі. Ці приклади, на жаль, можна значно продовжити – аж до сьогодення.

Роль освітніх закладів у формуванні етнічних упереджень й забобонів нескладно простежити, аналізуючи зміст навчальних посібників. Дуже показовим, зокрема, може бути порівняння висвітлення російсько – української історії у підручниках, за якими навчаються учні Російської Федерації та України [див. 28]. Іноді прямо протилежна інтерпретація тих самих подій не так лякає (адже це підстава для дискусії й узгодження поглядів), як той заряд вороженечі, які несуть певні з них. Адже ці погляди можуть укорінитись у свідомості сучасної молоді.

Слід зазначити, що однею з найбільш обґрунтованих теорій, що прагне пояснити походження міжетнічних установчих утворень, є теорія соціального навчання. Багаточисельними дослідженнями встановлено, що етнічна інформація, у тому числі у вигляді упереджень та забобонів, засвоюється ще у дитинстві, а у підлітковому віці вони стають настільки сталими, що у подальшому їх складно змінити. Так, американськими фахівцями встановлено, що вже у віці 4-5 років більшість дітей, що живуть у США, вже проводять розмежування між білими та чорними, знайомі з домінуючими уявленнями щодо відмінностей чорної та білої рас, демонструють певні ознаки расових забобонів [25, с. 274-275].

Дуже цікаве за своєю методикою і результатами дослідження етнічної самосвідомості дітей дошкільного та шкільного віку здійснено харківським

психологом В.М.Павленко [29, с.102-115]. У контексті цієї проблеми, що розглядається зараз, привертає увагу зафіксована автором реакція 6-річних дітей на стимул «цигани» [29, с.107]. Вона була найбільш одноставною. Фактично, лише образ циган (а пропонувалися такі слова-символи, як «українці», «росіяни», «євреї», «ди ани», «американці») може претендувати у дітей згаданого віку на те, щоб вважатися сформованим етнічним стереотипом.

До позитивних характеристик циган діти відносять тільки їхні красиві, запальні пісні й танці. В уявленнях дітей цигани, перш за все, «чорні» (у сенсі «смугляві») та «брудні». «Вони усіх обдурюють, не працюють, а «жебракують», займаються крадіжками... дітей!» (!.) (Як тут не згадати, що це традиційна форма залякування малюків, якщо вони не слухаються та погано поводяться).

Дуже показовим є факт, встановлений в іншому дослідженні, яке було проведено В.М.Павленко вже серед дорослого населення України [див. 29, с. 116-152].* Уявлення щодо циган у дорослих і дітей мають відмінності лише у термінології. Спрямованість же стереотипу і його загальна негативна тональність залишаються ідентичними.

Це дозволяє автору припустити, що зміст сучасних стереотипів щодо цієї етногрупи та їхня емоційна тональність значною мірою культурно детерміновані: вони є наслідком традиційних уявлень, що зафіксовані у повір'ях, практиці виховання дітей і просто у мові (значення слова – «цигани»), тобто в певних консервативних утвореннях, які навіть при зміні реальної дійсності, відтворюють і будуть відтворювати той зміст та емоційний заряд, які, може, й були колись доречні, але давно вже віджили своє [29, с. 126].

Наведені приклади наочно підтверджують, що упередження та забобони виникають ще у незрілому віці завдяки механізмам соціалізації, основними агентами якої у цей час стають родина та компанія підлітків. У подальшому ця роль починають виконувати освітні заклади та засоби масової інформації.

Роль останніх у сучасному світі, який уже більше відповідає ознакам інформаційного суспільства, є чи не вирішальною.

Саме завдяки СМІ великим потоком у масову свідомість передається так звана «етнічна інформація». Вона транслюється у таких формах:

* Додамо, що у цій роботі наводяться цікаві дані щодо змісту стереотипів, що існують у свідомості населення України, відносно таких груп, як «українці, що мешкають у східних областях України», «українці, що мешкають у західних областях України», «росіяни, що мешкають в Україні», «росіяни, що мешкають у Росії»; а також «євреї», «кримські татари», «цигани», «польки», «чехи», «угорці», «румуні», «німці», «французи», «американці» та «англійці».

- повідомлення про події (факти) у житті етносів, їх культури, економіці, політиці;
- створення й поширення етнічних образів та стереотипів, образів «нас», а також «інших» – друзів і партнерів або супротивників та ворогів;
- конструювання етнічних ідей та ідеологем, які іноді підкреслюють користь або шкоду, яку приносять «нам» «інші»;
- толерантна або конфліктна міфологія щодо мивулого, сучасного й майбутнього «нас» та «них», щодо «снших» або «іхніх» інтересів та необхідності захисту цих інтересів;
- толерантна або конфліктна лексика подання етнічної інформації, прикладом якої є «чеченські бандити», «афганські терористи», «особи кавказької національності» тощо.

У друкованих виданнях до цього додаються ілюстрації – малюнки, фотографії, карикатури з етнічної тематики, а на радіо та телебаченні – інтонації, звуковий фон тощо [30, с. 141-142].

У сучасному світі, насиченому міжнаціональними, міжконфесійними, міжетнічними конфліктами, існуючою у багатьох країнах напруженістю між етнічною більшістю й так званими «мігрантами», етнічна інформація потрапляє на сприятливий ґрунт. Від того, які ідеї та настрої вона поширює, чи є толерантною за змістом та формою, або ж виконує провокуючу роль, породжуючи вороже ставлення до певних народів, значною мірою залежить стан міжетнічних відносин.

На жаль, контент-аналіз повідомлень багатьох засобів масової інформації, який здійснюється з урахуванням вищезазначених критеріїв, доводить, що сьогодні мова переважною частиною ЗМІ, у тому числі й в Україні, – це мова конфліктності та ворожечі. Через більш-менш обмежену можливість глибокого пізнання народів один одним «обличчям до обличчя» саме ЗМІ виступають головним каналом формування та поширення етнічних стереотипів, упереджень та забобонів. У той же час, саме на них покладається місія поширення у масовій свідомості ідей гуманізму, етнічної толерантності, засудження будь – яких проявів націоналізму – екстремізму, національних фобій та інших форм етнічної дискримінації.

Чи можуть бути подолані негативні етнічні стереотипи, упередження та забобони? Більшість дослідників висловлюють з цього найбільш важливого й, можна сказати, найболючішого питання досить скептичні міркування. Чому саме?

Значною мірою це обумовлено особливостями процесу стереотипізації, який являє собою досить «грубий» механізм міжгрупового сприйняття. Воно

здійснюється головним чином на підставі неповного, а досить часто – й суттєво викривленого розуміння об'єкта стереотипізації.

Встановлено, що в умовах безпосередніх контактів увага, перш за все, звертається на існуючі між представниками різних народів та культур відмінності. Далі ці ознаки абсолютизуються й переносяться на усіх приналежних до певної спільноти. А оскільки «інші», як правило, сприймаються через призму етноцентристського світогляду, то, як правило, перебільшуються як позитивні характеристики своєї етнічної групи, так і недоліки «інших».

Протягом тривалого часу вважалося, що інтенсифікація міжетнічних контактів скоріше призводить до взаємопорозуміння, ніж до відчуження народів. Але ця «гіпотеза контактів» не знайшла вагомого емпіричного підтвердження. З одного боку, виявилось, що особистісні зв'язки з представниками іноетнічних груп, ознайомлення з їхньою культурою та способом життя дійсно сприяють формуванню більш позитивного образу народу. З іншого боку, зафіксовані прямо протилежні тенденції: більш щільні контакти призводять до ще більш упереджених оцінок одне одним. Особливо це є типовим щодо тих ситуацій, коли попередньо вже існувала напруженість у міжетнічних відносинах.

Гордон Оллпорт, узагальнюючи великий обсяг спостережень та спеціальних експериментів, доходить висновку, що прямий контакт може зменшити негативне забарвлення етностереотипів лише за таких умов:

- рівність статусу груп, що контактують;
- наявність спільної мети;
- взаємозалежність одне від одного та співробітництво;
- заохочення та підтримка міжетнічної взаємодії владою, законами та звичаями.

Труднощі у подоланні негативних установчих міжетнічних утворень пояснюються також і тим, що вони являють собою продукт складної взаємодії колективної свідомості та «колективного підсвідомого» (в його інтерпретації Юнгом). Вони мають як елемент інтелектуальної рефлексії, так і значний позасвідомий компонент. Саме на цьому рівні виникають та зберігають свою силу інстинктивно виникаючі відчуття симпатії – антипатії, близькості – віддаленості тощо. Не випадково забобони в концепції авторитарної особистості Т. Адорно розглядаються як «екран перед розумом, який заважає людині об'єктивно сприймати світ». Саме тому вважається, що негативні установчі утворення складно усунути за допомогою аргументів або фактів.

Пояснюється це, у тому числі, й такою особливістю людської психіки, як вибірковість засвоєння інформації. Багаточисельними емпіричними

дослідженнями доведено, що іноді свідомо, а іноді – не усвідомлюючи цього, люди дозволяють справляти на себе вплив тільки тим фактам, які відповідають їхньому власному світогляду. На це, зокрема, вказував один із перших дослідників соціальних стереотипів – У. Липман. При цьому встановлено, що чим твердіше оцінка, тим, як правило, більшу емоцію викликає будь – яка спроба піддати її сумніву, й, навпаки, чим інтенсивніше емоція, тим категоричнішою є думка, що її висловлює.

Проте, незважаючи на одну із головних ознак стереотипів – їхню сталість і навіть ригідність до нової інформації, вони усе-таки здатні до змін, адже їхнє формування здійснюється не тільки у результаті цієї психологічних, але й соціальних механізмів. Послабити упередження та забобони може нейтралізація тих соціальних умов, які сприяють їхньому виникненню, перш за все – інституціоналізованих практик дискримінації на підставі расової та етнічної приналежності, соціальної нерівності, яка базується на цих же принципах.

Досвідом багатьох країн доведено, що постійна, цілеспрямована діяльність усіх інститутів суспільства з використанням найбільш ефективних засобів впливу на масову свідомість поступово дає свій ефект. Адже вдалося уже ж таки подолати класичні форми расизму та антисемітизму, хоча ці забобони й досі остаточно не втрачають свої позиції. Тому сьогодні так актуалізувалася проблема формування толерантності як єдино можливої протипотуги, яка може нейтралізувати або хоча б пом'якшити вплив тих соціально-психологічних механізмів, які роблять міжетнічні відносини потенційно напруженими.

§5. Толерантність – інтолерантність у міжетнічних відносинах та її виміри

Термін «толерантність» останнім часом став надзвичайно популярним, широко використовується у політичній та науковій лексиці. Однак його зміст далеко не однозначний.

Частіше за все його розуміють виходячи безпосередньо з етимології латинського слова *tolerentia*, що перекладається як «терпимість», «покірність». Відповідно, у більшості сучасних енциклопедій, словників, довідників, а також у наукових публікаціях толерантність визначається як *терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки. Міжетнічна толерантність* трактується як «терпимість до проявів іноетнічного менталітету у поведінці, способі життя, висловлюваннях тощо» [31, с.174]. При цьому підкреслюється, що міжетнічна толерантність – один з необхідних шляхів досягнення прийнятної та коректної міжетнічної взаємодії.

На наш погляд, ототожнення толерантності та терпимості є логічно обгрунтованим, якщо спиратись на принципи етноцентризму у взаєморозумінні та взаємооцінках представників різних етнокультур. У цьому випадку толерантність дійсно виглядає як *вимога свідомого самообмеження* проявів природно обумовленого неприйняття усього чужорідного. Особистість не змінює свого глибоко укоріненого ксенофобського інстинкту, а під тиском домінуючих у суспільстві норм поведінки *вимушена терпіти* прояви іноетнічного образу та стилю життя.

З позиції *культурного плюралізму* поняття «толерантність» має принципово інше навантаження. Головний акцент тут робиться на позитивному ставленні до проявів іншості, прагненні досягти взаєморозуміння з представниками іншої культури.

Саме ця ідея закладена у «Декларації Принципів Толерантності», яка була прийнята ЮНЕСКО у 1995 р. У статтях 1.1. та 1.2. цього документу пропонується сучасне уявлення щодо сутності цього феномену: «Толерантність означає повагу, прийняття та правильне розуміння різноманітності культур нашого світу, інших форм самовиявлення та засобів прояву людської індивідуальності...». «Толерантність – це, перш за все, активна позиція, що формується на підставі визнання універсальних прав і основних свобод людини...» [32].

Справжня толерантність означає відмову від оціночних суджень на підставі несуттєвих, малозначущих індивідуальних та групових відмінностей, передбачає відсутність упереджень, забобонів щодо тих, хто не схожий на нас за тими чи іншими параметрами. *Головна ознака толерантності – готовність приймати інших такими, якими вони є, взаємодіяти з ціма «іншими», враховуючи специфічні особливості тієї культури, до якої вони належать.*

Антиподом, протилежністю толерантності, є *інтолерантність*, яка може мати різні ступені інтенсивності. А звідси – й різні форми прояву, починаючи від бажання уникнути можливості будь-яких контактів з представниками іноетнічних груп й закінчуючи відверто ворожим ставленням до усіх «іноземців», тобто відвертою формою ксенофобії.

Толерантність / інтолерантність особистості та суспільних груп є однією із найважливіших умов формування того чи іншого характеру міжетнічних відносин. Одночасно ці характеристики схильності особистості чи груп до тих чи інших форм поведінки у реальній або прожективній ситуації міжетнічних, міжкультурних контактів можуть розглядатися як один із досить інформативних показників стану міжетнічних відносин, як це, наприклад, роблять українські

дослідники Н. Паніна, В. Паніотто, І. Прибиткова, аналізуючи ситуацію, що склалася в Україні [див.: 8, 33, 34, 35].

Головним методичним прийомом вимірювання цих глибинних психологічних засад міжетнічних відносин є застосування шкали соціальної дистанції Богардуса.

Сутність цього методу, який одержав назву за ім'ям його автора – професора Південнокаліфорнійського університету Емори Богардуса, полягає у тому, що респонденту пропонують визначити типи соціальних контактів з представниками тієї чи іншої соціальної групи, зокрема етнічної, які він вважає можливими і бажаними для себе.

Модифікована до умов України Н. Паніною шкала соціальної дистанції включає 7 позицій, кожній з яких приписаний умовний бал. Ці позиції визначають згоду індивідів допустити представників тих етнічних груп, що включені до списку, у якості членів сім'ї (1 бал); близьких друзів (2 бали); сусідів (3 бали); колег по роботі (4 бали); мешканців України (5 балів); гостей України (6 балів), зовсім не допускає би в Україну (7 балів). Середній бал соціальної дистанції, якщо він наближається до 1 бала, означає найвищий рівень прийнятності групи, що оцінюється, 7 балів – повне її відторгнення.

Математико-статистична обробка інформації, що одержана за допомогою шкали соціальної дистанції Богардуса, відкриває широкі можливості для змістовної її інтерпретації.

По-перше, середньозважена сума балів, яку набрала кожна з національностей, що включена до списку, дозволяє визначити *ісрарію етнічних груп, яка існує у масовій свідомості*, визначити ті з них, яким надається перевага, й ті, контакти з якими бажали б звести до мінімуму.

По-друге, розрахований стосовно окремих індивідів, соціально-демографічних, етнічних, етнолінгвістичних тощо груп показник (*індекс соціальної дистанційованості*) може інтерпретуватися як такий, що відбиває міру психологічної відкритості або закритості до контактів з представниками «чужих» культур, готовності до зближення або відторгнення людей інших національностей.

Слід зазначити, що шкала соціальної дистанції Богардуса включена в інструментарій тих моніторингів, які паралельно вже понад 10 років проводяться Інститутом соціології НАН України та Київським міжнародним

інститутом соціології.* Причому, незважаючи на певні відмінності у структурі вибірки, результати досліджень цих провідних організацій України більш-менш збігаються [Див. про це: 34, с. 88]. Деякі, проте не настільки принципові відмінності існують у засобах аналізу інформації, що одержана, й у найменуванні індексів, що розраховуються. Якщо В. Паніотто говорить про загальний рівень ксенофобії, то Н. Паніна розрізняє чотири рівні національної дистанційованості, надаючи їм кількісну та змістовну інтерпретацію.

Середнє значення інтегрального індексу національної дистанційованості менш 4 балів в її інтерпретації означає ту чи іншу ступінь відкритості до безпосередніх контактів (родинних, дружніх, сусідських, виробничих) й може розцінюватися як показник відповідного рівня *толерантності*. Значення індексу національної дистанційованості у межах від 4 до 5 балів свідчить про схильність людей *до національної відокремленості*: представники більшості національностей сприймаються як такі, що можуть жити в країні, але близькі контакти з ними небажані. Про *національний ізоляціонізм* (значення індексу від 5 до 6 балів) можна говорити у тому випадку, коли більшість представників інших національностей не хочуть визнавати як громадян своєї країни, але не заперечують, щоб вони відвідували країну як туристи або гості. Така позиція розцінюється як прихована форма *ксенофобії – нав'язливого страху та побоювання будь-яких іноземців*. Неприховане бажання зовсім не допускати у свою країну представників будь-яких національностей, крім власної, (індекс вище 6 балів) є свідченням відвертої *ксенофобії*.

Така класифікація надала зовсім висвітлити позиції населення України щодо контактів з іноетнічними групами, уявлення про яке дає таблиця 1.

Наведені дані свідчать, що за період з 1992 по 2005 роки відбулися помітні трансформації у масовій свідомості населення України. Більш ніж у три з половиною рази знизилася питома вага толерантних людей. Практично половину населення становлять громадяни з ізоляціоністськими установками. Особливе занепокоєння викликає зростання ксенофобських установок: кількість їхніх носіїв за десять років (1992-2002 рр.) збільшилася майже у чотири рази.

*Більш докладно щодо історії винаходу цього методу та його модифікації стосовно дослідження національної толерантності в Україні див. 8.

Таблиця 1

Динаміка толерантності між національних установок
населення України (8, с. 38; 35, с.30)

Рівні відкритості	% населення з відповідним рівнем толерантності		
	1992 рік	2002 рік	2005 рік
Відкритість (толерантність)	35,2	9,9	10,4
Відокремленість/итолерантність	25,2	16,0	14,8
Ізоляваність/прихована форма ксенофобії	33,3	48,1	49,5
Ксенофобії/відкрита форма	6,3	27,0	25,2

Не менш вражаючими виявилися зафіксовані у дослідженні «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» показники ставлення громадян нашої країни до конкретних національностей (див. табл.2). Переважна більшість мешканців України (близько 75 %) бажають бачити у якості своїх співгромадян тільки представників східнослов'янських етносів (українців, росіян, білорусів). Близько половини громадян у якості мешканців України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван та кримських татар, тобто представників тих народів, з якими існує історичний досвід сумісного проживання. На найвіддаленішу дистанцію – «Не допускав би в Україну» – населення подумки «відсувало» циган, азербайджанців, турків, негрів, арабів, чеченців та деякі інші національності [33, с. 31].

Пояснюючи цей факт, Н. Паніна висуває припущення, що більшість населення першою чергою відсторонюється від національностей, які асоціюються із кровопролитними міжнаціональними конфліктами, прагне відмежуватися від усіх учасників конфліктів, навіть не намагаючись визначити правих і винуватих, потерпілих і переслідувачів. Якщо така обережність переростає у надмірну обережність та підозрілість до усіх народів, з якими немає досвіду тривалого спільного співіснування, то це призводить до закритості суспільства та ізоляціоністських стратегій поведінки у ситуаціях міжетнічної взаємодії.

Отримані дані надали змогу Н. Паніній встановити низку феноменів та парадоксів національного менталітету, що виявляються в особливостях ставлення населення України до різних національностей. Це феномени «східнослов'янської відокремленості», «надмірної обережності», «поосилення прикордонного контролю», «великого стрибка» та «одностайного ізоляціонізму».

Сутність першого та другого з перелічених феноменів ми вже охарактеризували вище. Прояв феномену «поосилення прикордонного

контролю» знаходить свій прояв у тому, що у 2002 р. практично усі національності (за винятком українців, росіян і білорусів) масово свідомістю були «відсунуті» за позначку 5 балів, тобто «виселені з країни» [8, с. 36]. Причому, якщо з 1992 до 2002 р. відбувалося поступове зниження середнього індексу національної дистанційованості, то починаючи з 2002 р. відбувся «великий стрибок» – сталося різке дистанційовання практично від усіх національностей.

Табл. 2

Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України [35, с.27 - 28]

Національна дистанційованість населення України від ...	Індекс національної дистанційованості (Рок)									
	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
азербайджанців	-	-	-	-	-	-	-	5,8	5,8	5,7
американців	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4
арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,0
афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,1
білорусів	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9
грузин	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4
євреїв	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0
китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	5,8
кримських татар	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4
молдаван	-	4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1
негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	5,9
німців	4,4	4,5	4,6	4,7	4,8	4,9	4,9	5,2	5,2	5,1
поляків	3,8	4,4	4,5	4,6	4,8	4,9	4,9	5,0	5,0	4,8
росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1
румун	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1
сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	-
словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9
турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7
угорців	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1
українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2
українців двостори	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1
циган	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0
чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3	5,1
чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4	6,4
Інтегральний індекс дистанційованості	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5	5,4

Строба з'ясувати, для яких саме категорій населення більшою мірою властива відкритість, а для яких – ізоляціонізм та ксенофобія, дала підстави для висновку, що підвищення рівня ізоляціонізму та ксенофобії є феноменом,

який охоплює всі категорії населення України, тобто йдеться про феномен «одностайного ізоляціонізму». Згідно з даними Н. Паніної, на рівень національної толерантності практично не впливають такі соціально-демографічні чинники, як стать, вік, національність, рівень доходу та тип зайнятості (у державному чи приватному секторі економіки). Незначний вплив справляють такі характеристики, як рівень освіти, різновид занять, мова спілкування, тип населеного пункту (місто/село). Хоча в цих групах і зафіксовані невеликі розбіжності, вони, втім, – не принципові, адже навіть у «найблагополучніших» групах середній індекс національної дистанційованості перевищує позначку 5 балів [8, с. 39].

До аналогічних, в сутності, висновків доводить і аналіз результатів застосування шкали соціальної дистанції у моніторингу, що проводить Київський міжнародний інститут соціології, у якому, як ми вже вказували, показник соціальної дистанційованості визначається як індекс ксенофобії.

Тенденція до зростання ксенофобії фіксується останнім часом у більшості країн сучасного світу. Й Україна у цьому відношенні не є винятком. Не випадково така впливова міжнародна організація, як ЮНЕСКО, звернула увагу світової громадськості до проблем толерантності, оголосивши 1995 рік «роком толерантності» й ініціювавши проведення цілого ряду наукових, просвітницьких, агітаційно – пропагандистських та виховних заходів, спрямованих на розповсюдження ідей толерантності й формування відповідних форм поведінки.

Подолати інтолерантність – не тільки дуже складно, але й проблематично, оскільки формуванню такої позиції особистості сприяє, з одного боку, біопсихологічна схильність людини остерігатися усього чужого, незвичного. З іншого боку, на «посилення» цієї схильності працюють багаточисельні соціальні фактори: зниження життєвого рівня, зростання конкуренції за робочі місця та інші дефіцитні ресурси, відсутність стабільності у сучасному світі, насиченому різноманітними політичними, економічними, військовими загрозами тощо.

Тим не менш, у багатьох країнах, перш за все «західного» світу, накопичено корисний досвід вирішення цієї проблеми. Радою Культурного Співробітництва Ради Європи розроблені та широко популяризуються головні принципи та методи інтеркультурної освіти [див. 36]. Апробовані та широко застосовуються міжкультурні тренінги як засіб підвищення міжкультурної компетентності. Вони можуть бути:

- когнітивними, тобто надавати інформацію про іншу культуру;

- поведінковими – надавати практичні навички, що необхідні для існування у іншокультурному середовищі;

- атрибутивними – пояснювати соціальну поведінку з погляду іншої культури [див. більш докладно: 15, с. 279-282].

Результатом навчання має бути оволодіння так званим *платиновим правилом*, сформульованим американським антропологом М. Беннетом за аналогією із *золотим правилом моралі*. Останнє проголошує: *«Поводься з іншими так, як вони поводитимуться б по відношенню до тебе»*, вимагає здатності уявити себе на місці іншої людини, зрозуміти її почуття, прагнення, вчинки. Іншими словами, опинившись в іншокультурному середовищі, треба поводитися у відповідності з нормами, звичаями, традиціями цієї культури, а не нав'язувати власні норми і цінності [15, с. 33].

Усе більш визначеними стають принципи та методи *педагогіки толерантності*, яка має надати молодому поколінню знання культур та історії інших народів, а головне – розуміння спільності та єдності людського співтовариства, розкривати витоки й загрози ворожнечі, відчуження та ненависті. Така педагогіка толерантності запроваджена сьогодні у багатьох країнах. На жаль, у системі дошкільної, середньої та вищої освіти України проведення відповідних заходів носить переважно характер кампаній. Зростаюча саме серед молодого покоління нашої країни інтолерантність, яку засвідчують результати багатьох соціологічних досліджень, потребує системної, послідовної роботи із запобігання цього явища не тільки інституту освіти, а й усіх соціальних інститутів нашого суспільства.

Хоча вважається, що ксенофобія є проявом підсвідомо притаманного усім без винятку людським істотам інстинкту самозбереження, не можна не погодитися з відомим українським публіцистом та науковцем Миколою Рябчуком, який вважає, що «на підсвідомому рівні ми ніколи не зможемо до кінця позбавитися ні ксенофобських інстинктів, ні етнічних стереотипів, оскільки це суперечило б самій людській (біологічній) природі. Проте за допомогою свідомості, освіти, культури і інтелектуальної рефлексії ми можемо їх контролювати й нейтралізувати або принаймні максимально обмежувати їхній вплив на наше мислення та поведінку» [37, с. 121].

§ 6. Конфліктний потенціал міжетнічних відносин

Будь-який аналіз міжетнічних відносин і на рівні країни в цілому, і в окремих її частинах орієнтований перш за все на своєчасне виявлення симптомів неблагополуччя, які можуть призвести їх у предконфліктний стан, а якщо цей поріг вже переїдений, то заданням етносоціологічного

дослідження стає з'ясування тих конкретних причин, які призвели до конфліктної ситуації.

За критерієм конфліктності можна визначити такі можливі стани міжетнічних відносин:

- урівноважені міжетнічні відносини;
- відносини з елементами внутрішньої напруги;
- ситуація (ситуації) відкритого протистояння між окремими етнічними групами (в цьому разі можна говорити про конфлікт по горизонталі) та між однією або кількома етнічними спільнотами та державними інститутами («конфлікт по вертикалі»).

І якщо перші можна з повною підставою вважати міжетнічним конфліктом, то останні набувають такого характеру у випадку, якщо перетворюються у зіткнення між державоутворюючим етносом та іншою/іншими складовими етнонаціональної структури суспільства.

Та обставина, що не усі конфлікти, пов'язані з етнічністю, набувають форму міжетнічного протистояння, а досить часто це протистояння проходить по лінії етнічна спільнота – держава (наприклад, Чеченський конфлікт, Молдово-Придністровський конфлікт, в якому на кожному боці брали участь представники не лише титульного, але й інших етносів), робить доцільним розрізняти поняття «етнічні конфлікти» та «міжетнічні конфлікти».

На жаль, у більшості робіт з конфліктології і етноконфліктології зокрема ці поняття розглядаються як тотожні. Цьому сприяє розповсюджений підхід до виокремлення й етнічних, й міжетнічних конфліктів за одним й тим же критерієм: «суб'єкт конфліктних відносин». Разом з тим, нам здається слушною думка тих авторів [див. 38, с.183], які вважають, що суб'єктному критерію більш відповідає такий різновид конфліктів, як міжетнічні, оскільки в цьому разі йдеться про безпосереднє протистояння одна одній етнічних спільнот.

Етнічні ж конфлікти являють собою більш широке явище: йдеться про усі типи конфліктних ситуацій, де спостерігається пряма або опосередкована роль етнічного чинника у їхньому виникненні та розвитку.

Автор одного із найбільш фундаментальних досліджень етнічних протиріч і конфліктів у сучасній Україні В.Котигоренко вважає, що «етнічний конфлікт – це особливий вид суспільного конфлікту, що виникає й існує як криза етнічного протиріччя чи протиріч в одній або більше сферах суспільства і проявляється у вигляді гострого протистояння й суперництва

сторін, з яких щонайменше одна представлена носієм етнічної ідентичності з власними інтересами щодо предмета конфлікту» [39, с. 86].

Особливим видом суспільного конфлікту етнічний конфлікт роблять такі його специфічні особливості:

- по-перше, усі суспільні протиріччя усвідомлюються етносуб'єктами передусім в етнічному вимірі;
- по-друге, порівняно з іншими соціальними групами саме етнічній групі особливо притаманні риси, виокремлені в психологічних теоріях конфлікту. Йдеться про прояви агресивності як інстинкту (концепції У. Мак-Дугала, З. Фрейда, К. Лоренца); виникнення напруги внаслідок порушення внутрішньої системної рівноваги (концепція «фрустрації – агресії Д.Долларда»); про механізм каузальної атрибуції, коли особистісні та суспільні негаразди переносяться на так званих «пав'явбувайл», які стають об'єктом агресивної поведінки тощо;
- по-третє, порівняно з проблемами, що провокують інші різновиди соціальних конфліктів, підстави виникнення етнічних конфліктів є доволі своєрідними й такими, що потребують особливих форм і способів розв'язання.

Як свідчить історична практика, етнічні групи зазвичай борються за цінності, які формують їх матеріальний, політичний та етнокультурний статус у суспільстві: контроль за територією, доступ до участі у процесі прийняття рішень у рамках державної системи, або, навпроти, за автономізацію чи суверенізацію. Вони також включають вимоги доступу до освіти, праці, забезпечення умов функціонування та розвитку етнічної культури, використання мови меншин в освіті та культурі, визнання самобутності етнічної спільноти та її традиційних інститутів [40, с. 6].

На підставі тих пріоритетних цілей, що прагнуть досягти етнічні групи, вступаючи у протидію з існуючою системою, виділяються [див. 41, 42, 43] такі типи конфліктів:

- *соціально-економічні конфлікти*, які ще можна визначити як ресурсні, оскільки йдеться про забезпечення рівного, а іноді – переважного доступу до економічних ресурсів суспільства, ліквідацію існуючих диспропорцій у рівні життя, матеріальному забезпеченні різних етнічних груп населення нації – держави;
- *статусні конфлікти*, що виникають за умов, коли якась етнічна спільнота є невдоволеною своїм місцем та роллю у політичній системі, вимагає більш широких владних повноважень, зокрема у статусі етнотериторіальної автономії або суб'єкта федерації;

- *культурно-мовні та етноконфесійні конфлікти*, що пов'язані з прагненням збереження етнокультурної ідентичності та самобутності на протипагу процесам насильницької асиміляції та акультурації, з вимогами забезпечення свободи віросповідання, повноцінного функціонування та розвитку мови та культури етнічної спільноти;
- *територіальні конфлікти* між окремими етнічними групами, між останніми та державними інститутами за володіння територіями, які вважаються «історично їм приналежними». Територіальні вимоги, як правило, потребують суттєвих змін існуючого внутрішнього етнополітичного простору;
- *сеційні конфлікти* мають на меті вихід етнічної спільноти із складу нації-держави, утворення власної незалежної держави або воз'єднання з «материнським» етносом у складі сусідньої держави.

Слід зазначити, що наведена класифікація, хоча й не вичерпно, узагальнює ті конфліктні ситуації, що мали місце у Радянському Союзі напередодні його розпаду й мають продовження у пострадянській період розвитку нових незалежних держав. У переважній більшості вони носять характер протистояння між існуючою суспільною системою й етнопонаціональною групою/групами, що намагаються її змінити у відповідності зі своїми інтересами, потребами, цілями та цінностями. Але, оскільки при цьому зачіпляються інтереси інших етнопонаціональних спільнот, усі перелічені типи конфліктів незмінно перетворюються у власно міжетнічні.

Головною їх підставою є існуюча конкуренція за соціальні ресурси, які мають сприяти збереженню та розвитку етнічної спільноти, її гідному місцю у соціальній системі.

Саме на цьому наголошує запропонована В. Євтухом дефініція поняття «міжетнічний конфлікт». Він визначається, як «специфічна ситуація в стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні ніші в суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого окреслюється протилежність інтересів та утвердження своєї етнічності в етнопонаціональній структурі країни проживання» [див. 31, с. 162, а також 38, с. 183].

У тому, що етнічні / міжетнічні конфлікти мають переважно соціальну природу, погоджуються майже усі дослідники [див. 44, с. 4-5]. Але роль у їхньому виникненні соціокультурних та психологічних чинників є предметом дискусії.

Досить категорично з цього приводу висловлюється Л. Дробіжева, стверджуючи, що у чистому вигляді етнічних конфліктів бути не може. «Конфлікт між етнічними групами відбувається не через етнокультурні відмінності, не тому, що араби і євреї, вірмени і азербайджанці, чеченці та росіяни несумісні, а тому, що у конфлікті оголюються протиріччя (а не просто відмінності) між спільнотами людей, консолідованих на етнічній основі» [1, с. 16]. Подібної позиції додержується В. Тишков й ще багато вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Але чи завжди саме суспільні протиріччя і тільки вони можуть бути причиною виникнення етноконфліктів? Згадаємо, що міжетнічні відносини – це не тільки відносини між групами, але й ставлення до груп, яке формується завдяки соціально-психологічним механізмам, має переважно емоційну, часто – ірраціональну природу зі значними елементами підсвідомого.

У психологічному вимірі міжетнічні конфлікти постають як прояви етнічної упередженості та заобов'язані, пригнаними ксенофобії страху, неязвисті, нетерпимості щодо «іншої» етнічності, в основі яких лежить занепокоєння з приводу соціокультурного та біологічного виживання власної групи. Укорінене негативне ставлення до якоїсь з етногруп досить часто призводило й призводить до ситуативних, локальних конфліктів, які за визначених умов можуть перерости із поодиноких сутичок у масові погроми та безпорядки. Міжетнічний конфлікт може виникнути, зокрема, внаслідок спонтанної сутички між двома або більше малими групами з чіткою етнічною диференціацією, одна з яких або всі прагнуть лише миттєвого задоволення від фізичного або морального приниження «противника» [39, с. 67].

Найбільш типовим прикладом саме такого розвитку подій є вчинений місцевим населенням погром турків-месхетинців, який завершився їхнім вигнанням із Узбекистану. Конфлікт почався на побутовому ґрунті: один із місцевих узбеків зробив заяву, що його побито двома турками-месхетинцями, з якими він разом п'яничив (як потім з'ясувалось, в дійсності то були узбек і азербайджанець). Серед узбеків почали швидко поширюватись чутки про звірства турків-месхетинців, які були депортовані у дану місцевість у 1944 р. з Грузії за наказом Сталіна. Родичі потерпілих збрали озброєний натовп і почався стихійний погром осель турків-месхетинців. Усе закінчилося вже другим недобровільним переселенням турків-месхетинців по різних областях СРСР. Частина з них опинилась у південних районах України, де також зазнає досить упереджене, якщо не цілком вороже відношення до себе [див. про це: 45].

Хоча глибинною підставою описаних подій (а подібних прикладів можна навести безліч) є існуюча конкуренція на ринку праці, невдоволення діяльністю так званих «етнічних підприємців», які монополізували окремі сегменти торгівлі, витиснувши місцеве населення тощо, вряд чи є підстави категорично заперечувати, що саме етнокультурні відмінності можуть стати підставою конфліктних дій. «Навіть змагаючись з приводу однопорядкових суспільних інтересів і потреб, сторони етнічного протистояння мотивують у багатьох випадках свою поведінку етнічною несумісністю або ж незбігом етнічних цінностей та психологій» [47, с. 115]. Врахування такого факту самоусвідомлення конфлікту є мабуть важливим.

Якими б гострими не були соціальні протиріччя, вони не пов'язані напряму з конфліктними діями, тобто ситуацією діяльнісно актуалізованою.

Якщо не враховувати стихійних зіткнень групового або масового характеру, будь-якому міжетнічному конфлікту передують передконфліктна стадія. Конфліктні дії виникають лише тоді, коли сторони, що протистоять одна одній, усвідомили несумісність своїх інтересів і мають відповідну мотивацію поведінки.

При цьому велике значення має стадія усвідомлення й емоційного визрівання конфлікту. Наприклад, «історичні несправедливості», що зазнав народ, викликають бажання відновити справедливість. Але це не обов'язково призводить до миттєвої реакції. Частіше за все до початку конфліктних дій проходить багато років, на протязі яких етнічна спільнота згуртовується навколо ідеї помсти [48, с. 301].

Згуртування навколо будь-якої ідеї, яка визначає сутність існуючих протиріч, не може відбутись без участі у цьому процесі етнічної еліти. Саме вона формує інтереси та цілі етнічної спільноти, ідеологічними засобами сприяє їх засвоєнню та усвідомленню, організує носіїв спільної етнічної ідентичності для масових політичних дій.

Значуща роль еліти у процесі «політичної мобілізації» етногрупи – беззаперечна. Але чи є вона при цьому виразником інтересів спільноти, від імені якої виступає, чи переслідує власні інтереси, «самоствердитись, здобути владу і відігравати більшу і суттєвішу роль стосовно своєї національно-етнічної групи?» [49, с. 240].

На останньому наголошують прибічники «елітистської концепції» у поясненні причин етнополітичних конфліктів, зокрема О. Здравомислов, висловлювання якого наведено вище. Інша позиція полягає у тому, що однією генеруючою і організуючою роллю еліт неможливо пояснити феномен масової мобілізації на етнічній основі і причини етнічних

конфліктів. В. Тишков, зокрема, пропонує звернути увагу на фактори, пов'язані з нерозв'язаними протиріччями і проблемами соціально-економічних взаємовідносин конфліктуючих сторін [44, с. 9-11].

Об'єктивне існування цих та інших суспільних протиріч, незбіг інтересів суспільних суб'єктів (у випадку етнічного протиріччя йдеться про незбіг саме етнічних інтересів і потреб) є тим конфліктогенним фактором, який може спричинити відкриті конфліктні дії за умов, коли завершений латентний період визрівання конфлікту.

Вважається, що процес розвитку конфлікту складається із кількох стадій: 1) виникнення об'єктивних протиріч між суб'єктами; 2) усвідомлення ними цих протиріч; 3) власно конфлікт, який може носити насильницький або ненасильницький характер, коли існуючі проблеми вирішуються правовими, політичними, дипломатичними тощо засобами; 4) розв'язання конфлікту.

Українські дослідники В. Євтух та А. Попок пропонують більш деталізоване уявлення щодо стадій визрівання міжетнічного конфлікту, визначаючи їх як його структуру [31, с. 166-176].

Відповідно зі запропонованою концепцією, основи для майбутнього конфлікту закладаються, якщо між групами, що взаємодіють, свідомо чи не усвідомлено формується *етнокультурна дистанція*, подекуди й протиставлення себе іншим. Власно початковою стадією конфлікту автори концепції вважають *етнічну неприязнь*. В її основі лежить несприйняття людей з відмінною культурою та ментальністю. Як правило, таке ставлення до інших базується на системі стереотипів, зазвичай неадекватних й негативних за своїм змістом. Концентрованим вираженням етнічної неприязні вважається *етнічна ворожість*, яка має чітко визначений об'єкт, на якому фокусується негативне ставлення.

На відміну від етнічної неприязні й етнічної ворожості, котрі, як наголошують автори концепції, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, *етнічна напруга* виявляється на груповому (колективному) рівні міжетнічної взаємодії, оскільки охоплює певну частину спільноти. Тут вже йдеться про групові інтереси й змагання за їх задоволення. Власно на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні і культурні ніші у суспільному розвитку поліетнічної держави.

Прагнення вирішити проблемні питання за власним сценарієм призводить до *етнічної конфронтації*. Як стадія розвитку міжетнічного конфлікту етнічна конфронтація стимулює його ескалацію й спонукає

учасників конфлікту до рішучих дій задля вирішення проблем, які стали предметом міжетнічного конфлікту. І якщо інші стадії міжетнічного конфлікту мають переважно стихійний характер, то для етнічної конфронтації дедалі більшою мірою стає властивою організованість (керованість з боку лідерів етнічних рухів).

Завершує формування запропонованої структури міжетнічного конфлікту *етнічний антагонізм*, який виростає з етнічної напруги та конфронтації й характеризується жорстким змаганням за престижні ніші у суспільному житті поліетнічної країни [31, с. 167-169].

Наведена структура міжетнічного конфлікту, представлена її авторами як послідовні етапи розгортання конфліктної взаємодії, виглядає таким чином, що етнічний напрузі і подальшому її загостренню, яке виникає головним чином через конкуренцію етнічних груп за соціальні ресурси, переде негативне відношення для тих груп, інтереси з якими стикаються. На наш погляд, можлива й інша інтерпретація послідовності подій, а саме: виникнення етнічної неприязні і ворожості не на підставі етнокультурної несумісності й ксенофобських інстинктів, а на підставі конкуренції за ті соціальні ніші, про які говорять автори даної концепції.

Тобто, ми маємо змогу ще раз звернути увагу на те, що у міжетнічному конфлікті *спостерігається взаємопереплетіння і взаємоділення один одного соціальних, соціокультурних та психологічних чинників*. Це, мабуть, одна із головних особливостей цих видів конфліктів.

Своєчасно виявити конфліктний потенціал взаємовідносин між представниками етнічних спільнот поліетнічної держави дозволяє регулярна діагностика їхнього стану (бажано, щоб вона носила моніторинговий характер) з допомогою у тому числі того методологічного та методичного інструментарію, яким володіє етносоціологія. Його застосування особливо перспективне на етапі визрівання міжетнічних протиріч.

Якщо спиратись на ту методологію дослідження, яка запропонована у першому параграфі даного розділу, то зафіксувати передконфліктну фазу розвитку міжетнічних відносин можна на підставі таких емпіричних фактів:

- періодично виникаючі сутички між приналежними до різних етногруп, які носять переважно стихійний характер. Особливо симптоматично, якщо це не просто спонтанний прояв агресивності, а свідомо спрямована агресія проти тих, хто сприймається як ворог або конкурент;
- надання економічних, політичних, культурних привілеїв етнічній більшості або окремим меншинним групам при обмеженні умов розвитку інших груп, ігноруванні їх інтересів та потреб;

- намагання обмежити доступ представників певних груп до високостатусних позицій, застосувати селекцію за національною ознакою при працевлаштуванні, вступу до вищого навчального закладу, просуванні за посадою, наданні права та можливостей займатись підприємницькою діяльністю тощо;
- ущемлення людської гідності представників окремих етногруп: застосування образливих кличків, форм звернення та спілкування, розповсюдження такої інформації щодо звичаїв, характеру, поведінки тощо людей певної національності, яка дискредитує їх;
- збільшення етнокультурної дистанції, акцентуація уваги на тих соціокультурних характеристиках, що розділяють народи, роблять їх «несумісними»;
- існування у суспільній та груповій свідомості образу «ворога», на роль якого призначена/призначені певні етнічні групи;
- розповсюдження інтолерантних міжетнічних установок, особливо, у формі ксенофобії, ізоляціоністських тенденцій у приватній та публічній сферах життєдіяльності.

Як правило, усі перелічені факти є взаємопов'язаними, що дозволяє дослідникам на підставі окремих з них робити висновок щодо загального стану міжетнічних відносин, як це, наприклад, робиться у моніторингах, що проводять Інститут соціології НАН України та КМІС (йдеться про вимірювання соціальної дистанційованості населення України по відношенню до іншоетнічних груп).

Такий підхід, мабуть, виправданий у тому випадку, коли проблема міжетнічних відносин є лише однією з цілого комплексу проблем, що виступають предметом дослідження. Але все ж таки треба враховувати, що кожний зі зазначених проявів зростаючої напруженості у міжетнічних відносинах має свій специфічний механізм формування і, відповідно, попередження та нейтралізації.

Наскільки актуальною є проблема етнічних конфліктів для України – країни, населення якої складається з представників біля 130 етнічних груп, відрізняє за своїм історичним минулим, культурно-світоглядними, мовними, геополітичними тощо орієнтаціями?

Однією із спроб відповідати на це питання, спираючись на багаточисельні документальні джерела (офіційні документи органів влади і місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій; повідомлення про події у сфері міжетнічних відносин як офіційного походження, так і мас-медійні; соціально-економічну та етнODEMOГРАФІЧНУ

статистику тощо) є політологічне дослідження В. Котигоренко «Етнічні протиріччя та конфлікти в сучасній Україні», про яке ми вже згадували.

Застосувавши до аналізу ситуації в Україні загальноприйнятую у конфліктології класифікацію конфліктів на ресурсні, статусні та ціннісні, автор доводить, що ні один з цих типів конфліктів у чистому вигляді не характерний для українського суспільства.

Найбільш розповсюдженими, але, водночас, і не надто гострими є етнічні протиріччя, пов'язані з питаннями збереження етногрупами своїх цінностей. Йдеться насамперед про мовне питання.

Сутність протиріч, що виникають на цій підставі, В. Котигоренко вбачає у тому, що воно стимулює активність частини представників етноросійської спільноти до вимог надання російській мові особливого політико-правового статусу і водночас використовується ними для подальшого збереження та утвердження фактично домінуючого статусу етнічних росіяв та русофонів у культурному та інформаційному просторі України [39, с. 630].

Ціннісні конфлікти, які частково мали етнічне забарвлення, траплялись у церковній сфері. Однак у найбільш гострій формі короткотривалий спалах міжцерковного конфлікту стався у переважно моноетнічному західному регіоні, тому не міг втягнути у фізичне протистояння віруючих більшої частини України.

Інші конфліктні ситуації на ґрунті захисту етнічних цінностей переважно стосувались випадків ігнорування історії і традицій автохтонного населення Криму, а також етнічної ксенофобії, у тому числі юдофобії. Попри свою відносну резонансність через зв'язок з позаетнічними інтересами певних політичних сил ці ситуації також не набули розмаху [39, с. 630].

Найчастіше повторюваною проблемою етноконфліктів є ресурсна проблема. Однак, як доводить В. Котигоренко, на українських теренах вона має свою специфіку, обумовлену спадщиною радянського минулого.

Ресурсна проблема виявляла і виявляє себе у сучасній Україні передовсім у вимогах вирішення суто практичних, соціальних питань. Найбільш гостро потреби ресурсного характеру присутні в питаннях облаштування репатріантів з-поміж депортованих у минулому за національною ознакою. Насамперед це стосується кримсько-татарського народу, вирішення проблем якого у ряді випадків супроводжується конфліктною поведінкою частини його представників і не менш або більш конфліктними заявами та діями деяких етнонаціональних, передовсім російських об'єднань та їх активістів [39, с. 631].

Констатуючи практичну відсутність ресурсних конфліктів, породжених сучасною соціально-економічною динамікою, В. Котигоренко пояснює це тим, що за радянських часів, хай і не повністю, були усунуті етносоціальні та етнопрофесійні бар'єри, чим фактично була відвернута небезпека виникнення етнічних конфліктів на ґрунті боротьби за групові професійні інтереси. Адже вважається, що такі конфлікти виникають і загострюються переважно там, де існує етнічний розподіл праці, де групи орієнтуються на певні види занять і займають окремі господарські ніші.

Відсутність у більшості етнічних груп України таких специфічних інтересів і потреб, на ґрунті яких могли б виникнути непримиренні протиріччя і конфлікти між ними підтверджується загалом невисокою активністю переважної більшості цих груп у змаганні за підвищення свого політико-правового статусу, за доступ до владних ресурсів. Адже традиційно саме через особливий статус та гарантований ним доступ до влади етногрупи намагаються забезпечити свій інтерес. На думку автора цитованого дослідження, кроки, що робляться у цьому напрямку керівниками окремих національних та громадянських об'єднань України, є більше виявом їхніх персональних інтересів, ніж інтересів відповідних спільнот [39, с. 634].

Не переказуючи усі інші результати цього поки що єдиного фундаментального дослідження етнічних протиріч і конфліктів у сучасній Україні, яке, до того ж, виключає застереження автора щодо можливого подальшого розвитку подій, наголосимо на головному висновку: сучасну Україну можна визнати *регіоном з порівняно низьким ступенем етноконфліктності і відсутністю антагоністичних протиріч у міжетнічних стосунках, з переважанням контролісної налаштованості етнічних спільнот і з загальним визнанням міжетнічного миру й взаєди як цінності вищої за вірогідні вигоди від етнополітичних «перемог»* [39, с. 630].

Разом з тим не можна ігнорувати ту обставину, що «спокійна» на поверхні дійсність у царині міжетнічних відносин не завжди відповідає їх більш глибоким характеристикам.

Ситуація, що склалась в Україні, у цьому плані є досить показовою. На її парадоксальність звертає увагу відомий вітчизняний соціолог Наталя Паніна.

*У порядку полеміки зазначимо, що диспропорції у соціально-професійній структурі етнічних груп населення України все ж таки існують, про що говорили у § 3, 4 розділу. Хоча цей факт, дійсно, не призводить поки до відкритих зіткнень, але латентно він присутній у відношенні до груп, які ніби-то «монополізували» найбільш престижні статусні позиції, є підставою, зокрема, для антисемітських та антиросійських настроїв й провокативних гасел та дій з боку екстремістські налаштованих угруповань.

З одного боку, — пише вона, — очевидним є факт, що Україна долає шлях становлення незалежної держави без серйозних міжнародних конфліктів. Підтримка мирного співіснування представників різних етнічних культур є неабиякою заслугою як влади, котра здійснює доволі виважену зовнішню та внутрішню політику у сфері міжетнічних відносин, так і населення. Громадяни України за умов краху тоталітарної системи й найжорстокішої економічної кризи, коли повною мірою можна було очікувати сплеску національної нетерпимості, не залучилися до жодного бодай трохи помітного конфлікту. На ґрунті історично велими непростих відносин між українцями, росіянами, поляками, євреями, кримськими татарами й представниками інших національностей багатонаціональне населення доволі мирно проживає спільні негаразди переходу із похмурого минулого до невизначеного майбутнього [8, с. 22]. З іншого боку, як зазначає автор, збільшується кількість публікацій у наукових і суспільно – політичних виданнях, передач на телебаченні, в яких наводяться тривожні дані стосовно підвищення рівня міжнародної нетолерантності й ксенофобії у масовій свідомості.

Додамо, що до висновку щодо існування в Україні симптомів латентної напруженості у міжетнічних відносинах доходять усі автори, які вивчали їх стан на загальнонаціональному та локальному рівнях [див. 6, 9, 11, 33, 34, 35, 46, 50].

У фіксації таких фактів полягає, мабуть, головна цінність таких досліджень. Адже можливість задалегідь звернути увагу суспільства та відповідних його інститутів на існуючі проблеми, виявити їх причини – у цьому вбачається нам головне завдання етносоціологічного дослідження стану міжетнічних відносин.

РЕЗЮМЕ

Звершуючи аналіз методологічних та методичних проблем етносоціологічного дослідження проблеми міжетнічних відносин, наголосимо на деяких головних положеннях:

1. Міжетнічні відносини становлять собою різновид соціальних зв'язків між структурними елементами суспільства, об'єктом і суб'єктом яких є етнічні групи.

На макрорівні вони мають надіндивідуальний, опосередкований соціальними інститутами суспільства характер і стосуються, перш за все, проблем економічного, політичного, культурного тощо статусу різних етнічних спільнот у поліетнічному соціумі, умов їх життєдіяльності.

На мезорівні міжетнічні відносини виступають як міжгрупові у формі суб'єктивно-психологічного ставлення до відповідних етногруп.

На мікрорівні йдеться про такі міжособистісні стосунки, за яких партнери по взаємодії та спілкуванню ставляться один до одного не як до конкретної особистості, а як до представника певної етнічної групи, уявлення щодо якої є зазвичай стереотипізованим.

2. Предметом етносоціологічного дослідження є міжгрупові взаємовідносини, а його головним завданням – комплексний аналіз їхнього стану, а також системний аналіз усіх чинників цього стану.

3. Процедура вимірювання стану міжетнічних відносин вимагає застосування показників, які можуть вважатись об'єктивними фактами (тобто йдеться про реальні форми взаємодії та поведінкові акти), та суб'єктивними фактами, що свідчать про стан масової та групової свідомості. В останньому випадку визначається існує ставлення до «інших» етнічних груп, яке існує у формі соціально-психологічних феноменів, а саме – міжетнічних установчих утворень. В залежності від специфіки дослідження (його об'єкту, масштабності, доцільності застосування різних методів тощо) вони можуть розглядатись й як чинники стану міжетнічних відносин, і як його показники.

Для з'ясування причинної обумовленості того чи іншого стану міжетнічних відносин необхідно звернутись до аналізу тих факторів, роль яких гіпотетично може бути значущою.

3.1. До історичних детермінант актуального стану міжетнічних відносин належать:

- сам перебіг історичних подій (сприятливий або несприятливий для сьогоденних взаємовідносин);
- найбільш значущі події історії, що виконують роль національних символів, та їхня інтерпретація з сучасних позицій, що може мати або конфронтаційну, або виважену, компромісну спрямованість.

3.2. З точки зору впливу політичного фактора на стан міжетнічних відносин необхідно враховувати такі характеристики політичної системи суспільства, як:

- принципи та форми державного устрою;
- характер політичного режиму;
- особливості державної національної політики.

3.3. Група соціоструктурних факторів стає чинником стану міжетнічних відносин за умов існування:

- соціальної нерівності за ознакою етнічної приналежності;
- взаємопов'язаності соціальної та етнічної стратифікації суспільства;

- диспропорцій у економічному положенні, професійно-кваліфікаційній та освітній структурі етнічних спільнот нації – держави;
- жорсткої конкуренції за вищі статусні позиції та такі засоби її врегулювання, як надання переваг одним етнічним групам (настіше за все більшості) і обмеження можливостей соціального просування для усіх інших або певних груп, тобто застосування практики соціальної дискримінації.

3.4. Оскільки міжетнічні відносини одночасно являють собою процес і результат міжкультурної взаємодії, то його успішність залежить від таких факторів, як:

- реально існуюча близькість/віддаленість етнокультурних систем;
- сприйняття розміру культурної дистанції між представниками тих етногруп, що контактують між собою;
- від етнокультурної компетентності суб'єктів, що взаємодіють між собою;
- від рівня толерантності/інтолерантності, притаманних різним соціальним групам населення поліетнічного регіону.

3.5. Помітний вплив на стан міжетнічних відносин у формі реальної взаємодії між представниками різних етногруп можуть здійснювати укорінені у масовій та груповій свідомості такі соціально-психологічні феномени, як етнічні стереотипи, упередження та забобони. Вони утворюють латентну сторону міжетнічних відносин, яка може вийти на поверхню у тих випадках, коли це провокують зовнішні обставини, які становлять загрозу інтересам етногруп, погіршують умови їхнього існування та розвитку.

4. Міжетнічні відносини мають значний конфліктний потенціал, оскільки в їх основі лежить розмежування на «ми» та «вони». Він підсилюється існуючою у поліетнічному суспільстві конкуренцією за соціальні ресурси та гідне місце у суспільній системі.

У більшості випадків конфліктний потенціал міжетнічних відносин урівноважується, з одного боку, налаштованістю населення на збереження міжнародного миру, тими формами мирного співіснування з «іншими», які вироблені в надрах культури кожного народу, з іншого боку, – поміркованою національною політикою владних органів, її спрямованістю на задоволення інтересів різних етнічних спільнот і пошук компромісного рішення у випадку виникаючих протиріч.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етносоціологія: Учебное пособие для вузов/Арутюнян Ю. В., Дробужева Л. И., Сусоколов А. А. – М.: Аспект Пресс, 1998.

2. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник. – М.: Институт психологии РАН, 1999.

3. Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой толерантности // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 3. – С. 51-64.

4. Круглов А. Буквинська етнологічна мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2 (5). – С. 47-67.

5. Попова І. М. Соціологія. Професійний курс.: Підручник. – К.: Тандем, 1996.

6. Арбеніва В. Л. Состояние и тенденции развития межнациональных отношений в г. Харькове (по результатам социологических исследований 1989-2000 гг.) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2000. – № 492. – С. 128-139.

7. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, Книжный дом «Университет», 1998.

8. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 2-43.

9. Ребкало В. А., Обухний М. І., Майборода О. М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Досвід, проблеми, перспективи. – К.: вид-во УАДУ, 1996.

10. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 1998.

11. Рудницька Т. Росіяни у соціокультурному просторі України на початку ХХІ століття // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 523-533.

12. Паин Э. А. Динамика этнополитической ситуации в современной России // Политика. – 2004. – № 2 (33). – С. 27-51.

13. Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004.

14. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. Учебное пособие. – М.: Ключ, 1999.

15. Грушевицкая Т. Г., Полков В. Д., Садохин А. Л. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А. Л. Садохина. – М.: ЮНИТИ, 2002.

16. Ethnic group and Boundaries / The Social Organization of Culture Differences / F. Barth, ed Bergen – London: Universitets, Forlaget, 1969.

17. Социальная и культурная дистанция. Опыт многонациональной России/Институт этнологии и антропологии РАН. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 1998.

18. Левкович В. Л., Андрущак И. Б. Этноцентризм как социально-психологический феномен // Психологический журнал. – 1995. – Том 16, № 2. – С. 70-81.

19. Солдатова Г. У. Установочные образования в этноконтактной ситуации // Духовная культура и этническое самосознание. Вып. 1. – М.: 1990. – С. 221-241.

20. Taifel H. Human groups and social categories: studies in social psychology. – Cambridge: Univ. Press, 1981.
21. La Pierre R. Attitudes ve actions. – Social Forces, 1934.
22. Шахирев Л. Н. Исследование стереотипа в американской социальной науке // Вопросы философии. – 1971. – № 5. – С. 168-175.
23. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Московского университета, 1990.
24. Allport q The nature of Prejudice. – N. V.: Alchot, 1958.
25. Тейлор Ш., Пинко Л., Сирс Д. Социальная психология. 10-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2004.
26. Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предрассудков) // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187-205.
27. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996.
28. Снежжова И. А. Формирование этнических представлений украинских и русских школьников // СОЦИС. – 2004. – № 11. – С. 83-89.
29. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск: ДГУ, 1995.
30. Малькова В. К. Этничность и толерантность в современных российских СМИ // Этнологическое обозрение. – 2003. – № 5. – С. 135-147.
31. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. – К.: Фенікс, 2003.
32. Declaration of Principles on Tolerance, adopted by general Conference of UNESCO at its twenty – eighth session in Paris, on November 16, 1995. – Paris, UNESCO, 1995.
33. Паніна Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії і антиксенізму у сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4 – С. 26-45.
34. Паніотто В. Динаміка ксенофобії в Україні, 1994-2002 // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №3. – С. 74-92.
35. Прибыткова И. М. Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 36. наук. праць. – Х.: ХНУ ім.В. Н. Каразіна, 2002. – С. 229-237.
36. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія, 2001.
37. Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індосвропи»: стереотипи народу в українській суспільній свідомості та громадській думці // Політологічні читання – 1994. – № 2. – С. 120-144.
38. Євтух В. Міжетнічні конфлікти у суспільному розвитку поліетнічних країн // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 182-210.
39. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004.
40. Бришколец К. Этничность и политика / Некоторые тенденции и результаты развития современных прикладных исследований // Вестник Московского университета Сер. 18. Социология и политология. – 1999. – № 4. – С. 3-21.
41. Ямсков А. Этнический конфликт: проблемы дефиниции и типологии // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997. – С. 207-214.
42. Авксентьев В. А. Этнические конфликты: история и типология // СОЦИС. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
43. Здравомыслов А. Г., Матвеева С. Я. Межнациональные конфликты в России // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 153-164.
44. Тишков В. А. о природе этнического конфликта // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С. 4-15.
45. Становище біженців турків-месхетинців в Україні / Т.Клиниченко, О.Малиновська, І.Мінгазутдинов, О.Шамшур. – К.: ВАТТЕ, 1999
46. Гоманюк Н. А. Этнические стереотипы в отношении турок – месхетинцев в местах их компактного проживания в Украине // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: Методологія, теорія, методи». – 2005. – № 652. – С. 156-162.
47. Ахизер А. Культурные основы этнических конфликтов // Общественные науки и современность. – 1994. – № 4. – С. 115-122.
48. Платонов Ю. П. Основы этнической психологии. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2003.
49. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект-пресс, 1997.
50. Кривичька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 3-22; 2002. – № 1. – С. 17-32.

Питання для самоконтролю

1. Яку форму набувають міжетнічні відносини на макро-, мезо- та мікрорівнях?
2. Як пояснюється природа міжетнічних відносин з позицій конфліктної та структурно-функціональної наукових парадигм і які стратегії дослідження мають бути обрані, якщо базуватись на цих парадигмах?
3. Як мають реалізуватись принципи системного, комплексного підходу до дослідження стану міжетнічних відносин?
4. У чому, передовсім, проявляється роль історичного чинника стану міжетнічних відносин.
5. Які політичні фактори безпосередньо детермінують стан міжетнічних відносин.

6. Як пов'язані між собою міжетнічні відносини та особливості соціальної структури суспільства? Які соціоструктурні фактори перш за все впливають на стан міжетнічних відносин?
7. Як Ви розумієте феномен культурної дистанції? Як вона себе проявляє та як впливає на стан міжетнічних відносин?
8. Які ознаки характеризують етнокультурну компетенцію особистості?

РОЗДІЛ 7. НАЦІОНАЛІЗМ: ЙОГО СУТНІСТЬ, РІЗНОВИДИ, ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

§1. Основні підходи до трактування феномену «націоналізм»

«Прирештя націоналізму» – так емко охарактеризував нову добу, що почалась в історичному розвитку людства з кінця XVIII ст. (з епохи Великої французької революції) і продовжується до сьогодні, найбільш визнаний спеціаліст з проблем нації та націоналізму Ернест Гелнер [див. 1].

Перетворення націоналізму «на одну з найбільш могутніх та вибухових сил сучасного світу» [2, с. 7] стимулювало інтенсивну розробку цієї проблеми. Так, комп'ютерний каталог бібліотеки Колумбійського університету пропонує біля 5000 найменувань лише книг, не враховуючи безлічі статей з цієї теми [3, с. 7]. Наукова індустрія, створена навколо понять нації і націоналізму, прийняла настільки широкій і міждисциплінарний характер, що вона може змагатися з усіма іншими предметами сучасного інтелектуального виробництва [4, с. 297]. Тим не менш, у світовій науці і досі відсутні як однозначне визначення змісту феномену, який позначається терміном «націоналізм», так і однозначне відношення до цього суспільно-політичного явища.

Ентоні Сміт відокремлює кілька найбільш розповсюджених значень терміну «націоналізм». Він може означати:

- увесь процес формування та утвердження націй або національних держав;
- свідомість належності до нації з почуваннями та прагненнями, спрямованими на її безпеку і процвітання;
- мову та символізм «нації» і їхню культурну роль;
- ідеологію, зокрема, культурну доктрину нації, а також пропонувані засоби здійснення національних прагнень і волі;
- суспільно-політичний рух задля досягнення цілей й утвердження національної волі [5, с. 80].

Український дослідник Г. Касьянов, проаналізувавши існуючі дефініції поняття «націоналізм», вважає за можливе виокремити приваймі три значення цього терміну. Націоналізм – це, по-перше, почуття (колективне або особистісне), вияв або форма суспільної свідомості, явище соціально- або індивідуально-психологічне. По-друге, це світогляд, доктрина або ідеологія – систематизоване уявлення про світ у рамках певного набору абстрактних понять. Зрештою, третє значення слова «націоналізм» – політичний рух,

політична програма, в основі яких – відносна ідеологія (доктрина), світогляд [6, с. 143-144].

Таким чином, націоналізм може виступати і як ідеологія, і як політична практика, і як соціально-психологічний феномен, стан масової та індивідуальної свідомості.

Як і інші ідеології, тобто сукупність взаємопов'язаних між собою ідей, цінностей, символів тощо, націоналістична ідеологія спрямована на мобілізацію людей заради спільних політичних дій. Саме це: безпосередній зв'язок із політичною практикою дає підстави для виключно позитивної, або виключно негативної оцінки цього суспільно-політичного явища, вагомо представлених як серед дослідників цієї проблеми, так і на побутовому рівні [див. про це: 8]. Проміжну позицію між цими полярними поглядами займає так званий «дуалістичний підхід». Він виходить із уявлення про «янусоподібну» природу націоналізму, тобто такого, що має два обличчя: гарне та погане, добре та зле, прогресивне та реакційне. Кожне з цих обличчя демонструє себе в житті окремих країн, регіонів, людства в цілому в залежності від конкретно-історичних обставин.

Останнім часом все частіше висловлюється думка про необхідність ціннісно-нейтральної позиції в дослідженні націоналізму, оскільки це відповідає вимогам наукового підходу. Вважається, що суперечка відносно того, позитивним чи негативним явищем є націоналізм, не мають сенсу, особливо, якщо розглядати його як політичний принцип, який покладений в основу побудови більшості так званих національних держав. І в цьому своєму сенсі термін «націоналізм» характеризує об'єктивний історичний процес розвитку базатях країн світу, початок якому покладений їхнім переходом від новітнього до модерного етапу розвитку.

В той же час, можливо, і потрібно оцінювати конкретну ідеологію і конкретні політичні дії, які здійснюються від імені нації [3, с. 132]. Адже націоналістична ідея може реалізуватись досить різними шляхами, починаючи від культурно-просвітницької діяльності інтелектуальної еліти, спрямованої на збереження та розповсюдження національної культури, формування або пробудження національної (етнічної) свідомості, і закінчуючи провокуванням міжетнічних, міжнаціональних конфліктів, війн, застосуванням політики етноциду, тобто витискування автохтонного населення з місць його проживання, фізичного знищення того чи іншого етносу або придушення його розвитку, економічного, політичного і культурного утиску. Усе це – різні політичні практики, за якими стоять різні

варіанти сполучення націоналістичних ідей з іншими політичними ідеологіями.

Націоналізм може виступати в формі національно-демократичних, національно-ліберальних, національно-консервативних, націонал-соціалістичних тощо ідеологій та політичних практик. Саме тому сьогодні все частіше говорять не про націоналізм, як єдине суспільно-політичне явище, а про націоналізми.

Не дивлячись на множинність цього феномену, усі його прояви пов'язує те, що вони виходять із одного і того ж положення, яке являє собою центральну доктрину націоналізму.

§ 2. Центральна доктрина націоналізму

Усі прояви націоналізму об'єднує сприйняття нації як найважливішої цінності. Саме на цій ідеї ґрунтується центральна доктрина націоналізму.

Її головні постулати:

- людство природним чином поділяється на нації;
- кожна нація має свій самобутній характер;
- джерелом усієї політичної влади є нація, колектив в цілому;
- задля свободи і самоздійснення люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах;
- відданість нації-державі перевищує інші відданості;
- найважливішою умовою всесвітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави [7, с. 247].

Виходячи з цих положень, Е. Геллер визначає націоналізм як ідеологію, яка прагне утвердження принципів збігу кордонів держави з кордонами нації [1, с. 146].

Орієнтація на різні моделі нації: як громадянсько-політичної, територіальної спільноти та спільноти, що поєднує головним чином людей зі спільною етнічністю, дозволяє відокремити два головних різновиди націоналізму.

Перший із них називають по-різному: «євронаціоналізм», «класичний націоналізм», «політичний націоналізм», «територіальний націоналізм», «громадянський націоналізм» тощо. Другий тип переважно визначається як етнонаціоналізм.

Згідно з концепцією етнонаціоналізму держава повинна створюватись одним етносом, що домінує на даній території, «найбільш багаточисельним»,

«історичним», «культурним» тощо Права інших груп можуть формально визнаватися. Тим не менш, ці етнічні групи вважаються сторонніми. По відношенню до них «державний» етнос може здійснювати толерантну політику лише за умов виконання його вимог [9, с. 50].

Класичний націоналізм вирішує завдання «збігу кордонів держави з кордонами нації» (Е. Гелнер) іншим шляхом. Притаманна йому модель «громадянської нації» вимагає формування у населення країни, що об'єднане територіально та політично, перш за все громадянської ідентичності, яка переважувала б за значущістю інші традиційні види особистісної ідентичності. І хоча сучасні політичні нації формуються на основі сполучення елементів іноді досить великого різноманіття культур, як правило, форма національної (громадянської) ідентичності наповнюється етнічним змістом. «Усілякі нібито «загальногромадянські» цінності кінцею-кінцем виявляються цінностями державотворюючого етносу» [9, с. 41]. По відношенню до інших народів проводиться інтеграційна політика, тобто, запровадження, як правило, однієї загальновизнаної державної мови, надання громадянства на основі демонстрації лояльності, пріоритет культури титульного етносу тощо. Це підтверджує досвід більшості сучасних національних держав, і таких, що мають вже давню історію, і новостворених держав, виникнення яких пов'язано з крахом радянської системи.

Те, що процес націєбудівництва в будь-якому випадку спрямований на реалізацію ідеї побудови нації-держави з уніфікованою ідентичністю громадян дозволяє ставити під сумнів існування принципової відмінності між громадянським та етнічним націоналізмом. Це, на думку Е. Сміта, лише два ідеальних типи. Адже кожний націоналізм містить громадянські та етнічні елементи в різному ступені і в різній формі.

Обидва ці націоналізми об'єднують, по-перше, прагнення побудови нової (або зміцнення існуючої) держави, по-друге, орієнтація на націєбудівництво, тобто вирішення завдання консолідації населення держави, перетворення його на єдину соціальну спільноту-націю, що формується на громадянських або етнічних засадах.

Таким чином, *політичне структурування соціального простору на нації-держави*, яке з різних причин набуло всесвітнього характеру і перетворилось майже на єдину форму легітимізації політичної влади в суспільстві, саме в ідеології націоналізму знаходить своє теоретичне обґрунтування.

Увесь сучасний політичний лексикон значною мірою базується на «мові» та символах, які характерні для націоналістичного дискурсу.⁴ Адже увесь наш світ у політичному відношенні ми уявляємо як такий, що складається з націй-держав, говорячи про суверенізм, ми розуміємо його як сукупність громадян визначеної держави; джерелом політичної легітимності вважається загальнонаціональне голосування; головний всесвітній форум зветься Організацією Об'єднаних Націй [10, с. 55].

Ці приклади, які можна значно продовжити, підтверджують, що домінуючий сьогодні спосіб бачення світу є втіленням тих головних ідей, які покладені в основу націоналістичної доктрини. Але, як ми вже підкресливали, націоналізм може мати багато різних «обличчя». Найбільш принципові відмінності має мова та символи, що використовуються «поміркованим» і «радикальним» його різновидами.

Головні почуття і прагнення, що їх пробуджує націоналістична ідеологія, застосовуючи специфічну мову та символи, пов'язані, на думку Е. Сміта, з трьома основними сутностями: територією, історією та духовною спільністю. Але якщо «помірований» націоналізм бере на озброєння перш за все ідеї суверенітету, національного відродження, збереження та розвитку національної культури, то «радикальний» дискурс наголошує на «національній винятковості» свого народу (його культури, духовних цінностей, інтелектуальних здібностей тощо), його особливий «місць», а головне – завжди малює образ «ворога», який загрожує існуванню та розвитку народу. Ці відмінності стають досить наочними, якщо порівняти зокрема програми політичних партій націонал-демократичної та націонал-радикальної орієнтації, що діють зараз в Україні.

§ 3. Типи націоналізму

Уявити всю багатоманітність проявів націоналізму дає можливість така аналітична процедура, як класифікація його типів. Вирішити це завдання намагались багато дослідників. Але поки ще не вдалось та навряд чи вдасться виробити універсальну класифікацію, яка враховувала би усі прояви цього складного феномену, що мали або мають місце в конкретних країнах, регіонах тощо. Тим не менш навіть не повні й іноді суперечливі аналітичні

⁴Зазначимо, що досить розповсюдженим є визначення націоналізму як «політичного використання символу нації за допомогою дискурсу та політичних дій, а також як емоцій, які примушують людей реагувати на використання цього символу» [4, с. 298].

схеми, що пропонуються, конче необхідні для аналізу тих процесів, що відбувались у минулому та відбуваються в сучасному світі.

До найбільш відомих типологій націоналізму, що досить широко використовуються в наукових дослідженнях та політичному лексиконі, крім вже розглянутого нами розподілу на *політичний* та *етнічний* типи націоналізму, відносяться його розподіл на *«західний»* і *«східний»* типи. Такий підхід вперше був запропонований ще в 1944 р. одним із засновників наукового аналізу проблем націоналізму Гансом Коном [11, с. 629-634] і значною мірою вплинув майже на всі подальші дослідження цієї проблеми.

Підставою для виокремлення «західного» та «східного» націоналізмів Г. Кон обрав рівень соціально-політичного розвитку спільноти: соціальний склад носіїв ідеї націоналізму та співвідношення між нацією і державою.

«Західний» тип націоналізму визначається Г. Коном як раціональний, переважно політичний феномен. Його появі передувало (або збіглося в часі) формування національних держав. Тому тут було потрібно лише перетворити наявну державу на державу одного народу. Носієм національних ідей у «західному світі» (сюди Г. Кон відносить Англію, Францію, Голандію, Швейцарію та США) була буржуазія, яка вбачала можливість реалізації своїх економічних інтересів у національній по формі державі.

«Східний» націоналізм Г. Кон характеризує як переважно ірраціональний, «містичний», а в деяких коментарях – як «органічний», «культурницький». Він виникає як реакція неприйняття «західної» (політичної) моделі нації та «західної» моделі суспільного устрою з його раціоналізмом та домінуванням ліберальних цінностей.

«Східний» тип націоналізму виникає, як доводить Г. Кон, головним чином в авторитарних, відсталих аграрних суспільствах з переважно сільським населенням і недостатньо розвинутим середнім класом.

Головну роль у формуванні ідеології націоналізму в країнах «Сходу» (а до цієї групи Г. Кон відносить Німеччину,* Східну Європу, Росію та азійські країни) перебирає на себе інтелігенція (головним чином літературно-художня), яка, з одного боку, усвідомлювала соціальну і політичну відсталість своєї культури в порівнянні з «західною», з іншого боку – досить критично відносились до можливості її перенесення на «вітчизняний ґрунт».

*Сьогодні Німеччина вважається невід'ємною частиною «Заходу». Але оскільки йдеться про історію виникнення націоналістичного світогляду, то саме Німеччина на етапі формування її як єдиної національної спільноти втілювала в собі, на думку Г. Кона, найбільш виразні риси «східного» націоналізму.

До того ж, «східний» націоналізм розвивався в тих спільнотах, де не існувало відповідності між етнічними та політичними кордонами. Тому в основу цього типу націоналізму покладена акцентуація значення культурних атрибутів нації (мови, фольклору тощо), історичні міфи, обґрунтування самотності народу, його особливості («душі»), його «місії».

Усі автори, які аналізували концепцію, запропоновану Г. Коном, звертали увагу на умовність жорсткого розмежування «західного» та «східного» типів націоналізму. Адже риси «східного» націоналізму можна знайти на окремих історичних етапах розвитку країни, де переважає націоналізм у його класичному варіанті, і, навпроти, «східний» націоналізм, особливо в країнах Центральної Європи (Польщі, Чехії, Угорщини тощо) має багато рис, які зближують його з «західним» націоналізмом.

Незважаючи на ці і деякі інші вади запропонованої Г. Коном класифікації, вона, на думку Г. Касьянова, дає нам глибинне розуміння саме світоглядних відмінностей між двома типами націоналізму, «відмінностей, в основі яких – права особистості в її взаєминах зі спільнотою. Спільне для обох типів націоналізму – те, що ідея належності особистості до певної нації – необхідна умова існування цієї особистості. Проте «західний» тип націоналізму дає особистості право вибору такої спільноти, тоді як «східний» вважає цю належність природженою іманентною рисою особистості та не дає їй право вибору. Ця глибинна відмінність, підмічена Г. Коном, дає підстави і сьогодні вважати його підхід актуальним» [6, с. 189].

Запропонована Г. Коном типологія націоналізмів отримала подальше уточнення в розробках професора Бостонського університету Лілі Грінфелд. Вона пропонує класифікувати різновиди націоналізму за трьома ознаками [12, с. 695-697]:

1. за співвідношенням між націоналізмом і демократією;
2. за способом визначення суверенності народу і особистості;
3. за способом, згідно з яким визначається належність до національної спільноти.

Два перших критерії дозволяють автору виокремити індивідуалістично-ліберальний та авторитарно-колективістський типи націоналізму. На підставі третього критерію розрізняються громадянські та етнічні націоналізми. Їхня взаємодія в підсумку визначає три різні типи:

	Громадянський	Етнічний
Індивідуально-ліберальний	Тип 1	
Авторитарно-колективістський	Тип 2	Тип 3

До індивідуалістично-ліберального, громадянського (тип 1) Л.Грінфельд відносить націоналізм, що виник в Англії в XVI ст. і США у XVIII ст. Франція епохи Великої революції розглядається як приклад авторитарно-колективістського громадянського націоналізму. Росія та Німеччина кінця XVIII-середини XIX ст. – класичний, на думку автора, приклад прояву колективістського етнічного націоналізму (3 тип). Хоча автор визнає, що найпоширенішим є змішаний тип, наведена типологія все ж таки дає змогу визначити в кожному конкретному випадку домінуючі особливості існуючого варіанту націоналізму. Бо ті критерії, що використовує автор, дійсно є найбільш суттєвими характеристиками сутності націоналізму і форм його втілення.

Розглянуті аналітичні схеми відносяться до так званих історичних типологій, що базуються на уявленні про еволюцію націоналізму в часі та просторі. Запропонована Ж. Е. Смітом типологія є одним з найбільш визаних (хоча також і не беззаперечних) прикладів соціологічної типології.

На думку Е. Сміта, найкращим об'єктом аналізу, особливо з логляду класифікацій, є націоналізм як рух, оскільки його вияви досить легко ідентифікувати і порівнювати.

В основу типології покладено, по-перше, ідею двох моделей нації: громадянсько-територіальної та етнічної, по-друге – часовий критерій, тобто рухи, які виникли перед здобуттям незалежності, й ті, що виникли після її досягнення [5, с. 90-91].

Виходячи з концепції Е. Сміта, можна виокремити такі різновиди націоналізму:

	Типи націоналізму	
	Територіальний (політичний)	Етнонаціоналізм
Перед здобуттям незалежності	Антиколоніальний	Сепаратистський
		Діаспорний
Після здобуття незалежності	Інтеграційний	Ірелентизм
		Пан-націоналізм

Антиколоніальний націоналізм спрямований на подолання чужоземного гноблення та побудову нової держави і нової громадянсько-територіальної спільності, тобто політичної нації.

Інтеграційний націоналізм прагне до консолідації, об'єднання етнічно строкатого населення новоутвореної держави, формування громадянської та національної ідентичності.

Сепаратистський, діаспорний націоналізм – це намагання відколотись від більшої політичної одиниці або відколотись і зібратись на своїй етнічній батьківщині та заснувати на її місці нову націю на етнічних засадах.

Ірелентистський націоналізм – намагання поширити територіальні кордони шляхом приєднання своїх етнічних «родичів», що проживають поза межами теперішніх кордонів «етнічної нації».

Пан-націоналізм – прагнення побудувати набагато більшу етнонаціональну державу через союз культурно й етнічно близьких етнонаціональних держав.

На думку Е. Сміта, така базова типологія допомагає нам порівнювати націоналізми в середині кожної категорії і поміщати націоналізм у широкі контексти порівняння. При цьому автор застерігає, що запропонована типологія не претендує на вичерпність, оскільки оминає досить багато інших, добре відомих його видів.

До таких, зокрема, відносяться *економічний* та *культурний* націоналізм, що є досить поширеними в сучасному світі. Перший спрямований на захист економічних інтересів нації або етнічної групи, другий – на збереження їхньої культурної самобутності та культурний розвиток. Політика жорсткого економічного та культурного протекціонізму, навіть коли вона здійснюється самими «цивілізованими» та «демократичними» державами, є націоналістичною в тій мірі і настільки, в якій мірі і наскільки вони захищають свої національні інтереси [13, с. 51].

На жаль, добре відомі людству расові форми націоналізму, в тому числі – в найбільш радикальній, агресивній його формі – фашизму.

До радикальних форм націоналізму відноситься і так званий *«інтегральний націоналізм»*, який деякі автори ототожнюють із фашизмом, хоча між ними є деякі суттєві відмінності. Вперше як окремий тип він був описаний фундатором наукових досліджень націоналізму Карлтоном Гейзом, який визначив його характерні особливості, протиставляючи інтегральний націоналізм його історичним попередникам, перш за все, традиційному (консервативному) та ліберальному типам націоналізму.

«Інтегральний націоналізм» як ідеологічна течія, що оформилась у організований політичний рух, постав у Західній Європі наприкінці XIX ст. Одним із перших виразників цієї ідеології був Шарль Морє, який разом із групою французьких націоналістів і прихильників політичної реакції

*Термін походить від італійського *irredento* (визволення) – політичного руху в Італії в кінці XIX – початку XX ст. за приєднання прикордонних земель Австро-Угорщини з італійським населенням.

заснував «Аксйон франсез» («Французьку дію»), яка будувалась на ідеї расової основи нації, принципів повного підкорення інтересів особистості інтересам держави, проповідувала агресію, милітаризм, ксенофобію.

І хоча інтегральний націоналізм ніколи не здобув великої підтримки ні в Франції, ні в інших країнах Західної Європи, але він підготував ідеологічну платформу для фашизму Муссоліні і для виникнення нацизму в Німеччині.

Його вплив також сильно відчувався в ідеологічних платформах і практичних діях крайніх націоналістичних партій, що діяли в багатьох європейських країнах у період між двома світовими війнами.

Одержав він вагоме теоретичне обґрунтування та реальне втілення і в Україні. Більш того, український націоналізм у формі політичного руху, що виник на початку 20-х років минулого століття в Західній Україні і проіснував до перших повоєнних років, розвивався здебільшого саме як «інтегральний націоналізм».

Відомий американський дослідник Д. Армстронг у своїй роботі, присвяченій аналізу українського націоналізму, зробив спробу визначити загальні риси, притаманні інтегральному націоналізму. До таких він відносить:

- віру в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі інші, тобто йдеться про тоталітаризм;
- дотримання містичної ідеї солідарності всіх індивідумів, які складають націю, яку згуртували в одне органічне ціле біологічні риси і необоротні наслідки історичного розвитку;
- підпорядкування раціональної аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям, ірраціональності;
- вираження «національної волі» через сильного лідера і групу націоналістичних ентузіастів, зорганізованих в одну партію;
- прославлення дії, війни і насильства як вищого прояву біологічної життєздатності нації [14, с. 119-120].

Ці риси, на думку Дж. Армстронга, були спільними для багатьох націоналістичних рухів, що з'явилися в Європі в період між двома світовими війнами. І український «інтегральний націоналізм» у цьому плані не був виключенням, хоча самі представники цього напрямку, уособленням якого дослідники вважають Організацію Українських Націоналістів (ОУН), Українську повстанську армію (УПА) та їхніх попередників (Легія Українських Націоналістів, Союз Української Націоналістичної Молоді та інші), користувались іншими самоназвами: «організований націоналізм», «революційний націоналізм», «чинний націоналізм» тощо.

«Батьком» радикального українського націоналізму вважається Дмитро Донцов, якій визначає сформульовану ним націоналістичну програму як «чинний» (або вольовий) націоналізм. У надрукованому в 1926 р. творі «Націоналізм» він виклав свою політичну філософію, яка значною мірою вплинула на ідейне спрямування українського визвольного руху того часу, на розвиток національної свідомості, перш за все західноукраїнської молоді, а його ідеї знайшли подальший розвиток у працях ідеологів ОУН і УПА та втілення в діяльності цих організацій [див. 15].

Зазначимо, що вони ще й досі популярні серед деякої частини населення України, увійшли в програмні положення деяких сучасних ліворадикальних націоналістичних партій.

Внаслідок того, що інтегральний націоналізм (у різних його варіантах) був протягом досить довгого періоду чи не єдиною формою українського визвольного руху, найбільш активно проявив себе на політичній арені, втілювався в жорстокі форми боротьби на різних фронтах (з Польщею, Німеччиною, Радянським Союзом), саме він став сприйматись як визначальна риса «українського націоналізму». Таке уявлення стало усталеною традицією, данину якій віддавали і дослідники, і політики, і публіцисти, як радянські, так і західні [6, с. 305], у тому числі і цитований нами Джон Армстронг. Таке уявлення досить міцно укорінене і в масовій свідомості населення України, особливо в її Східних регіонах.

Але ці уявлення набагато спрощують історію розвитку і форми втілення «українського» варіанту націоналізму. На українському ґрунті центральна ідея націоналізму – визнання природності права на існування нації та її політичне оформлення приймала на окремих етапах процесу самоутвердження українців як нації і класичні форми культурницького націоналізму, і класичні форми політичного націоналізму, сполучалась і з консервативною політичною думкою (найбільшим відомим представником якої вважається В. Липинський), і з соціал-демократичним напрямком (В. Винниченко, Л. Юркевич), і з ліберально-демократичним світоглядом (М. Грушевський) тощо.

Тривала і вельми драматична історія боротьби українського народу, спрямована на захист своєї культурної самобутності, втілення ідеї побудови власної держави, спіралась на різні ідеологічні платформи і здійснювалась у різних формах, і значною мірою – в формі культурницької, просвітницької діяльності. Український націоналізм взагалі не існував як єдине, цілісне явище. «У різні періоди новітньої української історії виникали і діяли різні

українські націоналізми, які не лише об'єднувались набором певних спільних принципів та ідей, а й протистояли один одному» [6, с. 317].

Сучасне політичне життя України демонструє присутність різних політичних сил та політичних об'єднань, які сповідують різні погляди відносно того, яким чином має відбуватися розбудова української держави і процес націєтворення. Політичні програми партій, що діють зараз в Україні, представляють практично увесь спектр сучасних форм прояву націоналістичного світогляду: від національно-ліберальних та національно-демократичних до агресивно-екстремістських. Останні, це слід підкреслити, поки що не знаходять широкої підтримки серед населення України. Про це свідчать як результати соціологічних опитувань, так і результати виборів до Верховної Ради.

§ 4. Етапи еволюції націоналізму та ознаки його «повернення» наприкінці ХХ сторіччя

На початку розділу ми вже говорили про те, що два останніх сторіччя в історії людства визначаються багатьма дослідниками як «ера націоналізму», бо саме в цей період націоналістична доктрина, за висловом Г. Кона, запанувала в умах освічених класів багатьох тогочасних суспільств, а національний принцип державотворення дістав визнання та реалізацію в багатьох державах світу, поширився зі східної Європи на увесь Європейський континент, країни Південної Америки, Азії та Африки.

Переможний рух націоналізму відбувався окремими хвилями, які, як правило, співпадали з гострими катаклізмами в суспільному житті – війнами, революціями, спричиняючи їх або стаючи їх наслідками.

Щодо періодизації процесу поширення націоналізму існують різні точки зору і різні визначення фаз його розвитку, які базуються на різних методологічних засадах.

Найбільш визнаною вважаються схема, запропонована Е. Гелнером, хоча вона носить євроцентристський характер, залишає поза увагою ті процеси, що відбувались в інших регіонах Земної кулі.

*Слід зазначити, що серед істориків не існує єдиної думки щодо часу і місця народження націоналізму. Одні вважають, що уперше він виник в Англії XVI ст. (Л. Грінфелд), інші називають Англію та Голландію XVII ст., Північну Америку кінця XVIII ст. (Г. Кон та Л. Свайлер). І Кедорі відносить народження ідеології націоналізму до 1806 р. – дати прилюднення «Звернення до німецької нації» Й. Г. Фіхте. Але щодо початку епохи націоналізму існує досить узгоджена позиція. Її зазвичай пов'язують із початком Великої Французької революції.

Виходячи з визначення націоналізму як політичного принципу, який вимагає, щоб політичні і етнічні кордони співпадали, Е. Гелнер виокремлює в процесі еволюції націоналізму на протязі майже двох сторіч п'ять стадій:

- стадію утвердження націоналістичної ідеї (кінець XVIII – початок XIX сторіччя – до 1818 р., скінчення наполеонівських війн);
- стадію іредентизму (тривала з 30-х років XIX сторіччя до початку XX сторіччя і скінчилась після Першої світової війни);
- стадію, яку він визначає як «Тріумф і поразка націонал-іредентизму» (1918 р. – початок 30-х років XX сторіччя);
- стадію, яку за аналогію з газлом нацистів він називає «Ніч і туман» (Nacht und Nebel). Вона охоплює передвоєнний період і період Другої світової війни);
- стадію зниження напруженості етнічних переживань, що почалась у повсякденний період [1, с. 162-184].

За схемою Гелнера, на першій стадії еволюції націоналізму завершується формування націоналістичної концепції політичного устрою світу. І хоча потреба в культурній однорідності політичної спільноти ще не викликала потреби в перегляді кордонів існуючих середньовічних монархій «вже тоді світ достатньо визрів, щоб невдовзі прислухатись до проповіді націоналізму, ствердженню, що легітимними є тільки ті політичні одиниці, які мають своїм фундаментом націю, – який би зміст ні вкладався в це поняття» [1, с. 166].

Саме це промонстрував наступний період – «Епоха іредентизму». Це час, коли невпинно зростає прагнення втілити в життя формулу «одна культура – одна держава». Найбільший сплеск національно-визвольних змагань та рухів, спрямованих на побудову держави за національним принципом, прийшов на II половину XIX ст. – початок XX ст. В цей період відбулось об'єднання Німеччини та Італії, здобули незалежність держави, які раніше входили до складу Австро-Угорської та Османської імперії (Румунія, Болгарія, Чорногорія, Сербія, Албанія тощо), набирили силу процеси національного відродження народів Центральної та Східної Європи (поляків, чехів, словенців, українців тощо).

Війна 1914-1918 рр. стала своєрідним підсумком попередньої стадії еволюції націоналізму і відкрила новий.

Чому саме Гелнер визначає його як «Тріумф і поразка іредентизму?»

З одного боку, можна говорити про досить вагомий «досягнення» на шляху реалізації націоналістичної ідеї (в тому тлумаченні, якого

додержується Гелнер). З карти світу остаточно зникли династичні імперії: Російська (яка, щоправда, невдовзі трансформувалась у Радянський Союз), та Австро-Угорська. На їхніх уламках виникли нові держави: Чехословаччина, Угорщина, Польща, Фінляндія, Югославія, Естонія, Латвія, Литва. Одержала самостійність Ірландія, деякі інші країни.

Саме в цей період вперше «право націй на самовизначення» одержало юридичне обґрунтування. Пізніше воно було закріплено в статті 1-ій «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам», яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1960 р. Ця стаття проголошувала: «Всі народи мають право на самовизначення; в силу цього права вони вільні визначати свій політичний статус і вільно здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток».

Симптоматично, що вже в самій Декларації право на самовизначення було обмежено в статті 6, яка проголошувала: «будь-яка спроба, спрямована на часткове або повне порушення національної єдності або територіальної цілісності країни, несумісна з цілями і принципами Статуту Об'єднаних націй» (Резолюція ООН 1514 (XV), грудень 1960 р.).

В результаті прийняття Декларації виникло юридичне протиріччя між принципами самовизначення і територіальної цілісності, яке, на думку багатьох спеціалістів, практично неможливо вирішити. Бо, як правило, самовизначення одного народу може здійснюватись лише за рахунок ущемлення прав інших. Саме ця обставина не тільки зумовила багато протиріч і конфліктів сучасного світу, але й стала причиною «поразки епохи ірредентизму».

Встановити такий світовий устрій, де кожна культура буде розвивалась під власним політичним дахом, можна, на думку Гелнера, різними методами; тією чи іншою ціною. Це можна зробити:

- шляхом асиміляції іноетнічних груп, прищеплюючи їм нову культуру і нову національну ідентичність;
- тих, «хто не вписується в бажану етнічно однорідну соціально-політичну цілісність», можна вбивати;
- людей, що порушують цілісність культурно-політичної організації території, можна переселяти в якесь інше місце (добровільно, якщо люди самі вирішили покинути місце свого проживання, вважаючи його небезпечним, або примусово);
- можна міняти політичні кордони, проводячи їх таким чином, щоб культурно споріднені спільноти могли існувати разом. Але, підсумовує Гелнер, «якщо враховувати складність етнографічної карти Європи (цей

метод навряд чи міг оказатись достатньо ефективним, якщо тільки не сполучати його з іншими методами, що вказані вище) [1, с. 169-175].

Використання виключно насильницьких методів взяла на своє озброєння найбільш агресивна форма націоналізму – фашизм. Масові вбивства та примусове переселення народів набули вражаючих масштабів.

Цікаво, що, на відміну від деяких дослідників, які вважають, що ідеологія нацизму є відхиленням в історії розвитку європейської думки, якимось збоченням, Гелнер припускає, що «четверта стадія розвитку націоналізму – стадія впорядкування етнічної карти з використанням будь-яких, у тому числі таких жорстоких методів, які важко себе уявити, не була ні випадковістю, ні якимось відхиленням». Навпаки, ця стадія має в історії розвитку європейської думки досить обґрунтовані ідейні витoki, «саздальгедіг була вписана в порядок денний» [1, с. 169-175].

Не тільки нищівна поразка найбільш агресивної форми націоналізму, яка, здавалось б, надовго мала відвернути від нього людство, але й ті зміни, що сталися у повоєнний період, дозволили Гелнеру, як і багатьом іншим дослідникам, вважати, що націоналістична доктрина перестала відігравати свою засадничу роль.

На фоні бурхливого економічного розвитку, перш за все в країнах Західної Європи, відбувається знецінення націоналістичних ідей. Вони, як зазначає Е. Гелнер, були суттєво підірвані цінностями суспільства споживання, на які перетворились найбільш розвинуті країни Західного світу.

Саме в цей період починається процес економічної та культурної конвергенції (зближення), який став початком перетворення усього світу на одну глобальну систему.

Найбільш суттєвим проявом процесу глобалізації є формування єдиного економічного простору на основі розповсюдження досягнень науково-технічного прогресу, інтеграції фінансових ринків та капіталів, промислового та наукового виробництва. Завдяки цьому національні економіки втрачають свою замкненість, стають все більш залежними від міжнародних корпорацій, банків тощо, в цілому – від загального стану міжнародної економіки.

Про глобалізацію сучасного світу також свідчить посилення регулятивної ролі міжнародних організацій: ООН, Міжнародного валютного фонду, Всесвітнього банку, Ради Європи тощо. Ці наднаціональні утворення

¹Маються на увазі ідеї Д.Маціні, Й.Гердера, Й.Фіхте, Ф.Ніше тощо, «роматизований» образ нації та її місці, який вони змальовують (див. уривки з їхніх робіт у збірці «Націоналізм: Антологія». – К, 2000).

все більшою мірою перебирають на себе повноваження, які раніш відносились виключно до прерогативи національних держав, все активніше впливають на їхню економіку, політику, культурний розвиток. Найбільш вагомим виявом інтегративних тенденцій є формування Європейського Союзу, що постійно розширює свої рамки.

Широкі розповсюдження засобів комунікації та масової інформації, що охопили єдиною системою навіть віддалені куточки Землі, надало людям можливість відчувати себе «громадянином світу», бути причетним до всього, що відбувається у світі, мати доступ до багатьох джерел інформації, прилучитись до світової культури.

Саме переможний поступ процесу глобалізації, особливо на початкових його етапах, дав підстави сподіватися на те, що інтегративні тенденції стали домінуючими, а націоналістичні ідеології втратили своє суспільно-економічне та політичне підґрунтя. Тому «етнічний ренесанс» (а саме так визначають активізацію етнічних процесів в останню чверть ХХ ст.) був розцінений деякими вченими як «етнічний парадокс», тобто як несподіване явище, що не відповідає усталеним уявленням.

Але виявилось, що сучасний стан суспільства навряд чи може розцінюватись як такий, що не відповідає загальним тенденціям суспільного розвитку. Адже постійне протистояння інтегративних та дезинтегративних тенденцій вважається закономірною особливістю процесу історичного розвитку людства. Це підтверджується і тією еволюцією, що зазнала націоналістична ідея. Період її «тріумфу» зазвичай змінювався періодом її «поразки».

Останній сплеск дезинтегративних процесів може розцінюватись як парадоксальний лише тому, що йому дійсно передував досить довгий період «спокою» (приблизно – з кінця 40-х років до кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.). Він був спричинений не тільки і не стільки тими проявами процесу глобалізації, про які ми говорили вище (адже вони стали давати себе знати багато пізніше). Головною причиною стабілізації етнічних відносин у той період стала стабільність політичного устрою світу. Він після Другої світової війни був розподілений на зони впливу двох наддержав: США та Радянського Союзу, які і забезпечували цю стабільність, у тому числі – з позиції сили. Послаблення політичного режиму в СРСР у період «перебудови», його остаточний крах у 1991 р. кардинально змінили увесь

*Слід зауважити, що цей спокій був досить відносним. Адже в світі, в тому числі і в країнах Заходу, постійно жевріли, а іноді ярко спалахували вогнища міжнаціональних конфліктів, сепаратистські, автономістські рухи тощо.

міжнародний устрій і помітно вплинули на стан етнічних процесів, особливо в Східній Європі.

Які саме факти свідчать про те, що людство в черговий раз переживає процес глобальної дезинтеграції на етнічній основі? Що дає можливість говорити про «повернення» націоналізму?

Найбільш вагомим підставою для цього стало виникнення на початку 90-х років нових національних держав. Внаслідок розпаду СРСР та Югославії, роз'єднання Чехії та Словачки чисельність міжнародно визнаних та невизнаних держав, що заявили про свій суверенітет, значно збільшилось. І, як зазначає Е. Гобсбаум, «навіть чи хтось може поручитись, що в найближчий час національний сепаратизм не досягне нових успіхів». І продовжує далі: «Отож, якби автор... висловив думку, що націоналізм як фактор історичних змін *занадає* (порівняно з піднесенням його ролі протягом ста років від 1830-х до кінця Другої світової війни), його можна було б звинуватити у спробі вести читачів в оману» [16, с. 771].

Сепаратистські, автономістські настрої та рухи заявляють про себе практично в усіх регіонах сучасного світу. Достатньо лише перелічити ті зони напруженості, які існують у «західному» світі. Це «баскська проблема» в Іспанії; «корсиканська проблема» у Франції; перманентно виникаючі тертя між фламандською та валонською частинами населення Бельгії. Це шотландський, уельський сепаратизм у Великій Британії, не говорячи про постійно вибухонебезпечний Ольстер і загалом – Ірландську проблему. Не можна не згадати той факт, що тільки незначна перевага в чисельності противників відокремлення провінції Квебек від Канади (а це питання уряд Канади був змушений вивести на референдум) дозволила зберегти цілісність країни.

Хоча «розпуску» Радянського Союзу відбувся мирним шляхом, йому передували і стались вже після цієї події багаточисельні міжетнічні та міжнаціональні конфлікти. Криваві міжетнічні сутички в Сумгаїті, Баку, Фергані, Ош, Якутії, Таджикистані тощо, війни між Молдовою та Придністров'ям, Вірменією та Азербайджаном; Грузино-Абхазький та Грузино-Осетинський збройні конфлікти, триваюча вже багато років війна в Чечні... Перелік цих драм у житті народів, що досить довго мирно співіснували один з одним, можна значно продовжити. В цілому, остання чверть ХХ ст. характеризується багаточисельними проявами агресивного націоналізму, аж до етнічних чисток, які зазнали народи Югославії.

Навіть окремі, уривчасті дані про число загиблих у міжетнічних, міжнаціональних конфліктах свідчать, що їхніми жертвами стало багато мільйонів людей.

Наведені факти: структурування населення за національно-державним принципом, що продовжилось наприкінці ХХ сторіччя і початку ХХІ ст., широке розповсюдження сепаратистських, автономістських рухів, збройних сутичок на етнічній або національній основі є свідченням того, що центральна доктрина націоналізму зберігає свою значущість, а націоналістична ідеологія – свою спроможність мобілізувати людей на політичні дії заради захисту своїх національних інтересів. При цьому не має значення, чи є вони істинними, чи хибно зрозумілими.

Про перехід до постнаціоналістичної стадії розвитку можна говорити лише стосовно окремих країн Західної Європи [див. 17]. Але й у них останнім часом все більшого розповсюдження набувають ксенофобські настрої, все більшу підтримку знаходять радикально-націоналістичні партії та рухи, які взяли на своє озброєння гасла захисту «корінного населення» від чужинців, мігрантів, біженців тощо, аргументуючи це не тільки економічними міркуваннями, але і відверто расистськими висловлюваннями.

Чергова хвиля націоналізму, що охопила в останню чверть ХХ ст. не тільки країни третього світу і колишнього «соціалістичного табору», але й багато європейських держав з усталеною демократичною системою, примусила в котрий раз замислитись: чи є така історична конструкція, як національна держава, необхідним етапом всевітньої історії, або це помилковий шлях, обраний людством під впливом ідей великих французьких Просвітників та утвердження моделі громадянської нації, яка стала загальноновизнаною в модерну епоху? І якщо диференціація людства за національно-державним принципом була помилковою, то чи можливо цю помилку виправити? Від відповіді на ці питання залежить прогноз подальшого світового устрою і подальшої дієвості націоналістичної доктрини.

З одного боку, останнім часом все більш сталою є тенденція руху соціуму до широкої громадянської єдності. Перший крок у цьому напрямку зроблено зі створенням Європейського співтовариства, яке перебрало на себе багато функцій суверенних національних держав, що увійшли до його

складу. Цей експеримент, якщо він виявиться вдалим, може в подальшому призвести до подолання такого жорстокого розмежування людства на нації-держави. Саме формування Єдиної Європи дає підстави говорити про перспективи згасання ролі націоналізму в сучасному світі.

Як вважає французький політолог і соціолог Маттей Доган, країни Західної Європи вже знаходяться в постнаціоналістичній стадії існування, прагнучи до наднаціонального співробітництва в результаті тих глибинних процесів економічного, соціального, культурного та політичного взаємопроникнення, що відбувається [17, с. 86].

З іншого боку є все більше підстав для висновку про подальше зростання намагань кожного етносу побудувати свій власний «державний дах». Висловлюється думка, що існування політичних спільнот в майбутньому стане неможливим. На це, зокрема, вказує Дж. Комарофф, який вважає, що «процеси глобалізації та етнізації є двома боками єдиної всевітньої сили, що немов «зверху» та «знизу» підточують національну державу і на наших очах руйнують її» [18, с. 52]. А це означає, що націоналізм і надалі буде зберігати свою роль та значущість.

§ 5. Націоналізм як стан індивідуальної та масової свідомості: проблеми соціологічного аналізу

Серед багатьох змістів, що вкладаються в термін «націоналізм», досить розповсюдженим є його розуміння як особливого стану масової та індивідуальної свідомості. Це виглядає досить обґрунтованим, адже будь-яка політична ідеологія спрямована перш за все на мобілізацію людей на спільні політичні дії. А для цього необхідно, щоб ті чи інші ідеологи (в даному разі – націоналістичні) оволоділи масами, стали частиною їхнього світогляду, викликали відповідні почуття та прагнення.

Які саме погляди, ідеї, цінності, емоції тощо повинні бути укорінені в масовій свідомості, щоб характеризувати її як таку, що має націоналістичну спрямованість? Які особливості самосвідомості особистості та її поведінки можуть надати підстави вважати її «націоналістом»? Саме в цих питаннях ми і спробуємо розібратись.

На наш погляд, проблема націоналізму як соціального, соціально-психологічного феномену є саме тією проблемою, яка безпосередньо відноситься до предметного поля соціології і, зокрема, етносоціології як її галузі. На жаль, саме з позицій соціологічного підходу вона поки що не одержала достатньо глибокої теоретико-методологічної та методичної розробки. Майже відсутні, принаймні в Україні, дослідження, які б мали за

¹Роздумам на цю тему присвячені статті таких визначних вчених, як Кетрін Вердері, Фрік Хобсбаум, Том Нейрін, Юрген Хабермас та Майкл Маня, що вміщені в збірці «Нація і націоналізм» (М., 2002). Ці автори займають досить протилежні позиції відносно майбутнього національних держав та подальшої ролі націоналістичної доктрини.

головну мету вивчення стану суспільної свідомості під кутом зору розповсюдженості в ньому поглядів та настроїв, які можуть бути інтерпретовані як прояви націоналістичного світосприйняття.⁴

Тією чи іншою мірою уявлення про це дають дослідження національної та етнічної ідентифікації, стану міжетнічних відносин, політико-ідеологічних орієнтацій. Але все ж таки всі вони торкаються лише окремих проявів націоналістичного синдрому, між тим як цілісне уявлення щодо розповсюдженості серед населення націоналістичних позицій, різних типів «націоналізму» можна одержати, лише спираючись на концепцію аналізу саме цих проблем.

Вона, на нашу думку, має виходити з уявлення про суттєвішу ознаку націоналізму як особливого стану свідомості. Такою більшість дослідників, що торкаються цієї проблеми (Е. Г. Кон, Л. Снайдер, Е. Гелнер, П. Альтер та інші), вважають домінуючу роль цінності нації в структурі особистісних та групових цінностей. Так, на думку П. Альтера, «націоналізм існує тоді, коли лояльність щодо нації займає вище місце у шкалі індивідуальних прив'язаностей та лояльностей... Людина більш не усвідомлює себе членом людства і, відповідно, громадянином світу... Вона ідентифікує себе з нацією, з її історичною та культурною спадщиною та з формами її політичного існування. Нація (або національна держава) стає для неї життєвим світом та джерелом сенсу життя як у сучасному, так і в майбутньому [20, с. 215].

Тобто визначальною ознакою «націоналіста» є сприйняття нації як найвищої цінності. Якщо скористатись одним із тлумачень терміна «націоналізм», яке наводиться в Вебстерівському «Новому міжнародному словнику», то йдеться про *самопознату власної нації* [цит.ється за 6, с. 130].

Але це дуже узагальнене уявлення потребує подальших уточнень. Адже націоналізм як феномен свідомості може мати такі ж суттєві відмінності, які існують і в націоналістичних ідеологіях та політичних практиках, починаючи від поміркованих і закінчуючи войовничими, екстремістськими їхніми формами. Перше уточнення, що потребується: до якого саме типу національної спільноти декларується глибока відданість? Це особливо необхідно, коли держава є гетерогенною в етнонаціональному відношенні, охоплює різні етнонаціональні групи.

⁴Як вивчення можна згадати лише дослідження, виконане під керівництвом Л. М. Дробіжської «Демократизація та образи націоналізму у Російській федерації 90-х років» [див. 19].

Так, досліджуючи цю проблему в Україні, необхідно розрізнити національно-державницьку та переважно етнічну спрямованість особистості.

У відповідності з тією класифікацією типів націоналізму, що розглядалась у попередніх розділах, визнання як найвищої цінності своєї приналежності до етнічної спільноти, пріоритету її інтересів визначається як етнонаціоналізм. Визнання ж як найвищої цінності своєї приналежності до національно-політичної спільноти та її інтересів підпадає під категорію «громадянський націоналізм». Незважаючи на те, що таке розмежування, як ми вже говорили, в окремих винятках носить відносний характер, у тому аспекті, що аналізується зараз, відмінності між цими різновидами націоналізму є принциповими.

Саме громадянський націоналізм частіше, ніж етнонаціоналізм, викликає позитивні конотації, зближується, якщо не повністю отожднюється, з поняттям «патріотизм».

Як приклад, наведемо ту трактовку терміна «націоналізм», яке міститься в «Етнічному довіднику» (Київ, 1997 р.). Автор відповідної статті Олександр Нельга визначає націоналізм як «світглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим (підкреслено нами) представникам народу, що виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитись на націю ... Коли мета перетворення певного народу на державну націю вже досягнута, націоналізм тим самим остаточно виконує свою історично-конструктивну роль і від нього має залишитись лише патріотизм» [21, с. 99].

На нашу думку, це досить показове вживання термінів «націоналізм» та «патріотизм». Розглядаючи націоналізм як позитивне явище (бо, згадаємо, він «притаманний передовим представникам народу»), автор все ж таки вважає за бажане, щоб на зміну йому у вже здобутій державі прийшов патріотизм.

Очевидно, що автор враховує усталений контекст вживання цих термінів. Адже «патріотизм» традиційно сприймається як поняття вищої моральної ваги, тоді як «націоналізм» має змістовну «тінь», підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо [6, с. 140].

Яскравим прикладом саме такого розмежування націоналізму та патріотизму може бути висловлювання з цього приводу відомого російського мислителя Миколи Бердяєва: «Помилково отожднювати націоналізм з патріотизмом та обвинувачувати противників націоналізму в відсутності

патріотизму, в байдужості до своєї батьківщини й до свого народу. Націоналізм не є тільки природна і елементарна любов до своєї батьківщини і до свого народу, усвідомлення єдності історичної долі. Націоналізм є прихована форма егоцентризму, гордості й зарозумілості, чванства й похвальби. Усе, що визнається гріхом та пороком для окремої людини, визнається добродієм для національного колективу» [22, с. 101].

Дискусія щодо співвідношення термінів «націоналізм» та «патріотизм» точиться вже багато років і наврайд чи може бути продуктивною з позицій ціннісного підходу, оскільки уявлення про «добро» та «зло» носить переважно особистісний характер.

Якщо ж відійти від суб'єктивізму у вирішенні цього питання, то можна знайти досить суттєві відмінки у вживанні термінів «націоналізм» та «патріотизм». Головне, що їх розрізняє, – це те, що дані почуття мають різні адресати. В першому випадку воно пов'язує індивіда з нацією, в другому – зі своєю країною, Батьківщиною. А це далеко не одне і теж. Адже можна шире любити свою країну і одночасно не сприймати націоналістичну ідеологію. Тобто можна бути патріотом і не бути націоналістом і навпаки. Але в окремих випадках ті відмінки, які мають кожне з цих визначень, не є настільки суттєвими. Це якраз той випадок, коли йдеться про відданість нації–державі.

Однак повернемося до проблеми методології соціологічного аналізу націоналізму як особливого стану масової та індивідуальної свідомості. Такий аналіз має бути спрямований на вирішення двох головних взаємопов'язаних між собою завдань: по-перше, надати уявлення про розповсюдженість у країні, окремих її регіонах осіб із націоналістичною спрямованістю думок та почуттів, по-друге – визначити типи «націоналістів» та їхні характерні особливості. Це вимагає застосування цілої системи критеріїв та емпіричних показників стану свідомості та реальної поведінки. Перш за все, необхідно визначити ті показники, які дають підставу для висновку про те, що ми маємо справу саме з націоналістичним свігосприйняттям. Про це може свідчити:

- високий ступінь ототожнення себе з політико-громадянською чи етнічною спільнотою, або одночасно і з тією, і з іншою;
- висока значущість цінності приналежності до однієї або до обох цих спільнот;
- визнання інтересів національної (етнічної) спільноти як найвищої особистісної цінності, високі рангові місця, що займають інтереси нації, етнопонаціональної групи в загальній ієрархії інтересів.

Усі ці показники, як правило, використовуються при вивченні національної (етнічної) ідентичності та дозволяють зафіксувати гіпертрофовані її прояви («гіперідентичність»), яка в даному разі свідчить, що людина вважає себе клітиною великого соціального організму, ім'я якого – нація.

Але між націоналізмом та гіперідентичністю як високим рівнем ототожнення себе з етнопонаціональною спільнотою існує суттєва різниця. «Націоналізм – це ідея – форсе, яка наповнює людський мозок і серце новими думками і новими почуттями та спонукає людей втілювати свої переконання в організованій діяльності» [11, с. 629].

Прагнення втілити в життя ідею нації як найвищої цінності є визначальною рисою націоналізму в усіх його різновидах: і як ідеології, і як політичної практики, і як феномену масової та індивідуальної свідомості. Тому соціологічний аналіз останнього вимагає застосування і таких емпіричних показників, як готовність до практичних дій, спрямованих на захист інтересів своєї спільноти, та засоби, які для цього обираються. Адже існує досить істотна різниця між просто носіями націоналістичних переконань і тими, хто вважає за необхідне безпосередньо діяти у відповідності з ними. Тобто, в даному разі аналіз має бути спрямований на визначення місця особистості в шкалі: від пасивної до високо активної позиції. Остання може бути свідомством глибини націоналістичних переконань, їхньої усталеності.

Прагнучи визначити соціологічний «портрет націоналіста» та особливості різних його типів, необхідно також врахувати ті форми політичних дій, які: а) вважаються доцільними; б) в яких особистість бере безпосередню участь.

Такі форми можуть бути конституційними та позаконституційними, мирними або насильницькими, а їхні конкретні різновиди (якщо, наприклад, згадати особливості перебігу політичних подій в Україні за період, що передував здобуттю її незалежності і в останні десятиріччя) можуть варіюватись від мирних демонстрацій до гострих сутичок з органами правопорядку. Таким чином, *орієнтація на різні форми політичної боротьби, особливо – безпосередня участь у тих чи інших політичних акціях дає підстави для подальшої диференціації носіїв націоналістичних поглядів та почуттів.*

Важливою інформацією для цього дає також уточнення, які саме політичні партії та об'єднання (національно-демократичної або ж радикальної спрямованості) підтримуються, в діяльності яких саме партій особа бере

участь і в якій ролі: симпатика, що віддає свій голос за партію та її висуванців у процесі виборів; члена партії, учасника акцій, що проводяться тощо. Якщо цю інформацію доповнити аналізом програм, платформ, декларацій партій та угруповань, до яких індивід себе відносить, то можна одержати достатньо грунтовні підстави для типологічного аналізу.

Досі поза нашою увагою залишилась дуже істотна риса націоналістичної самосвідомості, а саме – *пріоритет позитивного ставлення до представників власної нації з одного боку, з другого боку – недовірише, якщо не відкрито вороже відношення до інших народів*, особливо коли вони вважаються такими, що загрожують безпеці власного народу в сучасному чи майбутньому. Ганс Кон вважає, що почуття націоналізму є подвійним: «всередній нації він веде до живої симпатії між всіма членами нації; між націями він проявляється в байдужості, недовірі, а то й в ненависті до людей, які перебувають зовні національної орбіти. У внутрішньонаціональних відносинах люди керуються не тільки переконанням про наявність сталих спільних інтересів, а й почуттями симпатії, відданості і навіть готовності до самопожертви. У міжнародних відносинах вони керуються переконанням про відсутність сталих спільних інтересів між різними державами і почуттями, які варіюють від повної байдужості до найсильнішої антипатії, та можуть дуже швидко змінюватись у межах цієї шкали [11, с. 630].

Звернемо особливу увагу на те, що всупереч досить розповсюдженому (особливо на побутовому рівні) уявленню про іманентно притаманні «націоналісту» шовінізм, ксенофобію, почуття національної винятковості тощо, Г. Кон вважає, що в цілому характерне для націоналістичної самосвідомості *упереджене ставлення до інонаціональних груп може коливатись від повної байдужості до найсильнішої антипатії*. І це важливо враховувати при спробі визначити різні типи «націоналіста».

Відмінними їхніми особливостями є *установки на ті чи інші поведінкові стратегії в ситуаціях міжетнічної, міжнародної взаємодії*. Для людини з націоналістичним світосприйняттям можуть бути характерні такі її варіанти:

- стратегія, що спрямована на запобігання контактів із представниками інших національностей, на створення мононаціонального середовища, тобто ізоляціонізм;
- стратегія дискримінації – прагнення забезпечити домінування своєї етнічної групи в головних сферах життєдіяльності суспільства, на обмеження ролі, прав та можливостей або всіх інших, або окремих етнічних груп;

- стратегія, спрямована на відтискування груп, що сприймаються як ворожі, з тих соціальних, професійних тощо ніш, які вони займають, з місць їхнього постійного проживання аж до фізичного їхнього винищення, тобто етноциду (народоуничення).

Важливо врахувати, що всі ці стратегії можуть існувати як у формі вербальної підтримки тієї чи іншої з них, так і реалізуватись особистістю в повсякденному житті або шляхом участі у відповідних масових акціях.

Таким чином, емпіричне дослідження націоналізму в його індивідуально-особистісній формі потребує застосування цілої системи критеріїв.

Аналізуючи стан свідомості особистості, необхідно визначити:

- місце цінності нації та її інтересів у структурі особистісних цінностей і інтересів;
- значущість, яка надається приналежності до національної та етнічної спільноти, міру сформованості національної та етнічної ідентичності, їхнє місце в загальній структурі соціальної ідентичності особистості;
- відношення до іноетнічних груп та їхніх представників (толерантне – інтолерантне);
- стратегії міжетнічної, міжнародної взаємодії, які: а) вважаються доцільними; б) застосовуються;
- політико-ідеологічні напрямки, які особистість вважає виразником своїх поглядів, політичні партії, блоки, угруповання, які вона підтримує, і в якій формі.

Необхідно підкреслити, що той ряд критеріїв та емпіричних показників, за допомогою яких фіксуються найбільш суттєві риси «націоналіста», може не відповісти їхньому співвідношенню, яке уявляється закономірним та логічним при побудові теоретичної моделі. Теоретично можна більш-менш чітко окреслити найбільш типові риси полярних типів: «домірованого націоналіста» – з одного боку та «радикального націоналіста» – з другого. Між ними може знаходитись ряд «змішаних» типів, виявити та описати які можливо, лише спираючись на результати масштабних соціологічних досліджень.

Зазначимо, що радикальний націоналізм, як свідчать результати виборів до Верховної Ради, з кожним разом отримує все меншу підтримку населення України. Але партії, об'єднання такої спрямованості все ж таки не тільки мають свій електорат, але й своїх глибоко переконаних прихильників. У той же час саме екстремізм деяких партій, політичних об'єднань, що діють не тільки в Україні, зіграв не останню роль у девальвації серед значної частини

населення країни Національної ідеї. Попуки такого її змісту, який мав би сприяти консолідації багатоетнічного складу громадян України, поки ще тривають. Тому діагностика стану українського суспільства під кутом зору розповсюдженості в ньому націоналістичного світосприйняття в його «класичному» (громадянському) варіанті і в формі етнонаціоналізму, особливо в його радикальних формах, є гостро актуальною.

РЕЗЮМЕ

Підсумовуючи далеко не повний огляд існуючих у сучасній науці протрактувань сутності націоналізму та його форм, необхідно підкреслити, що ця проблема має міждисциплінарний характер. Її досліджують майже всі соціогуманітарні науки. Крім того, останнім часом позначилась тенденція виокремлення нового наукового напрямку, в рамках якого робиться спроба систематизувати багаточисельні і багатаспектні теоретичні дослідження з націоналізму, представити їх як систему існуючих концепцій, наукових парадигм тощо. Йдеться про такі наукові та навчальні дисципліни, як «Націологія», «Соціологія націоналізму», «Теорія націоналізму» тощо.

Навряд чи доцільно та навіть можливо, особливо в умовах все більш тісної інтеграції окремих галузей суспільного знання, провести жорсткі кордони між ними. І все ж таки кожна з наук прагне більш-менш чітко визначити свій аспект дослідження. Стосується це й етносоціології.

На наш погляд, найбільш притаманне її специфіці за предмету є дослідження ролі націоналістичної ідеології та політичних угруповань, що її сповідують, в актуалізації етнічності, мобілізації етнонаціональних груп на політичні дії під націоналістичними гаслами.

Значні прогностичні можливості надає діагностика стану індивідуальної та масової свідомості під кутом зору розповсюдженості націоналістичного світосприйняття в різних його формах, різних гілках «націоналістів». Адже від цього значною мірою залежить успішність інтегративних процесів у суспільстві, тенденції розвитку міжетнічних відносин, в цілому – суспільно-політична обстановка в країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геллнер Э. Пришествие национализма: мифы нации и классы // Нации и национализм. Пер. с англ. и нем. – М.: Практикс, 2002. – С. 146-201.
2. Smith A. Theories of Nationalism. – New-York; Evanston; San Francisco; London; – Harper and Row, 1971.

3. Коротеева В. В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. – М.: Российский государственный гуманитарный у-т, 1999.
4. Вердери К. Куда идут «нация» и «национализм»? // Нация и национализм / Пер. с англ. и нем. – М.: Практикс, 2002. – С. 297-307.
5. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основа, 1994
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999.
7. Сміт Е. Доктрина та її критики // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 235-252.
8. Картунов Н. Национализм // Политичні читання. – 1994. – № 2. – С. 267-274.
9. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности // Вестник МГУ. Сер. 18: Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 22-54.
10. Миллер А. И. Национализм как теоретическая проблема // Полис. – 1995. – № 6. – С. 54-60.
11. Кон Г. Західний і східний націоналізм // Націоналізм: Антологія... – С. 629-634.
12. Грінфельд Л. // Визначення націоналізму // Націоналізм: Антологія... – С. 688-703.
13. Поздняков Э. А. Нация. Национализм. Национальные интересы. – М.: Прогресс, 1994.
14. Армстронг Дж. Український націоналізм // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 111-121.
15. Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова // Націоналізм: Антологія... – С. 386-447.
16. Гобсбаум Е. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя // Націоналізм: Антологія... С. 771-796.
17. Доган М. Угасание национализме в Западной Европе // СОЦИС. – 1993. – № 3. – С. 86-98.
18. Комаров Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце ХХ века // Этничность и власть в полиэтничных государствах. – М., 1994. – С. 36-53.
19. Дробязева Л. М., Аклаев А. Р., Коротеева В. В., Солдатова Г. У. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов. – М., 1997
20. Альбер П. Националізм: проблеми визначення // Націоналізм: Антологія... С. 211-215.
21. Етнічний довідник: в 3-х частинах. – ч. 1. Поняття та терміни – К., 1997 // Центр етносоціологічних досліджень інституту соціології НАН України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут етнічних, регіональних та діаспорних студій.
22. Бердяев Н. О современном национализме // Философские науки. – 1991. – № 3. – С. 99-104.

Питання для самоконтролю

1. Чому сучасні дослідники вважають за необхідне говорити не про націоналізм, а про націоналізми?
2. У чому полягає головна доктрина націоналізму?

3. Які існують різновиди та типи націоналізму?
4. Які особливості має «націоналістичний» дискурс?
5. Які підстави має твердження про «повернення націоналізму» наприкінці ХХ сторіччя?
6. У чому полягає суперечлива роль націоналізму в суспільно-політичному розвитку людства?
7. Яку роль відігравав націоналізм у різні періоди історії України? Чи можна говорити про специфічні особливості «українського націоналізму»?
8. Які головні прояви націоналізму на індивідуально-особистісному рівні?
9. Як співвідносяться між собою «націоналізм» та «патріотизм»?

РОЗДІЛ 8. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Даний розділ нашого лекційного курсу побудований у формі *case-study*, тобто аналізу випадку. В якості такого розглядається етнонаціональна ситуація в Україні.

Дана проблема досліджується сьогодні представниками багатьох суспільних наук і насамперед – політологами. Нашу задачу ми бачимо в спробі реалізації специфіки етносociологічного підходу до її вивчення. Це означає, що нас буде в першу чергу цікавити детермінованість соціальних процесів етнічним фактором. У центрі нашої уваги буде знаходитися така найважливіша характеристика етнонаціональної ситуації в сучасній Україні, як суперечливість і складність процесу консолідації народу України в єдину політико-територіальну спільність, так і обумовленість успішності цього процесу етнонаціональною структурою населення країни, його соціокультурними та етнокультурними особливостями.

Аналіз названих проблем вимагає широкого використання статистичних даних і результатів соціологічних досліджень. Відбиваючи сформовану на даний момент ситуацію, вони можуть застаріти вже в найближчій перспективі. Тому ми вважаємо за необхідне підкреслити, що основним завданням цього розділу є не стільки характеристика стану етнонаціональних процесів у даний момент, скільки демонстрація специфіки етносociологічного підходу й логіки етносociологічного аналізу соціальних явищ і процесів.

§1. Концептуальні засади процесу націєбудівництва в Україні

Уже понад 15 років Україна переживає один зі складніших та визначальних етапів своєї історії – етап будівництва національної державності. Цей процес, як підтверджує досвід багатьох країн, що вже пройшли цей шлях, з необхідністю повинний супроводжуватися процесом націєбудівництва.

Як ми вже говорили (див.: §1 II розділу), існує дві основні стратегії реалізації цієї задачі. Одна з них виходить з етнічної моделі нації, друга – з політичної її моделі. Нагадаємо, що в першому випадку мова йде про націю як етнічний колектив, організований політично у формі держави, у другому – про поліетнічне за своїм складом утворення, головними ознаками якого є територія й громадянство.

Вибір тієї чи іншої моделі нації означає одночасно орієнтацію на принципово різні ідеології державного будівництва.

Дискусія навколо цієї проблеми, що велася з перших днів проголошення незалежності України, і яка особливо загострилася в період підготовки й обговорення Конституції України (1996 р.), завершилася прийняттям скоріше компромісного формулювання. Даліму вибору між «етнічною» та «громадянською» моделями нації розробники Конституції України вирішили шляхом поєднання елементів цих моделей. Так, у преамбулі до Основного Закону України вживаються одночасно такі терміни, як українська нація й український народ – громадяни України всіх національностей.

Такий же компромісний, недостатньо послідовний характер носить на протязі всіх років незалежності України її етнонаціональна політика, у якій виразно проглядається крен то в один, то в інший бік. Обумовлено це, у першу чергу, розміщенням політичних сил в Україні. Але не тільки. Вкрай складна, а часом і драматична історія України, структура її населення та багато інших обставин (про що більш докладно ми будемо говорити далі) робить досить вагомими й переконливими аргументи, що наводяться як прихильниками будівництва української держави як держави переважно українського етносу, так і бажачими бачити українську державу як таку, що представляє інтереси всього поліетнічного населення України.

Якщо узагальнити основні аргументи прихильників етнічної моделі нації, що носять, як правило, емоційно насичений характер, то вони зводяться до наступного:

- українці є найбільш численним етносом України, при цьому – автохтонним етносом, що живе на своїй території. Іншого місця, яке вони могли б назвати своєю рідною землею, своєю Батьківщиною, у світі більше немає;
- багато століть українці прагнули до створення своєї державності, і тільки тепер вони отримали шанс реалізувати цю вистраждану, сплачену багатьма жертвами ідею;
- специфіку будь-якої національної держави визначає її мова й культура. В українській державі не може бути іншої офіційно визнаної мови, крім української, а культурна політика має бути спрямованою на відродження української культури й утвердження її домінуючої ролі в суспільстві.

Усе це не означає, що іноетнічними групами, що входять до складу населення України, відводиться підлегла роль, що вони мають стати об'єктами дискримінації. Такі заяви дозволяють собі лише окремі політики та партії з маргінального сектору українського

політикуму. Тим не менш, думка щодо доцільності для України йти шляхом розбудови етнонації є достатньо розповсюдженою й серед науковців, і серед політиків, і серед пересічних громадян. І все ж таки численність прибічників формування народу України як громадянської спільноти, політичної нації переважає.

Переваги політичної концепції націєбудівництва формулюються в такий спосіб:

- для держави, що встала на демократичний шлях розвитку (а саме такий шлях декларований Україною в найперших і наступних законодавчих актах) не може бути іншого рішення, ніж орієнтація на політичну модель нації, оскільки в її основі лежить ідея ривності всіх громадян країни, незалежно від їхньої етнічної, расової, професійної приналежності, мовних переваг; забезпечення інтересів і потреб усіх груп населення країни. "І якщо Україна бажає увійти як рівна в співтовариство сучасних демократичних держав світу, іншого шляху для неї не може бути.
- концепція політичної нації покликана зменшити розкол у суспільстві вздовж етнічних ліній і тим самим максимально розширити соціальну базу будівництва національної державності. Цей процес повинний спиратися на об'єднуючі ідеї, які б консолідували всіх громадян країни, були б прийнятні для всього її населення. Саме такий об'єднаний потенціал містить ідея побудови політичної нації як територіально-політичного співтовариства, скріпленого воедино економічними й політичними інтересами, а також почуттям приналежності до нової спільноти, що формується, готовністю до солідарних дій в ім'я інтересів цієї територіально-політичної спільноти.

Саме побудову політичної нації визначено в усіх законодавчих актах і офіційних заявах керівництва України як стратегічний напрямок етнонаціональної політики.

Проте залишається недостатньо вирішеною проблемою, яка саме культура буде визначати «національне» обличчя української держави. Обговорюється перспективність поступового застосування в країні концепції

*Як приклад наведемо публікацію народного депутата України III і IV скликання, який наполягає на тому, що «українська нація відродилася як нація етнополітична і саме на етнічній (прослідженій політичними чинниками) основі має відбуватися її подальший розвиток» [1, с. 53]. Саме етнічні українці з пробудженою національною свідомістю мають будувати українську незалежну державу, а не «громадяни з пострадянського свідомістю та космополітично-прагматично» [1, с. 44].

**Зазначимо, що переважна більшість прихильників етнічної моделі націєбудівництва в Україні також визнають індивідуальні громадянські права і вважають за необхідне гарантувати їх усім громадянам України. Однак на груповому рівні пріоритет віддається інтересам українського етносу.

мультикультуралізму. Досить вагомо представлені прибічники збереження існуючого сьогодні в Україні синтезу української та російської культури. Але поки що переважає, перш за все на рівні реальної етнонаціональної політики, спрямованість на формування української політичної нації навколо її етнічного ядра – українського стносу, який

- є системоутворюючим елементом етнонаціональної структури українського суспільства;
- виконує функцію демографічної та етнічної основи цього суспільства;
- є головним суб'єктом національно-державного самовизначення та основним генератором державотворення [2, с. 8-9].

Ці аргументи звучать досить переконливо, оскільки цілком знаходяться в річичі досить усталених закономірностей формування більшості політичних націй у країнах Західної Європи, про що ми докладно говорили в § 3 П розділу. Однак у випадку України досить обгрунтовано виглядає й концепція формування української політичної нації як переважно біетнічної та бікультурної спільноти.

Яка з обговорюваних концепцій остаточно утвердиться – залежить від дуже багатьох факторів: співвідношення політичних сил у країні, позиції елітних груп, загальної ситуації у світі й, насамперед, у суміжних державах, з якими Україна традиційно знаходиться у відносинах взаємозалежності тощо.

Що сьогодні не викликає сумнівів, так це, мабуть, безпрецедентна складність процесу формування консолідованої української нації, наразі – у найближчій перспективі. Обумовлено це вкрай неоднорідним за багатьма сутнісними ознаками складом населення України, що у свою чергу має причини, що йдуть коренями у віддалену історію формування нинішньої території Української держави, історію розвитку окремих її регіонів і етнічних груп.

Саме ці проблеми і є предметом нашого подальшого аналізу.

§ 2. Особливості етнонаціональної структури населення України як чинник процесу національної консолідації

Україна – держава з поліетнічним складом населення, в якій проживають представники майже 130 національностей. Але їхня питома вага в загальній чисельності населення є суттєво відмінною. Найчисельнішою – 37,5 млн. осіб (а у відсотках – 77,8 %) – є титульна група – українці. Другою за чисельністю групою – 8,3 млн. осіб (17,3 %) є етнічні росіяни. Ці обидві

групи у сукупності складають 95,1 % усіх громадян, що дозволяє відносити Україну до числа біетнічних країн. А вже частка представників інших національностей не перевищує 5 % (точніше – 4,9 %).

За критерієм їхньої чисельності можна виокремити 8 груп, які налічують понад 100 тисяч осіб (білоруси, болгари, євреї, кримські татари, молдавани, поляки, румуни та угорці), та ще 8 груп, чисельність представників яких складає від 10 тис. до близько 100 тисяч осіб (азербайджанці, вірмени, гагаузи, греки, грузини, татари, цигани, чуваші). Інші народи представлені чисельністю від декількох тисяч до декілька сотень і навіть менше осіб (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Етнічний склад населення України
(за даними переписів 2001 та 1989 рр.)

Етноси	Кількість (тис. осіб) станом на 2001 р.	У % до підсумку		Структурні зміни
		2001	1989	
Українці	37541,7	77,8	72,7	+5,1
Росіяни	8334,1	17,3	22,1	-4,8
Білоруси	275,8	0,6	0,9	-0,3
Молдавани	258,6	0,5	0,6	-0,1
Кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.б.
Болгари	204,6	0,4	0,5	-0,1
Угорці	156,6	0,3	0,4	-0,1
Румуни	151,0	0,3	0,3	-
Поляки	144,1	0,3	0,4	-0,1
Євреї	103,6	0,2	0,9	-0,7
Вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р.б.
Греки	91,5	0,2	0,2	-
Татари	73,3	0,2	0,2	-
Цигани	47,6	0,1	0,1	-
Азербайджанці	45,2	0,1	0,0	0,1
Грузини	34,2	0,1	0,0	0,1
Німці	33,3	0,1	0,1	-
Гагаузи	31,9	0,1	0,1	-
Інші етноси	177,1	0,4	0,4	-

З позицій етносоціологічного, як і етнополітичного підходів чисельність представників різних груп, що утворюють етнонаціональну структуру

суспільства, цікавить не сама по собі (хоча це також дуже важливо), а передусім із точки зору обсягу тих людських ресурсів, якими група володіє. Адже в демократичній державі, де найбільш сутнісні питання життєдіяльності вирішуються шляхом волевиявлення населення, кількісні характеристики перетворюються на відносно різну можливість впливати на прийняття рішень, що торкаються й усього суспільства, і інтересів певних його суб'єктів, перш за все – у процесі референдумів, виборчих кампаній тощо. У багатьох випадках саме кількісний показник стає головною підставою для визначення соціального статусу різних складових етнонаціональної структури суспільства, зокрема, диференціації на етнічну більшість та етнічні меншини.

В Україні проблема термінології, яка визначає елементи етнонаціональної структури й, що більш важливо, – їхній статус у політичній системі, продовжує залишатись неусталеною й не загальноприйнятною як у наукових, так і в політичних колах.

Чергова спроба внести ясність у це питання пропонується в довіднику «Етнонаціональна структура українського суспільства», підготовленому та виданому зусиллями науковців факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка [2]. Довідник містить інформацію про загальну чисельність та розселення, антропологічний тип, соціально-демографічні характеристики, етнічну історію, мови спілкування тощо близько 130 національностей, що сьогодні проживають на теренах України.

Який засіб систематизації всього цього етнічного різноманіття обрали автори довідника?

Елементи етнонаціональної структури пропонується визначати таким чином:

- українська етнопція (77,8 % населення України);
- національні меншини та етнічні групи з невизначеним статусом (21,4 %);
- представники окремих етносів (0,8 %) [2, с. 5].

За відсутності чітких критеріїв визначення поняття «національна меншина» в українському політико-правовому полі та офіційній практиці (етнополітиці) автори скористалися критеріями, покладеними в основу визначення цього поняття, яке запропоновано представником Ради Європи Ф. Капоторі. Національну меншину він пропонує визначати як «групу населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю

релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців, має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)» [цит. за: 2, с. 5].

На цій підставі до національних меншин в Україні були зараховані росіяни, білоруси, молдавани, болгарини, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, рома (цигани), азербайджанці, грузини, німці, литовці, словаки, чехи, естонці. Хоча автори зазначають, що ця пропозиція не є остаточною й категоричною, легко побачити, що головний критерій, який покладений в основу зарахування до категорії «національні меншини», – більш-менш вагома чисельність представників різних національностей.

Із загального складу тих, кого можна вважати «національними меншинами» автори запропонованої класифікації – В. Б. Євтух та В. П. Трошинський – виокремили «етнічні групи з невизначеним статусом». Йдеться про гагаузів (близько 32 тис.), караїмів (близько 1200), кримських татар (близько 250 тис.) та кримчаків (406). Така номінація запропонована, виходячи з того, що поняття «корінний народ», яке можна було би застосувати до них, має в міжнародній практиці дещо інший зміст і не може бути застосованою в українському контексті [2, с. 4]. Тому головною підставою їхнього виокремлення із загального переліку «громадян України, які не є українцями за національністю» (саме таке визначення національних меншин увійшло в Закон України «Про національні меншини в Україні»), у даному разі є відсутність у цих народів державного утворення за межами України. Додамо, що не зовсім зрозуміло, чому їхній статус є досі не визначеним. Адже етногенез кримських татар, кримчаків, караїмів та гагаузів відбувся в межах сучасної України, і вони з повною підставою можуть вважатись автохтонними на теренах України етносами.

Підставою зарахування до категорії «представники окремих етносів» (а їх перелічено більше 100) була їхня незначна чисельність у структурі населення України – від кількох тисяч до 2-3 осіб.

Якщо підсумувати всі критерії, на підставі яких здійснюються авторами концепції, що розглядається, структурування подієвничого населення України, не можна не побачити, що воно має стратифікаційний характер. Адже віднесення до тієї чи іншої категорії одночасно означає й закріплення певного статусу в політичній системі суспільства. Це, мабуть, важливо для вирішення проблеми політико-правового врегулювання положення різних етнічних груп населення України. Але якщо йдеться про чинники процесу консолідації української нації

статусна нерівність у політичній системі може стати однією з досить значущих перепон успішності протікання цього процесу.

Навіть короткий огляд етнічної структури населення України свідчить, що успіх державного будівництва вимагає участі у ньому всіх етнічних груп України, як великих, так і малих, в однаковій мірі зацікавлених у зміцненні й процвітанні їхнього загального дому. На історичному референдумі 1 грудня 1991 р. 9/10 населення України (92%), проголосували за незалежність України та її суверенітет. Можна з усіченістю сказати, що якби українці, що прагнули створення своєї держави, не одержали підтримки з боку неукраїнців, що складала на той час 27% населення країни, перспектива здобуття незалежності була б безнадійною.

Сьогодні, як ми це покажемо далі, така позиція є менш однозначною й, як можна припустити, у тому числі й через незгоду зі своїм статусом у сучасній Україні. Етнічні росіяни досі не можуть примиритись зі своїм положенням національної меншини, кримські татари – з невизначеністю свого статусу за 15 років незалежності України. Існують намагання змінити свій статус і у деяких інших народів, що претендують на територіальну або культурну автономію або бажають приєднання до країни, де знаходиться їхній материнський етнос. Останні намагання багато в чому обумовлені територіальним розміщенням, тобто поселенською структурою етніонаціональних спільнот України.

Поселенська структура етнічних груп, чи – іншими словами – їхнє територіальне розміщення, має свої особливості. Для переважної більшості етнічних груп України характерне дисперсне розселення.

Компактний характер розселення характерний лише для молдаван, гагаузів, поляків, угорців, румун, греків та кримських татар. Головним ареалом мешкання молдаван та гагаузів є південно-східні райони Одеської області, греків – Херсонська та Миколаївська області, румуни та угорці становлять переважачую чисельність окремих районів Чернівецької області та Закарпаття. Так, у Герцаївському й Сторожинецькому районах Чернівецької області румуни складають відповідно 94% і 36,7% усього населення; у Берегівському районі Закарпатської області майже 70% усіх жителів – це угорці.

Прийняття закону про повернення депортованих народів на їхню історичну батьківщину обумовило інтенсивне переселення в 1990-ті роки до Криму кримських татар. За період між двома останніми переписами населення (1989 та 1991 рр.) абсолютна чисельність їх на півострові зростає у 6,4 рази (з 38,4 тис. до 245,3 тис. осіб), а відносна – з 1,6% до 12,1%.

Процес повернення кримських татар на свою історичну батьківщину продовжується, і цю обставину необхідно постійно враховувати для розуміння й інших процесів, що відбуваються в Криму.

Компактний характер розселення етнічних спільнот надає суттєві переваги й із точки зору збереження їхньої життєздатності, і з точки зору обумовленості вимог на надання статусу національно-територіальної або національно-культурної автономії. Нагадаємо, що в першому випадку йдеться про відносну політико-адміністративну самостійність, самоврядування на певній території, у другому – про відносну самостійність у питаннях культурного розвитку.

Хоча Конституція України не передбачає створення в її складі автономних утворень, крім Автономної республіки Крим, у районах компактного проживання певних спільнот сутність ідеї національно-культурної автономії реально віділюється в таких формах, як офіційне закріплення за мовою компактно проживаючих національних меншостей статусу регіональної, переважно навчання на цій мові, підготовка кадрів для національних середніх і вищих навчальних закладів, розвиток мережі установ культури, засобів масової інформації, орієнтованих на задоволення інтересів і потреб компактно проживаючих етнічних груп. Усі ці заходи спираються на Закон «Про національні меншини України» (1992 р.), його 6 статтю, де передбачено низку гарантій держави щодо збереження й розвитку етнічними меншинами своєї культурної, мовної, релігійної самобутності.

Однак, як ми вже підкресливали, етнічно однорідна поселенська структура – скоріше виключення, ніж характерна риса територіального розміщення етніонаціональних груп України. У зв'язку із цим не можна не погодитися з відомим фахівцем із питань етнополітики Володимиром Свухом, який вважає, що для України найбільш продуктивним є введення принципу задоволення потреб етнокультурного розвитку на індивідуальних підставах, тобто ідея національно-персональної автономії, коли самі громадяни об'єднуються для реалізації своїх етнокультурних інтересів [4, с. 96].

Зaujважимо, що цей процес в останні роки розвивається досить інтенсивно, свідченням чого є створення близько 300 національно-культурних об'єднань, у тому числі 23 зі всеукраїнським статусом. З їхньої ініціативи створюються культурні центри, відкриваються класи й факультативи з викладанням національною мовою, недільні школи, де вивчаються мова, історія й культура меншостей, проводяться фестивалі, виставки національної культури тощо.

Характеризуючи особливості поселенської структури етнонаціональних груп України варто окремо зупинитися на особливостях територіального розселення росіян – другої за чисельністю (після українців) групи громадян нашої країни. Саме їхня неоднакова питома вага в різних адміністративно-територіальних районах значною мірою визначає диференціацію населення України за регіональним принципом. Так, у жодній із західних і центральних областей України чисельність росіян (за даними перепису 2001 р.) не перевищує однієї десятої частини, коливаючись від 1,2% у Тернопільській до 9,4% у Сумській області. Виключенням є тільки місто Київ, де росіяни складають 13,1% населення. У той же час на сході й на півдні України дана національність представлена досить вагомо. У Луганській області її частка досягає 39%, у Донецькій області – 38,2%, у Харківській – 25,6%, у Запорізькій – 24,7%, в Одеській – 20,7%, у Дніпропетровській – 17,6%, Миколаївській і Херсонській областях – 14,1%. У Криму за даними останнього перепису росіяни складають 60,4% населення півострова [5, с. 366-368]. Це єдиний регіон України, де дана етнічна група становить більшість населення.

Вагома представленість росіян у структурі населення окремих адміністративних – територіальних одиниць, в Україні в цілому робить особливо гострою проблему їхнього статусу й соціального самопочуття. Від готовності росіян інтегруватися в українську націю багато в чому залежить успішність процесу її формування.

Порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. засвідчує, що на тлі загальної тенденції скорочення населення України більш ніж на 6% (з 51452040 до 48240902 осіб) відбувалось досить помітне скорочення його російського компонента: на 7,7% за показниками чисельності (з 11355582 до 8334141 осіб) і на 26,6% за показниками питомих ваг в загальній структурі населення України (див. табл. 1).

Є два головних пояснення цього факту: по-перше, це еміграція етнічних росіян за межі України, по-друге, це зміни етнічної самоідентифікації.

Судячи з офіційних даних органів статистики, які наводить М. Шульга в монографії «Велике переселення народів» [6, с. 601-604], за період з 1991 по 1999 роки чисельність росіян скоротилася лише на 1,3% (прибуло в Україну за цей період 818797 росіян, а вибуло – 698215, тобто від'ємне сальдо складає 149418 осіб). Немає підстави вважати, що за два останні роки до перепису 2001 р. еміграція росіян за межі України відбувалася більш інтенсивно, адже статистичні дані за попередні роки свідчать про тенденцію зменшення як

імміграційних, так і еміграційних потоків. Якщо співвідношення між ними (сальдо) у 1994 р. складало – 92780 осіб, то в 1999 р. – 12179 [6, с. 601-604].

Наведені дані дозволяють стверджувати, що *зафіксоване останнім переписом населення зниження частки росіян в Україні відбулося не за рахунок їхнього виїзду із країни, а передусім – через реідентифікацію з «росіяни» на «українці»*. Одним із підтверджень правомірності цього припущення є зростання на 2,8% чисельності осіб, які назвали своєю рідною мовою українську [5, с. 370]. Це, з одного боку, є досить наочною ілюстрацією інструментального характеру етнічності, із другого боку, може бути свідченням готовності росіян інтегруватися в український культурний простір і через це – у ту громадянську спільність, що формується сьогодні в Україні.

Аналізуючи етнонаціональну ситуацію в Україні не можна не враховувати тенденції змін, що відбуваються в складі її населення. Статистика фіксує, як найбільш виразні, дві головні тенденції. Це, по-перше, помітне зменшення чисельності тих етнічних груп, які мають багатовікову історію проживання на теренах України й глибоко вкорінені в її історію, культуру, традиції тощо. Крім зниження частки етнічних росіян, про що ми вже говорили, стрімкими темпами відбувається зменшення питомих ваг в структурі населення країни швейців, німців, греків, чехів, словаків тощо. Натомість зростає чисельність тих народів, які не були історично пов'язані з територією України (вірмени, грузини, азербайджанці), або є вихідцями із ще більше віддалених країн світу (в'єтнамці, афганці, китайці тощо).

Аналіз змін, що відбулися в останні десятиріччя в структурі населення свідчить, що Україна все більше втягується у світовий міграційний процес і як територія, через яку він проходить, і як країна, яка живить цей потік своїми громадянами [6, с. 9]. Зростаюче різноманіття народів і культур ще більш ускладнює процес формування загальнонаціональної ідентичності, створює підґрунтя виникнення ускладнень у міжетнічних відносинах, особливо, якщо однією з їхніх сторін є іммігранти, біженці та інші категорії новопритоку населення.

§3. Етнолінгвістична структура населення України та тенденції її змін

Специфічною особливістю етнонаціональної ситуації в Україні є розбіжність етнічної і етнолінгвістичної структур її населення. Іншими словами: *самовизначення етнічної приналежності не завжди збігається з ідентифікацією за мовною ознакою*.

Основним офіційним джерелом інформації з цих питань є результати переписів населення. Останній із них (2001 року) показав наступне:

- із загального числа етнічних українців (тобто тих, хто ідентифікував себе в такий спосіб у процесі перепису) вказали в якості рідної мови своєї національності 85,2%. 14,8% (а це понад 5,5 млн. чоловік) такою вважають російську мову;
- серед етнічних росіян 3,9% вважають рідною українську мову, 95,9% – російську;
- серед представників інших національностей 11,8% вказали, що рідною мовою для них є українська мова, 31,1% – російська, 57,1% – мова своєї етнічної групи.

У цілому серед усього населення України визначили як рідну мову титульної національності 67,5%, російську – 29,6% (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (%)

Назвали рідною мовою	Національність			Все населення
	Українці	Росіяни	Інші	
Українську	85,2	3,9	11,8	67,5
Російську	14,8	95,9	31,1	29,6
Іншу	0,0	0,2	57,1	2,9

Однак, закономірно виникає питання: «Що мали на увазі люди, називаючи ту чи іншу мову рідною?» Адже це поняття дуже багатозначне і може по-різному інтерпретуватися. Під рідною мовою розуміють:

- материнську мову – мову, якою говорила мати;
- мову колиски – поняття, близьке до поняття материнської мови, але не завжди з ним співпадаюче, наприклад, якщо дитина виховується нянькою;
- першу мову. Однак нерідко буває так, що почавши говорити у дитинстві однією мовою, а потім перейшовши на іншу, людина зовсім не знає ту першу мову, якою вона спочатку розмовляла;
- функціонально першу мову. Так називають ту мову, що найчастіше використовується особою в даних життєвих обставинах;
- мову етносу, до якого належить особистість [див. більш докладно: 7, с. 129-144].

Є усі підстави припустити, що, відповідаючи на питання про рідну мову, люди найчастіше мали на увазі саме останній зміст даного терміна. Однак його багатозначність дозволяє трактувати отримані у процесі переписів дані у всьому діапазоні його змістів. І це, як вважає більшість

фахівців, деформує уявлення щодо реального стану етномовної ситуації в Україні та структури її населення за цією ознакою.

Вважається, що найбільш спостережене до реальності уявлення щодо існуючих мовних практик надає з'ясування мови, що застосовується у повсякденному спілкуванні у родинному колі. Адже у цій ситуації особистість обирає ту мову, яка є найбільш звичною, і тому саме мова родинного спілкування має досить вагомі підстави претендувати на статус «рідної мови».

Для відповіді на питання «Які мови переважно використовуються у повсякденному житті громадян України?» скористуємося даними моніторингу, який здійснює Інститут соціології НАН України.

Таблиця 3.

Мова родинного (домашнього) спілкування

	Рік										
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Переважно українська	36,9	38,2	37,6	36,3	39,1	36,9	38,2	38,1	38,4	41,8	38,0
Переважно російська	33,1	34,5	33,4	33,6	36,0	36,7	33,2	36,0	34,3	36,4	39,2
І українська, й російська (залежно від обставин)	29,6	26,8	28,4	29,0	24,8	25,8	28,0	25,2	26,3	21,6	22,6
Інша	0,4	0,6	0,6	1,1	0,2	0,6	0,5	0,7	0,9	0,2	0,3

Наведена інформація свідчить, що Україна є фактично двомовною країною, адже іншими мовами, окрім української та російської, у родинному спілкуванні користуються менше 1% населення. При цьому досить поширеним є білінгвізм, коли та чи інша мова використовується у залежності від ситуації;

Щодо розповсюдженості української чи російської мови у приватній сфері встановлені наступні закономірності [9, с. 80-82]:

- з підвищенням віку зростає кількість тих, хто говорить вдома українською мовою. І, навпаки, чим молодше люди, тим більше серед них представлених ті, хто спілкується із близькими російською. Останню використовують 54% у віковій групі до 30 років, 51,5% – у групі від 30 до 54 років, 39,6% – у старшій віковій групі (понад 55 років);
- зі зростанням рівня освіти підвищується чисельність людей, для яких основною мовою спілкування в родині є російська. Якщо серед респондентів з початковою і неповною середньою освітою її використовує 36,3%, то серед респондентів з вищою освітою таких 64,4%. При цьому

освіта, а разом з нею і знання мов, збільшують можливість вибору мови спілкування в залежності від ситуації¹.

• мова побутового спілкування сільських жителів, жителів середніх і великих міст помітно відрізняється. Українське село у більшості випадків є україномовним: 83 % сільських жителів у родині використовують тільки українську мову. Мешканці міст у своїй більшості (64 %) віддають перевагу російській мові родинного спілкування. Проміжне положення займає населення середніх за чисельністю їхніх мешканців міст. Тут приблизно у рівній пропорції представлені ті, хто у домашньому оточенні користується українською (32 %), російською (32 %), і ті, хто може вільно переходити з однієї мови на іншу (33 %).

Слід зазначити, що з'ясування мови домашнього спілкування дозволяє скорегувати статистичні показники щодо «рідної мови» різних етнічних груп, однак все ж таки не надає повного уявлення щодо існуючої мовної практики населення України. Більш того, різні методи її вивчення надають різні результати. Так, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України у 2005 р. визначили як рідну українську мову 64,3 % респондентів, однак як мову спілкування у сім'ї її назвали лише 41,8 %. А український текст анкети (в умовах вільного вибору) обрали 47,8 % з числа тих, хто брав участь у дослідженні [8, с. 526-527].

Останній із зазначених методичних прийомів – *встановлення зручності для людей* мови був запропонований В. Є. Хмелько і, починаючи з 1991 р., застосовується у всеукраїнських опитуваннях, які проводяться Київським міжнародним інститутом соціології [див.: 10], а останнім часом – й у моніторингу Інституту соціології НАН України.

Крім надання можливості обрати ту мову, якою респондент може краще сформулювати й висловити свої думки, процедура проведення опитування передбачала спостереження інтерв'юера за мовною поведінкою співбесідника з подальшою фіксацією цього у бланку інтерв'ю.

Запропонована В. Є. Хмелько методологія дослідження лінгво-етнічної структури населення України передбачала використання таких показників, як: самовизначення своєї етнічної приналежності та рідної мови, вибір

зручнішої для спілкування з двомовним інтерв'юером мови (або вибір мови анкети); фактична мовна поведінка респондентів.

Застосування цієї системи показників дозволило на підставі аналізу даних 77 загальноукраїнських соціологічних опитувань (близько 173 тисяч інтерв'ю), проведених КМІСом у 1991-2003 роках, виокремити у складі населення України п'ять лінгво-етнічних груп:

- україномовні українці – 38,5 %;
- двомовні українці (ті, хто вживає суміш української та російської мов) – 10,7 %;
- російськомовні українці – 28,0 %;
- російськомовні росіяни – 16,9 %;
- інші лінгво-етнічні групи – 6,0 %.

Наведені дані є суттєво відмінними від тієї спрощеної картини, яка вимальовується із результатів перепису. Нагадаємо, що згідно з її результатами, 85,2 % тих, хто ідентифікував себе як українців, визначили як рідну мову своєї національності. І саме на цих даних базуються у своїй діяльності усі офіційні інститути суспільства, культурно-мовна й ширше – етнонаціональна політика держави. За даними же КМІСу та інших авторитетних соціологічних організацій етномовна структура населення України є набагато складнішою. Зокрема, етнічні українці, які складають домінуючу за своєю чисельністю групу, за однією із суттєвіших культурних ознак – за використовуваною мовою – виявляються помітно неоднорідним етнокультурним угрупованням. У цілому співвідношення україномовного та російськомовного населення виглядає таким чином: 47,2 % належить до першої та 52,8 % – до другої групи.

Але ця узагальнена картина суттєво змінюється у регіональному зрізі, що наочно демонструють результати усіх досліджень, на які ми посилались [див.: 8, 9, 10]. Так, за даними В. Є. Хмелько розподіл україномовних та російськомовних за даними опитувань, що були проведені у 2003 році за пропорційною по регіонах вибіркою (n=22462), виглядає таким чином (див. табл. 4).

Наведені дані показують, наскільки суттєво відмінною є мовна ситуація у різних регіонах України. Якщо на заході абсолютно домінує (95 %) українська мова, то на сході – російська (92,3 %).

Така ситуація могла би сприятимати на остаточний розрив соціокультурного простору України, якби не існувало специфічної для українського суспільства ситуації, а саме – поширеності українсько-російської двомовності: за результатами перепису населення 2001 року

¹Відзначаючи тенденцію збільшення серед більш високоосвіченої частини населення України тих, хто віддає перевагу спілкуванню російською мовою зі своїми близькими, важливо враховувати, що у даному випадку йдеться про соціологічну закономірність, а не про окремі випадки чи окремі підгрупи. Так, у середовищі гуманітарної інтелігенції можна спостерігати зворотню тенденцію: чим вище рівень освіти, тим вище питомі ваги осіб, що використовують у домашньому спілкуванні українську мову.

більше половини етнічних українців (58,1 %) вільно володіють російською мовою й приблизно стільки же росіяни (58,7 %) володіють українською. Україно-російськомовними є і більша частка представників інших етнічних груп України.

Таблиця 4.

Категорії населення за «зручнішою» мовою	Регіони					
	Західний	Західно-центральний	Східно-центральний	Південний	Східний	Всє населення
Українська	95,0	74,4	40,7	15,5	7,7	47,2
Російська	5,0	25,6	59,3	84,5	92,3	52,8

Порівняння даних переписів населення 1989 та 2001 років засвідчує досить симптоматичну тенденцію зменшення на 13,6 % чисельності українців, що вільно володіють російською мовою (з 71,7 % до 58,1 % відповідно) та збільшення на 24,3 % чисельності росіян, які без утрудненя можуть користуватись українською мовою (з 34,4 % у 1989 р. до 58,7 % у 2001 р.). Така ситуація є, з одного боку, достатньо вагомим підтвердженням успішності політики українізації, яка проводиться, перш за все, освітніми інституціями країни, з іншого боку – не відповідає позиції значної частки населення України. Не випадково більше 70 % опитаних у моніторингах 2002-2005 років вважають за необхідне вивчення російської мови у загальноосвітніх навчальних закладах [8, с. 527].

Вже багато років обговорюються три можливі моделі взаємодії української та російської мови в офіційній сфері:

- утвердження на всій території України української мови як єдиної державної мови;
- офіційне утвердження українсько-російської двомовності на території усієї України;
- збереження за українською мовою статусу єдиної державної мови при визнанні й інших мов як офіційних у окремих областях і містах.

Моніторингові дослідження ставлення населення до доцільності надання російській мові статусу офіційної свідчать, що при деяких коливаннях у окремі роки, що цілком характерно для громадської думки, ця ідея постійно одержує підтримку майже кожного другого з опитаних (52 % у 1995 році; 48,6 % у 2005 році) [8, с. 527]. Але позиції з цього питання по регіонах є дуже відмінними

й навіть прямо протилежним: якщо на Сході та Півдні України що вимогу підтримує переважна більшість населення (73,3 % та 64,1 % відповідно), то на Заході майже 80 % людей є категоричними супротивниками цього. Проміжну позицію займає центральний регіон, де голоси «за» та «проти» розподілились у пропорції 48 % до 39 % [9, с.109-110].

Мовна проблема помітно диференціює населення України не тільки за регіонами, але й за етнічною приналежністю та мовою, яку вони використовують. Закріплення за російською мовою статусу офіційної вважають за необхідне 81 % людей, рідною мовою яких є російська, і майже третина (31 %) тих, хто як рідну мову назвав українську [8, с. 529].

На завершення зазначимо, що саме різна мовна практика і різні позиції з мовних питань виступають сьогодні одним із значущих факторів, що утруднюють процес консолідації української нації, розриваючи її не тільки за етнічними, скільки за лінгвістичними лініями.

Вважається, що національний консенсус у мовному питанні може бути досягнутий трьома варіантами:

- 1) індивідуально українською одномовністю усіх громадян;
- 2) індивідуально двомовністю, коли кожний громадянин вільно володіє і українською, і російською мовами;
- 3) закріпленням у регіонах офіційного статусу тієї мови, яка домінує в них історично [3, с. 80].

Зрозуміло, що останній варіант може сприяти остаточному регіональному мовному розколу країни. Перший варіант поки що може розглядатись як майбутня перспектива, оскільки, хоча державна політика загальної «українізації» й дає вже помітні результати, але продовжує зустрічати спротив російськомовного населення. Тому досить багато фахівців вважає, що збереженню єдиного українського інформаційного простору може сприяти двомовність її громадян, за якої полегшуються міжрегіональні і міжособистісні контакти.

§ 4. Регіональна диференціація як конфліктогенний чинник українського суспільства

Сучасна Україна характеризується досить суттєвими регіональними відмінностями, і це, мабуть, найбільшою мірою обумовлює складність протікання національних процесів, формування загальнонаціональної ідентичності.

Однією з головних причин, що обумовили регіональну диференціацію України, є особливості формування її сучасної національної території.

Останнім часом дуже часто повторюють висловлення видатного кінорежисера і письменника Олександра Довженка, який помітив, що всі лиха України визначаються «невдалою історією і нещасливою географією української землі», через що різні її території довгі роки входили до складу різних держав, знаходились під впливом різних культурних систем. Схід і південь України більш 300 років перебували у зоні російського впливу, західноукраїнські землі – у зоні впливу Австро-Угорщини і Польщі, в окремі історичні періоди їхній вплив поширювався і на частину центральних областей – нинішні Житомирську, Волинську, Хмельницьку й інші області. Закарпаття було відірвано від загальноукраїнських процесів майже вісім століть і увійшло до складу Радянської України тільки у 1945 р. Ще пізніше – у 1954 році до її структури було включено півострів Крим.

Попередні етапи історичного розвитку сприяли тому, що у різних частинах країни склалися соціокультурні спільноти, що помітно відрізняються за своїм етнонаціональним складом, етнокультурними і політико-ідеологічними орієнтаціями, ступенем готовності інтегруватися в українську націю, що формується. Тому будь-яка проблема, що вивчається у соціологічному вимірі, потребує врахування регіональної специфіки.

Разом з тим принципі членування території України за регіональною підставою не є загальноприйнятими.

Різні тлумачення має й саме поняття «регіон». Він може розумітися:

- як частина країни, що відрізняється від інших природними та відносно сталими особливостями виробничо-економічної діяльності, що склалися історично. Нерідко це поєднується з особливостями національного складу населення;
- як адміністративно-територіальна одиниця, виокремлення якої базується перш за все на прагненні досягнення управлінської ефективності. Йдеться про територію, що має певні географічні кордони, певний статус та повноваження, внутрішню організаційно-управлінську структуру. В Україні це області та райони;
- як певна соціокультурна цілісність, що має власну самосвідомість та деякі специфічні особливості стану свідомості та поведінки.

Саме останній зміст терміна «регіон» у найбільшій мірі відповідає специфіці соціологічного підходу до вивчення цієї проблеми. Ця специфіка полягає, з одного боку, у виокремленні тих ознак, які є свідченням соціокультурної регіоналізації країни, з іншого боку – в акцентуації уваги на

механізмах процесу формування тих соціокультурних відмінностей, які диференціюють населення різних регіонів України.

Нам здається слушною думка відомого українського фахівця у галузі соціології регіонів І. Ф. Кононова, який підкреслює, що значна регіональна гетерогенність сучасної України є продовженням традиційного розподілу етнічних українських земель на Донбас, Слобожанщину, Київщину, Сіверщину, Поділля, Галичину, Закарпаття тощо. Як підкреслює вчений, «історичні землі України з соціальної точки зору є багатомірними спільнотами зі стійкою трансляцією соціальної інформації. В силу цього вони продукують регіональну ідентичність своїх мешканців». Отже, «вивчення регіональних спільнот України – це вивчення колективних «ми», що склалися в її землях» [11, с. 82-83].

Не можна однак не враховувати, що в сучасній Україні на статус соціально-територіальних спільнот регіонального типу може претендувати й населення адміністративно-територіального одиниць.

Хоча більшість областей і районів країни виокремлено переважно за штучним принципом, сама організація життєдіяльності людей у межах цих формальних утворень сприяє встановленню у середній них більш розвиненої системи зв'язків по зрівнянню з тією системою зв'язків, що виходять за їхні межі. Є усі підстави вважати, що штучно створений регіон як одиниця адміністративно-територіального поділу країни поступово перетворюється у органічну цілісність, що володіє власною самосвідомістю. Найбільш наочне це підтверджують дослідження електоральної поведінки.

Порівняння результатів голосування суміжних між собою районів, які відносяться до тієї ж історичної землі, але увходять до складу різних адміністративних одиниць, показало суттєві відмінності у чисельності голосів, що було подано за різних кандидатів у Президенти України.

Наведемо для прикладу результати голосування у двох суміжних між собою районах Слобожанщини: Карлівського району Полтавської області та Валківського району Харківської області. Кордони між ними цілком умовні, як і між іншими районами, областями України. Однак, у Карлівському виборчому окрузі за В. Ющенка було подано 70 % голосів, а за В. Януковича – 29 %. У Валківському виборчому окрузі відповідний розподіл голосів становив 37 % до 57 % [12, с. 167]. Тобто, фактор приналежності до того чи іншого адміністративного утворення виявився дуже значущим при формуванні електоральних переваг населення сусідніх виборчих округів.

Пояснюється це тим, що соціокультурний простір регіонів, що виокремлюються на адміністративно-територіальній підставі, має різну прозорість для дії «із зовні» та «зсередини». Як зазначає В. П. Рогатін, на результаті дослідження якого ми спираємося, у кожній області ще за радянських часів склалась бюрократична система, яка вимагає збору «довідку» у територіальних підрозділах та органах влади; централізована система регіональних ЗМІ та така організація вищої та середньоосвітньої освіти, яка орієнтована перш за все на потреби регіонального ринку праці. Усі ці фактори обумовлюють виникнення досить герметичної системи комунікацій на регіональному рівні, що, у відповідності з концепцією Б. Андерсона, перш за все сприяє формуванню територіальних спільнот та певної соціально-просторової ідентичності [12, с. 172-173].

Таким чином, питання: «За якими підставами поділяється соціальний простір України на регіони?» – залишається поки що предметом дискусій, а у практичному плані вирішується у відповідності з цілями та завданнями дослідження. Це суттєво утруднює (якщо не робить неможливим) порівняння результатів, які одержані різними науковими колективами і різними авторами.

Так, Інститут соціології НАН України при проведенні моніторингу соціальних змін в Україні буде вибірку і аналізує результати дослідження, виокремлюючи такі макрорегіони, як Західний, Центральний, Східний та Південний. У дослідженнях Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) застосовується дещо відмінний підхід до структурування населення країни. Центральні області України розділяються на Західно-Центральні та Східно-Центральні. Крім того, є дещо відмінним перелік областей, що відносяться до Західного, Південного та Східного регіонів України.

Ще одним прикладом того, наскільки по-різному може здійснюватись «регіоналізація» території України, є вирішення цієї проблеми дослідниками Київського центру політичних досліджень та конфліктології [див.: 13, с. 74-75]. Беручи за основу ту регіональну структуру, на якій базуються дослідження КМІС, вони здійснюють подальшу її деталізацію, виокремлюючи одинадцять субрегіонів України: Галичину, Волинь, Буковинсько-Закарпатський, Поділля, окремо місто Київ та Київщину, Чернігівсько-Полтавський субрегіон, Причорномор'я, Крим, Донбас та Промислові області (Дніпропетровська, Харківська та Запорізька). Оскільки виокремлення субрегіонів не зовсім узгоджено з поділом на регіони, то це робить ще більш запутаним питання щодо структурування території України.

На наш погляд, це питання буде вирішуватись, виходячи переважно із суб'єктивних позицій, до того часу, поки не буде накопичено достатньо вагомих соціологічних фактів, які б дозволили розглядати населення певних частин України як просторово-територіальні спільноти, які мають суттєві соціокультурні відмінності від інших спільнот такого типу. Така робота зараз активно ведеться [див., зокрема: 14]. Поки що порівняння результатів досліджень однієї й тієї ж проблеми виявляється можливим або у тому випадку, коли застосовуються подібні принципи структуризації території України, або поділяючи її на дві великі частини: «Схід» та «Захід», демаркаційна лінія між якими проводиться по берегах Дніпра («Лівобережжю» та «Правобережжю»). Цей розподіл співпадає з так званою «лінією Хантингтона». Йдеться про концепцію відомого американського дослідника Семюела Хантингтона, який вважає найбільш суттєвою ознакою сучасного світу існування «цивілізаційних розломів» між мусульманською та християнською цивілізаціями, яку поділяє на римсько-католицьку та східноправославну цивілізації і вважає, що саме ці розломи проходять територією України, визначаючи її соціокультурну різноманітність, а звідси – потенційну конфліктність між частинами країни, що належать до різних цивілізацій [15].

Цивілізаційний вимір соціокультурних та державотворчих процесів, що відбуваються в Україні, набув останнім часом широкої популярності [див.: 16]. При цьому більшість фахівців відзначають прикордонний характер розташування України у міжцивілізаційному просторі, її одночасне тяжіння до двох протилежних полюсів – Європи та Росії. Тому проблема вибору тієї чи іншої цивілізаційної платформи розглядається як найбільш принципова щодо спрямованості подальшого розвитку країни, як така, що найбільш помітно й найбільш значуще розмежує «Схід» та «Захід» України.

Як констатує більшість фахівців, *сучасну регіональну систему України слід визнати як велими поляризовану*. Ця поляризованість спричинена, перш за все, *об'єктивно існуючими особливостями різних частин України*. Особливо значущими серед них є:

- різний історичний досвід населення країни, яка у сучасних своїх кордонах існує відносно недовго;
- відмінності у структурі населення за показниками етнічного та мовного складу: майже абсолютне домінування українців та україномовних на Заході, їх переважання за численністю у Центрі і досить вагома частка росіян та російськомовних на Сході та Півдні України;

- відмінності у конфесійній приналежності населення Лівобережжя, де переважають прихильники православ'я, та Правобережжя, де досить розповсюдженою є приваєльність до греко-католицької та римсько-католицької церков;
- відмінності у поселенській структурі, а звідси – й у способі життя: переважання на Заході сільського населення й мешканців невеликих міст, на Сході – городян, а серед них – мешканців великих міст;
- відмінності у господарчій структурі та рівні соціально-економічного розвитку: економічний та виробничий потенціал зосереджений в основному у південно-східних регіонах, які традиційно є промисловою зоною країни й виробником близько 2/3 валового внутрішнього продукту.

Усі перелічені об'єктивно існуючі історичні та структурні відмінності різних регіонів України не могли не вплинути й продовжують впливати на менталітет населення, погляди щодо минулого, сьогодення та майбутнього країни. *Але у конфліктозній фактор існує різноманіття перетворюється завдяки ідеологізованості позицій з таких питань, як:*

- спрямованість національно-культурного розвитку країни;
- інтерпретація найбільш важливих подій історії України та її видатних осіб;
- стратегічний вибір зовнішньополітичного курсу країни;
- політико-ідеологічні орієнтації;
- електоральні уподобання.

Ми вже відмічали, що серед проблем культурної політики України найбільш гострі міжрегіональні протиріччя викликає питання статусу російської мови та сфер її застосування. Вимога надання російській мові офіційного статусу виходить переважно зі східних та південних областей України при частковій їх підтримці населенням центральних областей та жорсткій протидії з боку населення Заходу. Взаємозв'язок між позицією з цього питання та етно-лінгвістичною структурою різних регіонів очевидний.

Разом з тим, не можна не помічати ідеологізованості мовної проблеми в Україні, активне використання її у процесі боротьби між різними політичними силами. Одні політичні сили, підтримані головним чином населенням західних регіонів, налягають на прискореній, із застосуванням радикальних засобів, українізації усього мовного простору України, вважаючи, що збереження російською мовою своїх позицій у суспільстві загрожують самому існуванню та розвитку української мови та культури. Інші

політичні сили, спираючись на підтримку населення східних та південних регіонів країни, налягають на необхідності збереження в країні українсько-російської дізмовності, що склалась історично. Спроби подолання усталеної мовної практики сприймаються як дискримінація російськомовного населення.

Гостро ідеологізованим в українському соціумі є також сприйняття національного минулого.

Це продемонстрував, зокрема, здійснений С. Максимом та Ф. Патраковим факторний аналіз соціокультурної регіоналізації України [14]. Було виокремлено 7 груп факторів, які диференціюють різні ставлення людей до минулого, сьогодення та майбутнього країни. При цьому два найбільш навантажені фактори увібрали в себе оцінки найбільш значущих подій й найбільш впливових осіб української історії.

До першої групи факторів, які автори умовно визначили, як «разом з Росією», увійшли позитивні оцінки таких історичних подій, як воз'єднання України з Росією у 1654 р.; Жовтнева революція 1917 р.; перебування України у складі СРСР; негативне відношення до розпаду СРСР, до діяльності УПА та надання воякам УПА статусу ветеранів війни; ідентифікація себе з Радянським Союзом, а не з Україною; високий ступінь згоди зі вступом у політичний союз із Росією; позитивне ставлення до таких політичних діячів, як Петро І, В. Ленін, Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнев.

Принципово відмінні позиції щодо минулого України увібрав у себе другий фактор, який автори умовно визначили, як «фактор суверенітету». Його утворили позитивні оцінки національно-патріотичних подій та таких історичних постатей, як І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бацлера, В. Чорновіл, М. Грушевський, П. Скоропадський. Сюди ж із високими факторними навантаженнями увійшли позитивні оцінки діяльності УПА та згода з наданням її ветеранам статусу ветеранів Великої Вітчизняної війни [14, с. 116-119].*

Дуже близькими з описаними вище є результати здійсненого Вікторією Середою порівняльного аналізу історичної ідентичності населення Донбасу та Галичиня [див.: 17, 18]. Але нею запропоноване більш адекватне, на наш погляд, визначення двох протилежних типів історичної свідомості. Їх диференціює, на думку автора, орієнтація на «радянську» чи «українську»

*Ми не зупиняємося на характеристиці структури інших виокремлених С. Максимом та Ф. Патраковим факторів, оскільки це виходить за межі тієї проблеми, що розглядається у даному розділі.

версії національної історії. Перша розглядає українську історію як регіональну версію російської, натомість друга наголошує на відокремленості та незалежності історії України.

Факторний аналіз запропонованих респондентам для оцінки 7 важливіших для розуміння історії України подій виокремив 2 фактори, що відповідали описаним вище моделям історичного минулого. Фактор I, який був названий «орієнтація на українську модель національного минулого», пояснювався змінними, котрі репрезентували період козаччини, повстання І. Мазепи, УНР та проголошення незалежності України. Фактор II, який був названий «орієнтація на радянську модель національного минулого», репрезентують такі позиції, як Переяславська Рада та період існування УРСР [17, с. 252-253].

Як встановлено В. Середою, саме таке, принципово відмінне сприйняття важливих моментів української історії, найбільш помітно розрізняє позиції населення «Заходу» та «Сходу» України.

Орієнтація на «українську» або «радянську» версії національної історії знаходять своє продовження у ставленні до багатьох історичних постатей. Так, якщо С. Бандера фігурує серед переліку осіб, які, на думку мешканців Львова, відіграли позитивну роль в історії України, то за результатами опитування мешканців Донецька С. Бандера посідає 5 рангове місце серед переліку «антигероїв» української історії [див. більш докладно: 18, с. 189-190].

Регіональні відмінності історичної пам'яті ілюструє не тільки різне відношення до подій національної історії та її «дійових осіб», але й перелік тих національних свят, що відзначаються львів'янами та донецьчанами. Лише Новий рік та Різдво однаково святкують майже все населення цих міст. Масштаби святкування інших дат є суттєво відмінними [див. 18, с. 184-187].

Донецьчани найбільш масово відзначають радянські свята: 8 березня – Міжнародний жіночий день (91 % проти 64,5 % у Львові); 23 лютого – День Радянської Армії (66 % проти 13,3 %, відповідно); 1 травня – Міжнародний день солідарності трудящих (65,8 % проти 9 % у Львові); 9 травня – День Перемоги (89,5 % та 33,8 %, відповідно); 7 листопада – День Жовтневої соціалістичної революції (30 % проти 3,5 % у Львові).

Серед львів'ян лише одне радянське свято – 8 березня – відзначається досить масово (64,5 %), що пояснюється, в тому числі, його феміністичним та гендерним забарвленням. Одночасно, ще більш масово (67,8 %) шанують у другій неділі травня День матері – традиція, що йде від приналежності до «західної» цивілізації й не є усталеною на «сході» (лише 12,5 % відзначають її)

Є у святковому календарі львів'ян і інші дати, які відзначають лічені одиниці донецьчан. Це дати, пов'язані з українською версією національної історії. Йдеться про святкування кожним четвертим львів'янином 1 листопада Дня проголошення Західноукраїнської незалежної республіки (ЗУНР) та 30 червня – майже кожним п'ятим – проголошення незалежності України у 1941 році.

Симптоматичним є порівняння участі населення двох міст, що порівнюються, у шануванні нових свят, що запроваджені після проголошення незалежності України. Цю подію, що відбулася 24 серпня 1991 року і визначена як День незалежності України, святкують 78,5 % львів'ян і у 1,8 рази менше (44 %) донецьчан. День Конституції України (28 червня) сприймають як свято 47,5 % у Львові та в 1,6 рази менше людей (29 %) у Донецьку. У п'ять разів відмінного є чисельність людей, які святкують дев'ятого березня День народження Т. Г. Шевченка (32 % та 6 %, відповідно).

Як бачимо, Донецьк і Львів не мають спільного бачення національної історії і дуже селективно обирають, що святкувати з того переліку, що офіційно пропонується владою як «червоні дні» календаря.

Підсумовуючи результати свого дослідження, В. Середя робить висновки, з якими не можна не погодитись: «Незважаючи на те, що метою офіційних календарних реформ в Україні була спроба створити нове спільне бачення минулого, яке би поділялось всіма членами суспільства, насправді ці зміни та їх офіційні репрезентації скоріше створили простір для функціонування регіональних контрпам'ятей, що сприяють формуванню відмінного бачення національного минулого і стимулюють різні напрямки політичної мобілізації» [18, с. 187].

Якщо говорити про регіоналізм як конфліктогенний чинник українського суспільства, то у цьому сенсі має значення не тільки етнокультурне розмежування за віссю «схід-захід», але й суттєві відмінності у політико-ідеологічних орієнтаціях цих рівновеликих частин населення України. Йдеться про сконцентрованість у різних частинах географічного простору країни певних політичних сил та прибічників різних ідеологічних течій, певних електоральних уподобань, поглядів щодо внутрішньої та зовнішньої політики України.

Вважається, що два протилежні полюси політичної географії України уособлює позиції населення Донбасу та Галичини. Маючи дуже відмінний історичний досвід багатовікової приналежності до різних державних утворень та продукуючи з багатьох питань такі програми розвитку країни, які заперечують одна одну, саме ці історично сформовані регіони, як застерігає

І. Кононов, можуть у критичних ситуаціях взаємодії поставити країну на межу розколу [19, с. 276].

Підстави для такого побоювання стають досить очевидними при порівнянні «галлицького» та «донецького» типів ідеологічної орієнтованості. Його вектори автор такого порівняльного аналізу – О. Кривницька визначає як «український» і «радянський» [див.: 20, с. 15-16].

Для першого з них характерна переважача орієнтація на партії національно-демократичної, частково – націоналістичної спрямованості, беззастережна підтримка української державності та ворожість до радянського минулого; прагнення інтегруватись у єдину Європу та НАТО при якомога більшій віддаленості від Росії; проринкова риторика, декларативна підтримка приватної власності; орієнтація виключно на українську культуру, прагнення забезпечити домінуючу її роль в українській державі.

Для «донецького» типу ідеологічних орієнтацій характерним є різка антипатія до націоналізму, бажання мати тісні контакти з Росією, недовіра до НАТО, підтримка державної економіки та упереджене ставлення до ринку, вимога визнання рівноправності мов в Україні; більш вагома підтримка «лівих» сил.

Наведена типологія, узагальнюючи результати чисельних порівняльних досліджень позицій населення Галичини та Донбасу [див.: 19-25], на наш погляд, дещо спрощує ситуацію. Зокрема, здається слушною думка тих авторів [див. 25, с. 29-89], які вважають, що поширені уявлення щодо «прокомуністичної» налаштованості населення індустріального Сходу та завязатої «націоналістичності» Заходу, потребують уточнення. Адже і країні «ліві», і країні «праві» під час останніх виборів до Верховної Ради не отримали вагомій підтримки навіть у тих регіонах, де зосереджена головним чином їх електоральна база.

Однак розмежування на прибічників національно-демократичних сил або ліві партії, орієнтація на європейську інтеграцію або співдружність з Росією та СНД дійсно залишається основним вектором політичного поділу України [26, с. 264].

Контури її *політичної географії* визначались вже під час виборів першого Президента України, але стали найбільш чітко й наочно окресленими у результаті виборчої кампанії 2004-2005 років, які поділили Україну на помаранчеві та біло-блакитні кольори. У заключному турі президентських виборів В. Янукович переміг у 10 територіях, які об'єднують трохи менше половини (48 %) національного електорату. В. Ющенко

одержав перемогу у 17 областях, що об'єднує фактично другу половину електорату (52 %). При чому, у більшості виборчих округів перемога одного кандидата над іншим була величезною. Там, де лідером виборчих перегонів був В. Янукович, він одержав 75 % голосів; в областях, де переміг В. Ющенко, його підтримали 80 % тих, хто взяв участь у голосуванні [27, с. 44-45]. Підсумки по регіонах свідчать, що В. Ющенко набрав у 9,1 разів більше голосів у Західному та у 3,7 рази – в Центральному регіоні. За В. Януковича проголосувало у 8,2 разів більше людей у Східному та у 2,5 рази більше – у Південному регіоні.

Останнім часом з'явилося багато робіт, автори яких роблять спробу розібратись, які саме чинники розділяють «біло-блакитний» та «помаранчевий» електорати.

Здійснений В. Хмелько аналіз їх статево-вікового складу, рівня освіти, сфер зайнятості, фінансового становища тощо довів, що за всіма соціальними характеристиками між прибічниками В. Януковича та В. Ющенка, хоча й існують деякі відмінності, але вони не досить суттєві. Більш значущим виявився лише розподіл за поселенською структурою. В електораті В. Ющенка у 1,8 рази більшою є частка сільського населення, а в електораті В. Януковича майже у 1,3 рази більшою є частка мешканців міст. Але ці достатньо суттєві відмінності виявилися незрівнянно меншими порівняно з мовною та етнічною структурою обох електоратів.

Головний висновок проведеного В. Хмелько аналізу розподілу голосів на минулих президентських виборах такий: електоральні уподобання виявилися передовсім пов'язаними з двома соціокультурними характеристиками виборців: меншою мірою – з їхньою етнічною самоідентифікацією як українців чи росіян, більшою мірою – з належністю до україномовних чи російськомовних громадян України. Виявилось, що три чверті електорату В. Ющенка (73,4 %) складають україномовні українці, приблизно 1/5 (19,1 %) – російськомовні українці і менше 3% – російськомовні росіяни. У складі електорату В. Януковича більше половини (51,8 %) російськомовних українців і майже 1/3 (32,8 %) російськомовних росіян [28, с. 20-21].

Саме ці, нерівномірно представлені по регіонах України соціокультурні характеристики, є одним зі значущих чинників регіональної диференціації

*На той факт, що саме сільське населення, яке переважно є україномовним, забезпечило перемогу В. Ющенка, звертає особливу увагу голова кафедри українських досліджень університету Оттави (Канада) Домінік Арель у статті, що має краємовну назву «Україна обирає Захід, але без Сходу» [27].

політичного простору країни, постійно виявляють себе у процесі майже усіх виборчих кампаній, що відбулися за роки незалежності.

Не менш значущу роль у ході виборчих перегонів, особливо останніх, відіграють принципово відмінні погляди щодо векторів геостратегічного вибору України та шляхів вирішення інших політико-ідеологічних проблем, про що ми вже говорили вище.

Досі йшлося про головні підстави, що розмежовують населення України за віссю «Схід-Захід», зверталась увага на двополюсний характер регіональної системи, обумовленої найбільш щільною концентрацією протилежних позицій з питань минулого, сьогодення та майбутнього країни на полосу «Донбас – Галичина». Однак свою досить помітну специфіку має кожна із 27 територіальних одиниць України, які також мають тенденцію перетворюватись у соціокультурну цілісність, територіальну спільноту, що має специфічні соціокультурні та політико-ідеологічні пререференції.

З точки зору стану етнонаціональної ситуації і стану міжетнічних відносин найбільш проблемним регіоном України є Крим. Основними вузлами напруженості тут є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова.

Крим – це Батьківщина кримсько-татарського народу, що мав тут до 1783 року свою державність і продовжував до кінця 40-х років XX століття залишатися досить численною групою (приблизно 1/4) населення Криму. У 1944 р. більшість кримських татар була піддана насильницькій депортації. Процес їхнього повернення на свою історичну Батьківщину починається з кінця 1980-х років.

Сьогодні кримські татари становлять приблизно 10 % населення Криму. Одночасно відбувається повернення інших депортованих національностей: болгар, вірменів, греків, німців (усього понад 12 тис.). За розрахунками, ще не менше 250 тисяч депортованих залишаються в місцях депортації і шукають можливість повернутися на Батьківщину.

Незважаючи на складну економічну ситуацію в країні, керівництво України вже багато зробило і продовжує робити для облаштування людей, що повертаються на свою землю. Однак обмежені фінансові можливості української держави, стихійний характер повернення призвели до того, що майже половина тих, хто переселився в Крим, дотепер не мають житла. Серйозною проблемою є безробіття, підвищена захворюваність і смертність серед кримських татар, що перевищує ці показники серед інших етносів України.

Кримсько-татарська проблема, що с, насамперед, соціально-економічною, надзвичайно ускладнюється тим, що нерідко одержує політичне звучання, здобуває форму міжнаціонального конфлікту. Лінія політичного розмежування проходить між орієнтованими на Росію сепаратистськими силами, що рекрутуються з російського і російськомовного населення, з одного боку, і кримськотатарським національним рухом, у цілому позицією кримськотатарського народу, що виступає за збереження Криму в складі України.

Сформована в Криму етнополітична ситуація розцінюється і фахівцями, і політиками як така, що погрожує дестабілізацією обстановки в країні в цілому.

Обумовлено це не тільки кримськотатарською проблемою, але і позиціями, настроями, орієнтаціями етнічних росіян, що складають дві третини населення півострова. Серед більшої частини російського населення Криму зберігається радянська і російська ментальність. Відношення до української культури й української державності у кращому випадку – індіферентне, у гіршому – відкрито вороже. Ситуація ускладнюється тим, що сепаратистські настрої російських кримчан одержують підживлення, а іноді і відкрити підтримку з боку окремих політичних сил у Росії. Проте, незважаючи на загострення етнонаціональної і етнополітичної ситуації в Криму, що виникає періодично, керівництву країни вдається поки згладжувати найбільш гострі конфлікти, знаходячи компромісні рішення.

Досить суттєві регіональні відмінності України, про які йшлося, у сучасному українському дискурсі розглядаються перш за все з точки зору національної перспективи та національної єдності. З цих позицій регіоналізм дійсно виглядає як тягар або трагедія української історії, як перепони на шляху інтеграції українського соціуму [31, с. 265]. Разом з тим, досить вагомо обурюючим, на наш погляд, є сприйняття явища регіоналізації як такого, що збагачує економічний та культурний потенціал України. Як зазначає С. Макеєв, «регіональні особливості створюють ту міру розмаїття і взаємодоповнення, яка за певних умов здатна стати ресурсом оживлення і стабілізації економіки, ресурсом становлення нового соціального порядку і нової солідарності у суспільстві. Порядку й солідарності, що ґрунтуються на визнанні наявних відмінностей та повазі до них, на толерантному до них ставленні [див.: 28, с. 90].

Слід також враховувати, що останнім часом усе більш поширеною стає відмова від погляду на регіоналізм як виключно дестабілізуючий фактор. З точки зору глобалізаційних та інтеграційних процесів, а також зміни ролі

націй-держав, регіоналізм розглядається як явище, що відповідає потребам часу [31, с. 265]. Зростає підтримка ідеї «Європи регіонів», у якій рівень регіональних урядів набуде значення, що можна порівняти із значенням національних урядів. Велика кількість країн Європейського Союзу рухається у напрямку все більшої децентралізації економічних та інших функцій, що передаються на регіональний рівень [див.: 32, с. 131].

Така реорганізація внутрішньополітичного устрою України цілком можлива у перспективі, адже її просування у напрямку Європейської інтеграції, мабуть, є неворотним. Але поки що регіональні протиріччя в Україні є настільки гострими, що більш-менш серйозні починання владних структур в економічній та політичній сфері мають шанс на успіх лише у тому разі, якщо дістануть визнання й будуть підтримані у різних регіонах країни. Тому вважається, що від здатності владних органів держави поєднувати регіони на основі значущих для більшості громадян цінностей залежить збереження цілісності країни та подальша консолідація української нації.

§5. Процес формування національної ідентичності населення України та його чинники

Проблема національної ідентичності останнім часом відноситься до числа найбільш популярних. Однак якщо у розумінні сутності феномена «ідентичність» у сучасній науці існує достатня узгодженість поглядів, то щодо сутності національної ідентичності такого консенсусу не існує.

Можна виокремити принаймні три значення, які вкладаються у даний термін: він може розумітися як самовизначення особистістю а) своєї етнічної, б) культурної, в) громадянської приналежності. І кожний з цих сенсів прикметника «національна» стосовно результату процесу самовизначення особистістю свого місця у соціальному просторі має досить логічну обґрунтовану, але концептуально відмінну підставу. В одному випадку як «родове» може розглядатися поняття «нація», у другому – таку роль може виконувати поняття «національне». Не дивлячись на їхню семантичну близькість, вони мають суттєві змістовні відмінки. Зокрема, вважається, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об'єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. Поняття ж національного вказує на культурні ознаки народу, – насамперед, мову, релігію тощо [32, с. 32]. Виходячи з цього, національна ідентичність у одному випадку може розглядатися як результат усвідомлення і прийняття своєї приналежності до політичної спільноти – нації – держави,

у другому випадку – як усвідомлення та прийняття своєї культурної приналежності.

Додатково уможливило різне тлумачення феномена «національна ідентичність» існування різних моделей нації, одна з яких базується на етнічних, інша – на громадянських засадах. У відповідності з цим в одному випадку тотожними стають етнічна й національна ідентичність, у другому випадку національна ідентичність є тотожною громадянській ідентичності.

Взаємоперетинання понять «етнічна» та «національна» ідентичність також сприяє не подолана ще остаточно практика «принисаної» ідентичності, що існувала за радянських часів, – фіксації у паспорти та інших офіційних документах «національності» кожної людини, яка визначалась на підставі її кровно-родинного походження, генеалогічної приналежності до певної етнічної групи. Таке розуміння терміну «національність» є досить усталеним не тільки у свідомості пересічних громадян, особливо тих, у паспортах яких існувала ця «пресловута п'ята графа», але й серед частини науковців, які продовжують вважати, що національність та етнічність є такими термінами, що можуть замінюватися одне одним. *Разом з тим, у сучасному науковому дискурсі все більш унормованим стає трактування національної ідентичності як такого результату ідентифікаційних практик, який пов'язує індивіда зі своєю державою не тільки фактом приналежності до громадян даної держави (у цьому разі, мабуть, доцільно цей тип ідентичності визначати як ідентичність підданства)* [33, с. 109], *але й відчуттям приналежності до єдиної соціальної спільноти, яку у відповідності із сучасним політичним дискурсом визначають як націю. Саме у цьому сенсі становлення єдиної національної ідентичності громадян України розглядається як одна із визначальних умов легітимізації та утвердження української державності та головний критерій результативності процесу консолідації українського суспільства.*

Історичний досвід багатьох національних держав, особливо новостворених, засвідчує, що й на індивідуальному, й на груповому рівнях глибоко усвідомлена та ціннісно значуща загальнонаціональна ідентичність не може виникнути сама по собі, а є результатом цілеспрямованої діяльності інститутів держави та еліти суспільства. Тобто йдеться про процес конструювання національної ідентичності політичними, ідеологічними, освітніми та іншими засобами. При цьому принципового значення набуває питання, навколо яких ідей, цінностей, символів, програм розвитку можна консолідувати суспільство, іншими словами – якою за своїм змістом та спрямованістю має бути так звана «політика ідентичностей». При цьому

виникає проблема, яку можна визначити як «дилему культурного і соціально-політичного» [32].

Більшість національних держав, що формувались у модерну епоху, вирішували цю дилему базуючись на широко визнаному положенні: для того, щоб населення країни могло «уявити» себе (у сенсі Б. Андерсона) як націю, необхідне не тільки існування усіх атрибутів державності, але й загальнонаціональної культури, роль якої зазвичай виконує культура націєстворюючої, титульної спільноти. Цей класичний, апробований в історичній практиці багатьох сучасних націй сценарій неминуче передбачав провадження державою політики етнокультурної та мовної гомогенізації різноманітного населення країни. Саме завдяки цьому більшість сучасних націй набули свого неповторного «національного» обличчя, було створено символічне поле спільних національно-культурних, громадянських ідентичностей [33, с. 108].

Питання підстав формування національної ідентичності з новою силою актуалізувалось наприкінці ХХ століття у зв'язку з виникненням на карті світу багатьох новостворених держав, де формування націй з різних причин є «спізнаним», відбувається у постмодерну епоху, одним із ознак якої є поступове перетворення національних держав у постнаціональні. Це явище, яке поки що носить характер тенденції, хоча і досить усталеної, є безпосереднім наслідком глобалізації сучасного світу, формування єдиного економічного, правового, інформаційно-комунікативного та культурного простору. Але найбільш переконливим свідченням переходу людства до постнаціональної стадії розвитку є передача національними державами частини притаманних їм функцій наднаціональним утворенням на чолі Ради Європи, Європейського парламенту тощо. За цих умов предметом обговорення та гострих дискусій стає питання доцільності і, більше того, – принципової можливості застосування «класичної» концепції націєбудівництва та такої моделі національної ідентичності, яка сполучає політичні та загальнокультурні ознаки. Досить вагомо звучать аргументи тих фахівців, які вважають, що сьогодні населення країни слід консолідувати перш за все навколо демократичних, конституційно-правових цінностей, програм економічного та соціального розвитку, перспектив майбутнього розвитку держави та громадянського суспільства.

Вибір можливих шляхів формування колективної ідентичності постала як невідкладна проблема з перших років проголошення незалежності України. Хоча такий статус вона отримала завдяки збігу цілої низки обставин, що призвели до розпаду СРСР, новостворена держава вже 1 грудня

1991 року одержала підтвердження своєї легітимності на всенародному референдумі. Його результати засвідчили, що переважна більшість населення країни, представники усіх її етнічних груп прийняли та привітали проголошення суверенітету республіки. Але безсумнівним є те, що найбільшою мірою це відповідало прагненням українського етносу, його багатотисячній мрії мати власну державність. Тому досить логічним є те, що в основу розбудови української нації були одночасно закладені компоненти її політичної та етнічної моделі. Українська нація вбачається як спільнота громадян різного етнічного походження, яких пов'язує не тільки визнання як цінності факту існування української державності та приналежності до її громадян, але й спільні культурні риси. Саме на цій концепції базується політика ідентичностей, що досить наполегливо та послідовно проводиться владними органами та усіма державними інститутами на протязі усіх років незалежності України.

Головними засобами, що використовуються, є надання українській мові статусу державної, поступовий але обов'язковий перехід на цю мову в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації: запровадження нової державної символіки (гімну, прапора, гербу України), нового календаря святкових дат, якими вшановуються видатні події в історії України, її видатні особи тощо. Усе це має сприяти усвідомленню громадянами України спільності свого минулого та майбутнього, інтерналізації тих політичних та культурних цінностей, які мають бути ідентифікованими національною приналежності й дозволять населенню України сприймати себе як єдину соціальну спільноту.

Слід, однак, зазначити, що масштабність та надзвичайна складність поширення загальнонаціональної ідентичності на усіх громадян України, що мають одночасно різні етнічні, мовно-культурні, релігійні, конфесійні, регіональні тощо ідентичності, не дозволяє сподіватись на те, що ця мета буде досягнута у короткій строк.

Те, що цей процес скоріше за все буде довготривалим, підтверджують результати досліджень процесу формування національної ідентичності населення України, зокрема ті моніторингові дослідження, що здійснюються Інститутом соціології НАН України. Вони, на наш погляд, надають найбільш повне уявлення щодо тенденцій розвитку самоідентифікаційних практик населення України.

Із всього переліку ознак соціально-просторової приналежності у даному контексті нас цікавлять дві: віднесення себе до громадян України та

громадян колишнього Радянського Союзу (див. табл. 5). Опитування з цього питання вперше проводилось у 1992 році і було поновлено із 2000 року.

Таблиця 5.

Чисельність тих, хто вважає себе громадянами України та громадянами колишнього Радянського Союзу

Вважають себе	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
громадянами України	45,6	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,5	51,6
громадянами колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1	7,3

Наведені у таблиці дані свідчать, що у весь досліджуваний період чисельність тих, хто вважає себе перш за все громадянином України, коливалось у межах (+) (-) 40 % і лише у 2005 році відбувся помітний стрибок у цьому відношенні, що пояснюється впливом на усі показники самосвідомості населення України та його самопочуття подій «помаранчевої революції». Поки що у нас немає підстав вважати, чи це є точкою повороту, чи ситуативним відхиленням.

Той факт, що далеко не у всіх громадян України за формальним статусом сформувався громадянська ідентичність, з високою ймовірністю можна пояснити існуванням внутрішньої незадоволеності цим статусом, який не завжди є результатом вільного вибору особи. Як вважає В. Степаненко, «фрустрація масових сподівань та, особливо, соціально-економічних очікувань населення, пов'язаних з перспективами української незалежності, може бути однією з причин психологічно-емоційного «протестного» несприйняття української громадянської ідентичності [33, с. 112].

Саме такий, на наш погляд, «протестний» характер має ідентифікація себе як громадянина Радянського Союзу. Хоча чисельність тих, хто продовжує відчувати себе приналежним до цієї вже давно зниклої спільноти, поступово зменшується, але й досі залишається на третьому місці серед інших різновидів соціально-просторових ідентифікацій, поступаючись лише локальній ідентифікації (сприйняття себе перш за все мешканцем конкретного села, району, міста) й випереджаючи такі ідентичності, як регіональна, етнічна, європейська та «громадянин світу».

Можна також припустити, що серед багатьох чинників, які можуть зумовлювати неготовність значної частини населення сприймати себе як громадянина України, мабуть, не останню роль відіграє несприйняття такої концепції української нації, яка наповнюється не тільки політико-

громадянським, але й етнічним змістом. Про це свідчить та помітна диференціююча роль, яку відіграють у процесі формування національної ідентичності такі фактори, як етнічна [див. 34], етнолінгвістична [35], регіональна [36] приналежність респондентів.

Так, якщо ідентичність «громадянин України» є значущою для 58,1 % українців, то серед респондентів-росіян цей факт підтвердили 40,3 %, а серед представників інших національностей – 42,3 % [34, с. 342]. 17,9 % росіян та 19,2 % представників інших груп віднесли себе до громадян колишнього Радянського Союзу, у той час як серед етнічних українців цей тип ідентичності засвідчили лише 5,6 %.

Суттєві відмінності за показниками, що аналізуються, фіксуються і при розподілі респондентів на лінгво-етнічні групи (див. табл. 6).

Як бачимо, майже через п'ятнадцять років існування нової держави процес формування національної ідентичності завершився приблизно у кожного другого україномовного українця, у близько 40 % російськомовних українців й приблизно у 1/3 російськомовних росіян. Серед останніх груп досить багато є тих, хто зберігає відчуття соціально-психологічного зв'язку із минулим й не сприймає свій новий формальний статус. Їхня державно-громадянська ідентичність залишається радянською.

Таблиця 6.

Чисельність тих, хто вважає себе перш за все громадянами України та громадянами колишнього Радянського Союзу, в залежності від лінгво-етнічного поділу [35, с. 66]

Вважають себе...	Україномовні українці	Російськомовні українці	Російськомовні росіяни	Інші
громадянином України	49,0	39,9	33,2	38,0
громадянином колишнього Радянського Союзу	5,3	16,6	22,4	14,0

Разом з тим, ми цілком згодні з позицією тих дослідників, які вважають, що не слід драматизувати «масове не-громадянство» українського населення. Це об'єктивно зумовлено самим характером історично тривалого процесу формування громадянської нації та утвердження концепції свідомого громадянства [33, с. 111].

Оптимізму додає той факт, що недостатня розвиненість відчуття приналежності до єдиної державно-політичної спільноти, тобто ідентичності

підданства, компенсується широко розповсюдженим сприйняттям України як своєї Батьківщини, а населення країни – як своїх співвітчизників.

Як вважає В. Тихонович, поняття «Батьківщина» у разі його сприйняття на поняттєвому і емоційному рівні та усвідомлення як цінності та об'єкта самоідентифікації, «прив'язує» суб'єкта до певного соціального простору – «території життя». У ньому сполучені індивідуально-біографічні та власне соціальні параметри життєдіяльності особистості й групи, зрештою всього народу [37, с. 135, 139]. Сутнісна характеристика явища Батьківщини полягає в його самодостатності стосовно ідентифікаційних уподобань особистості, присутності у минулому, «тут і тепер» і в майбутньому, у можливості дистанціювання від мінливих перепитів повсякденності, політичних включно [38, с. 109].

Тобто, поняття «Батьківщина», з одного боку, більш глибоко та усталено пов'язує особистість та групи зі своєю країною, ніж факт громадянства, оскільки у даному разі порушуються глибинні пласти індивідуальної і масової свідомості. З іншого боку, феномен інтеріоризованого громадянства тісно корелює з феноменом Батьківщини, в якому нові політичні реалії співіснують з усталеними індивідуально-біографічними характеристиками співгромадян [38, с. 139]. Тому вивчення ступеня сприйняття українським населенням своєї країни як Батьківщини дозволяє звернути увагу на психологічні та соціально-психологічні підстави консолідаційних процесів.

Питання: «Чи вважаєте Ви Україну своєю Батьківщиною?» вперше було включено в інструментарій моніторингу у 2002 р. Позитивно відповіли на нього переважна більшість респондентів: 84,2 % опитаних у 2002 р.; 76,7 % – у 2003 р. та 90,6 % – у березні 2005 р. – відразу після буремних подій «помаранчевої революції».

Дуже цікаву для розумів інформацію надають соціокультурні характеристики тих респондентів, які сприймають Україну як свою Батьківщину.

До цієї групи увійшли:

- 97 % від загальної чисельності представлених у вибірці етнічних українців та 74,4 % росіян. Причому число останніх порівняно з 2003 роком зросло на 20,5 %;
- 97,3 % тих, для кого мовою спілкування є українська, та 81,3 % російськомовних (порівняно з 2003 роком фіксується їх збільшення на 22,4 %);

- 96,8 % представників Західного, 94,6 % – Центрального, 82,5 % – Південного та 87,3 % – Східного регіонів. По кожному з них спостерігається зростання показників (від 9 % на Заході до 17 % на Сході та 21 % на Півдні) [38, с.108]¹.

Підсумовуючи, можна зазначити, що у ставленні до України як Батьківщини, хоча й спостерігається диференціююча роль етнічної, етнокультурної та регіональної приналежності, вона не настільки суттєва. Головне, що можна помітити: переважна більшість тих, чия лояльність щодо української держави досить часто ставиться під сумнів (росіяни, російськомовні, населення Південно-Східного регіону) засвідчують свою прихильність до України-Батьківщини, відчують соціокультурну спорідненість на підставі такого ідентитету, як співвітчизники.

Вважається, що без такого відчуття «ми» і при відсутності емоційної та ціннісної прив'язаності до своєї «території життя» неможливо формування сучасної політичної нації.

Якщо одним із критеріїв результативності цього процесу визнати самоідентифікаційні практики населення України, то не можна не помітити поступового зростання чисельності тих, хто усвідомлює й позитивно сприймає свій теперішній громадянський статус. Ці зміни в індивідуальній свідомості тільки частково носять стихійний характер, відбуваються з плином часу внаслідок змін у соціальній реальності.

Набагато більш дієву роль тут відіграє та політика ідентичностей, яка проводиться державними інститутами. Особливо помітно це позначається на ідентифікаційних практиках молоді, які значно частіше, ніж представники середнього та старших поколінь, позиціонують себе як громадян України, причому з кожним роком усе більше.

Показовими у цьому плані є результати вимірювання національної ідентичності студентської молоді, які здійснюються у межах комплексного дослідження життєдіяльності та стану свідомості студентів України, що проводяться з інтервалом у 5 років кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Виявилось, що якщо у 1995 році повною мірою відчували себе громадянами України 29,5 % напих респондентів, у 2001 р. – 31,9 %, то у 2006 році – 54,7 %. Зростання у 1,8 рази чисельності тих, хто ідентифікує себе таким чином, пояснюється у тому числі й тим, що сьогодні до вузів

¹ Наводяться окремі показники з таблиці, яка використана у здійсненому В. Тихоновичем аналізі цієї проблеми [37, с. 108].

вступає та когорта молоді, первинна соціалізація якої відбувалась в умовах незалежної України, впливу на їхню свідомість тих ідей, символів та цінностей, які культивуються сучасною системою освіти та виховання.

Досить симптоматичним на цьому фоні є той факт, що повною мірою відчувають себе громадянами України 62,1% із загального числі респондентів-українців і лише 18,4% росіян.

Мабуть мають рацію ті дослідники [див.: 29, 30], які вважають, що остаточної кристалізації різних типів національної ідентичності сприяли події української революції 2004-2005 років, яка мала помаранчеві й біло-блакитні кольори й свої «майдани».

«Помаранчевий майдан» був переважно представлений громадянами з глибоко усвідомленою та особистісно значущою українською національною ідентичністю.

Сили, які протистояли розгортанню «помаранчевої революції», були представлені громадянами, які також відчували себе приналежними до України, але усвідомлювали себе як особливий суб'єкт політичного, полкультурного українського суспільства, тієї його частини, яка сформувалась у інших соціокультурних умовах і гяжіє до іншого культурно-цивілізаційного ареалу. Беручи участь у масових акціях біло-блакитних, підтримуючи на виборах В. Януковича та Партію регіонів, вони таким чином сподівались на можливість відстояти право на збереження своєї ідентичності та колективної гідності [див.: 30, с. 30-32].

На цьому тлі мабуть доцільно знову повернутись до обговорення концепції нацбундівництва та «політики ідентичностей», що проводиться усі роки існування України як незалежної держави.

Як вважає професор Інституту національних відносин НАН України Лариса Нагорна, на зламі тисячоліть Україна опинилась перед дилемою, яка для більшості цивілізованих країн давно є пройденим етапом. З одного боку, потреба у зміцненні реальної незалежності диктує лінійно на дерусифікацію суспільства, робить пріоритетними завдання виховання національної свідомості і патріотизму, забезпечення державній мові належних їй позицій в освітній, культурній, інформаційній сферах. З другого – доводиться зважати на те, що кожен крок у цьому напрямі, принаймні у східних і південних регіонах, розширює ареал протистояння в суспільстві, і без того розбурханому і деморалізованому» [39, с. 55].

Події «помаранчевої революції» переконливо продемонстрували, що влада не може «згорі» встановити колективну ідентичність, згуртувати суспільство навколо тих цінностей, які не сприймаються значною його

частиною. Стало очевидним, що етнокультурні чинники ідентичності не тільки не відповідають сучасним реаліям, але й об'єктивно не можуть виступати консолідуючим початком нації. Тому останнім часом у наукових та політичних колах усе наполегливіше наголошується на тому, що в умовах поліетнічності та полікультурності українського суспільства було би більш логічно будувати національну ідеологію, не акцентуючи увагу на етнокультурних факторах, а роблячи головний наголос на ідеї нації як спільноти громадян держави, життєдіяльність яких протікає у межах єдиного територіального, економічного, політико-правового, інформаційного тощо простору, і які завдяки цьому рівною мірою зацікавлені в тому, яким буде їхнє сьогодення та майбутнє.

Результати багатьох соціологічних досліджень свідчать, що український народ значною мірою є готовим до сприйняття такої національної ідентичності, яка має перш за все громадянський та соціально-політичний зміст, базується на визнанні незалежності української держави, усвідомленні приналежності до її громадян, повазі до законів та політичних інститутів українського суспільства.

§6. Росіяни в Україні: соціальний статус, самопочуття, процес інтеграції в українську націю

Тенденції розвитку інтегративних процесів в Україні у вирішальному ступені залежать від відношення національних меншостей до процесів будівництва української державності, його ідеології і практики. Особливо важлива позиція російської національної меншості, чисельність якої в Україні перевищує чисельність населення багатьох європейських держав.

Проблема положення і ролі росіян, і ширше – російськомовних в Україні, сьогодні вкрай політизована, виноситься на вістря боротьби між політичними силами, що діють не тільки в Україні, але і за її межами. В окремі періоди вона стає навіть причиною загострення міждержавних відносин, особливо в тих випадках, коли Росія робить спробу «захистити інтереси своїх співвітчизників за кордоном» (формулювання, що міцно увійшло в політичний лексикон російських політиків після розпаду СРСР). Тому так важливий строго науковий, позбавлений ідеологічної ангажованості аналіз реального положення російської частини жителів України, їхніх проблем і тривог, аналіз, що спирається насамперед на об'єктивні факти й емпіричні дані.

Неупереджений погляд на проблему росіян в Україні свідчить, що для їхньої успішної інтеграції в українську політичну націю не тільки існують

сприятливі передумови, але цей процес уже розвивається, хоча і не безпроблемно.

Найбільш вагомим, до того ж об'єктивним показником реального положення досліджуваної етнічної групи є її статус у соціальній структурі сучасного українського суспільства. Він визначається такими найважливішими соціально значущими характеристиками, як сфера зайнятості, професійно-кваліфікаційна і поселенська структура, освітній рівень тощо. За всіма цими критеріями росіяни є групою, найбільш просунутою в системі соціальної стратифікації, займають більш високі соціальні позиції у порівнянні з іншими етнічними групами населення України, у тому числі й у порівнянні з титульною нацією. Так, за даними перепису 1989 р. серед росіян було у 1,3 рази більше, ніж серед українців, зайнятих розумовою працею. Основна маса росіян (майже 90 %) проживала у містах, тобто у відносно кращих соціально-побутових умовах. Вищу освіту на той період мали 158 з кожної тисячі росіян старше 15 років, тоді як серед українців – 85. Серед росіян був вище рівень трудової зайнятості, їхня представленість у сферах науки і управління перевищувала їх загальну питому вагу в структурі населення України. Складаючи на той час 22,7 % населення країни, російська етнічна група становила третину у науці та 30 % серед усіх управлінців країни [40].

Досить високий соціальний статус росіян зберігається й у роки незалежності України. Зокрема, за показником рівня освіти – визначальної характеристики соціокультурного статусу етнічної спільноти – росіяни (за даними перепису 2001 року) продовжують утримувати першість серед інших етнічних спільнот, що проживають на теренах України, поступаючись лише євреям. Серед міського населення України повну вищу освіту мають 15,4 % українців та 20,4 % росіян, неповну вищу – 20 % та 22 % відповідно [41].

Цікавими виявились результати порівняльного аналізу соціально-економічного положення українців та росіян, яке базується на даних моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України (див.: 42). Вони дозволили констатувати хоча й невелику, але все ж таки перевагу міських росіян за середнім розміром заробітної плати (стипендій, пенсій); за наявністю окремих побутових речей та зручностей; за чисельністю представлених у групі керівних

працівників та фахівців вищої кваліфікації [42, с. 61]. Це, на думку автора цього дослідження – О. Резніка, є свідченням існуючих сприятливих умов для задоволення соціально-економічних потреб найбільшої етнічної меншини України. Разом з тим, наголошується на тому, що зафіксовані відмінності у соціально-економічному положенні українців та росіян є настільки незначними, що це дозволяє стверджувати про відсутність в українському суспільстві соціального розширення за етнічною ознакою [42, с. 63].

Практика селекції людей за цією ознакою при прийомі на роботу, вступі до вищих навчальних закладів, при соціальному просуванні тощо, що мала місце в радянські часи (при цьому саме стосовно росіян проводилася скоріше політика протекціонізму, ніж дискримінації), усе більше йде в минуле, носить характер рідкісних винятків. Порівняльне дослідження «Росіяни нового зарубіжжя», яке було проведено у 1996 р. російським етносоціологом С. С. Савоскулом у колишніх республіках Радянського Союзу засвідчило, що лише 6 % опитаних росіян України вважають, що їхня етнічна приналежність впливає на можливості кар'єрного зростання. Це у 10 разів менше, ніж у інших обстежених пострадянських країнах [46, 47]. Однак, якщо у Східному та Південному районах чисельність росіян, які вважають, що їхня національність утруднює службове просування складає 1-3 %, то у Центральному регіоні такої думки дотримувався кожний десятий, а у Західному – кожний п'ятий [46, с. 46].

Про те, наскільки послідовно реалізуються гарантовані Конституцією України рівні права представників усіх національностей, свідчать відповіді на питання, що постійно включається у інструментарій моніторингу Інституту соціології НАН України: «Чи приходилося Вам останнім часом стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) росіян?». Ствердно відповіли на це питання 4,4 % респондентів у 2004 р., 6,1 % – у 2005 р., 6,9 % – у 2006 р. Інші (а це більше 90 % опитаних) заперечували існування таких фактів.

Важливою характеристикою положення росіян в Україні є їхній статус у системі міжетнічних відносин. У даному випадку йдеться не про їхній інституціональний рівень, а про особистісні контакти і взаємодію, переважання позитивних або негативних установок стосовно росіян з боку представників інших національностей, насамперед, титульної групи.

І в цьому плані положення росіян на сьогоднішній день досить благополучне. Так, за даними дослідження В. Є. Євтуха, 82 % росіян указали, що їм не приходилося стикатися з ворожістю до себе з боку українців, 13 % відзначили, що такі факти (у формі зіткнень, конфліктів, образливих

*Середній розмір заробітної плати (стипендій, пенсій) міських росіян (\$ 18,183) дещо перевищував у 1994 році відповідний прибуток міських українців (\$ 14,557). Подібна тенденція зберігалась у 2004 році: зазначений дохід у міських росіян – \$ 65,035, тоді як у міських українців – \$ 60,727. Разом з тим, враховуваний респондентами прибуток на одного члена сім'ї майже повністю зивідував що відмінність [42, с. 56].

Таблиця 7.

**Етнічна структура дорослого населення
у двох періодах державної незалежності України (%) [10].**

Моноетнічна та біетнічна самоідентифікація	Роки опитувань	
	1994-1999	2001-2003
Тільки українська	59,8	62,9
Українська і російська	24,4	22,5
Тільки російська	11,3	10,0
Інша	4,5	4,6

висловлювань тощо) зрідка мали місце, і лише 4 % відчувають ворожість до своєї етнічної групи постійно [43, с. 104].

Незначна поширеність упреджень стосовно росіян підтверджується і при вимірі психологічної готовності до встановлення з ними контактів різного ступеня тісноти. Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України (шкали соціальної дистанції Богардуса) показали, що стосовно росіян існує досить високий рівень толерантності. У період з 1994 по 2001 рік цей показник коливався у межах 2,0 – 2,3 бали, що відповідає готовності допустити росіян у якості близьких друзів. Починаючи з 2002 року вони відсуваються на більш віддалену дистанцію – бажаних сусідів (з 2002 по 2006 рік показник дистанційованості знаходиться у межах 3,1-3,3 бали [8, с. 481]. Тим не менше, в усіх випадках росіяни у загальному ієрархічному ряду етнічних груп України за показниками бажаності контактів з ними займають місце не нижче другого (слідом за українцями).

Додатковим свідченням культурної та психологічної близькості українців і росіян є дуалізм етнічної свідомості та самосвідомості багатьох з них.

В цьому плані особливий інтерес представляють результати здійсненого В. Хмелько всебічного аналізу лінгво-етнічної структури населення України [10]. Застосування низки методичних прийомів, спрямованих на те, щоб допомогти респондентам більш точно визначити свою етнічну приналежність, враховуючи не тільки кровно-родинне походження, але й відчуття приналежності або виключно до української, або виключно до російської, або одночасно до двох цих культур, дозволило внести суттєві корективи у те уявлення щодо етнічної структури населення України, яке надають результати перепису населення.

Виявилось, що помітно більше половини дорослого населення України складають моноетнічні українці. В останні роки їхня частка наближується до двох третин. Водночас, другу за чисельністю етнічну групу в Україні складають не моноетнічні росіяни, а україно-російські біетнори, тобто люди, які одночасно належать до двох етнічних груп. Їхня чисельність, хоча й має тенденцію до скорочення, але більш ніж вдвічі перевищує частку моноетнічних росіян, яких нараховується (±) 10 % (див. табл. 7).

Розподіл цих груп по регіонах – суттєво відмінний: чим далі на Захід, тим більше моноетнічних українців і тим менше україно-російських біетнорів та моноетнічних росіян. І навпаки, чим далі на Схід і Південь, тим менше моноетнічних українців і тим більше україно-російських біетнорів та моноетнічних росіян.

Дуже значна чисельність людей, для яких характерна подвійна самоідентифікація (аж до 45 % на Сході України) вимагає дещо інакше подивитись на проблему етнічних чинників національної консолідації. Неможна до того ж не враховувати, що навіть ті, хто однозначно ідентифікують себе як росіяни, мають такі соціокультурні особливості, які відрізняють їх від ядра свого етносу.

Україно-російський взаємовплив сформував очевидні для стороннього спостерігача соціокультурні особливості «українських росіян», риси, що відрізняють їх від ядра свого етносу. Це найбільш помітно виявляється в побутовій сфері: харчових уподобаннях, оздобленні житла, облаштуванні сільських садіб тощо. «Українські» росіяни легко видають себе специфічним говором: наспівністю мови, більш м'якою вимовою глухих звуків, наявністю українізмів тощо. *Головним же свідченням «українськості» значної частини російського населення України є їхній внутрішній зв'язок зі своєю Батьківщиною.*

Таблиця 8.

Розподіл моноетнічних українців, росіян та україно-російських біетнорів за регіонами у 2001-2003 рр.

Моно- та біетнори	Регіони				
	Захід	Центральний	Східно-Центральний	Південний	Східний
Моноетнічні українці	92,6	83,8	73,3	40,5	34,1
Україно-російські біетнори	6,0	12,8	19,6	37,3	45,0
Моноетнічні росіяни	1,4	3,4	7,1	22,2	20,8

Теоретично можна виділити кілька основних позицій, що характеризують ступінь інтегрованості індивіда у національно-державне утворення, до якого він належить за своїм офіційним статусом (тобто громадянською приналежністю). Ці позиції можуть варіюватися від повного неприйняття і дистанціювання (позиція «чужий у чужій країні») до глибокої прихильності до своєї країни, домінування патріотичних почуттів і настроїв. Між цими крайніми позиціями знаходиться позиція лояльного відношення до своєї країни.

Використання описаної вище шкали («дистанціювання – лояльне відношення – патріотична настроєність») при проведенні дослідження серед населення Харкова дозволило зробити висновок, що велика частина російських жителів міста тяжіють до останньої позиції. Так, 87 % з них сприймають Україну як свою країну, 83 % пов'язують з нею свою майбутність, 87 % визнали, що уболівають за долю України. І тільки 6 % указали, що цілком байдужі до її проблем, 4 % – що вони сприймають Україну як чужу країну.

Ми вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на ці факти, оскільки вони переконливо спростовують заяви деяких українських політиків і діячів культури про те, що росіяни є чужорідним елементом в Україні, «п'ятою колоною», носіями українофобських почуттів і настроїв.

Дійсно, процес реідентифікації, зміни своєї радянської ідентичності на нову українську ідентичність зажадав від росіян більших зусиль. З домінуючої за чисельністю, політичною вагою, соціальному статусу групи вони опинилися після проголошення незалежності України в ранзі національної меншості, у положенні діаспори, відірваної від держави, у межах якої перебуває ядро їхнього етносу. Став очевидним їхній маргінальний статус: економічно, політично, територіально вони відносяться до української нації, а етнічно (за мовою, культурою, спільністю історичного минулого тощо) сприймають себе як росіян. Це зажадало від російської частини населення України глибокої зміни своєї ментальності, переосмислення місця і ролі своєї етнічної групи, визначення своєї особистісної позиції стосовно української державності і свого нового громадянського статусу.

Однак не менш складно протікає цей процес і серед представників титульного етносу та інших етнічних груп. Про це свідчать у тому числі

й далекий від завершення процес формування національної ідентичності населення України. Так, зафіксоване у 2006 році співвідношення чисельності тих, хто вважає себе перш за все громадянами України, становить 53,9 % серед українців; 42,9 % – серед росіян і 39 % – серед представників інших етнічних груп [44, с. 93].

У контексті нашого аналізу особливо показово є тенденція зростання, особливо у останні роки, чисельності росіян, які сприймають себе як громадян України: 34,5 % у 2004 р., 40,3 % – у 2005 р.; 42,9 % – у 2006 р. Одночасно постійно зменшується чисельність тих, хто зберігає відчуття свого зв'язку з Радянським Союзом (21,8 % у 2004 р.; 17,9 % у 2005 р.; 14,5 % у 2006 р.).

Однак, незважаючи на досить сприятливі статусні позиції і у соціальній структурі, і в системі міжетнічних відносин, характерну для більшої частини росіян прихильність до країни свого проживання, дослідження останніх років стійко фіксує наростання у них відчуття непевненості, незахищеності, маргінальності свого положення.

Сьогодні багато фахівців визнають, що одним з основних факторів, що не дозволяє росіянам відчутти себе повноцінними громадянами України, є мовна політика. Скорочення сфери вживання російської мови, послідовне і неухильне її витиснення зі сфер освіти, науки, культури, діяльності засобів масової інформації не тільки робить проблематичним збереження «русскості» в Україні [див. про це: 45], але й сприймається як форма «примусу до інтеграції».

Особливо інтенсивно розвивається цей процес у системі дошкільного навчання, середньої та вищої освіти. Так, за даними Державного комітету статистики⁷ у 2001 р. в Україні залишалось 20,2 % дошкільних закладів, 27 % шкіл, 24 % ВНЗ III-IV ступенів з російською мовою навчання, що не відповідає питомій вазі російськомовних громадян, яких в Україні близько половини, і багато хто з них бажав би навчати своїх дітей у російськомовних навчальних закладах. При цьому в окремих областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Полтавській та деяких інших) залишилося одна-дві російськомовні школи і повністю відсутні російськомовні дитячі садки та ясла.

Болісно сприймається відношення до Росії і росіян як до споконвічних ворогів України, головної перешкоди на шляху українського національного відродження. Така позиція досить широко поширена в Галичині й інших

⁷ Дослідження «Стан і тенденції розвитку міжнаціональних відносин у м. Харкові» було проведено під керівництвом автора у 2000 році. Опитано 764 мешканців міста, що репрезентують структуру його населення за віком, освітою та етнічною приналежністю.

⁷ Статистичний щорічник України за 2001 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2002. – С. 459, 467, 474.

західних районах, широко пропагується націоналістичними партіями й об'єднаннями, часто звучить у засобах масової інформації. Носіями таких поглядів є ряд представників української гуманітарної інтелігенції, політичних діячів, у тому числі – ті, що займають високі офіційні посади.

Усе це, однак, носить характер окремих проявів. Говорити, що в Україні русофобія є широко розповсюдженим явищем, немає абсолютно ніяких підстав. Проте, це один із тих факторів, що, безумовно, впливає на самопочуття російської частини населення України.

Підсумовуючи усе, про що йшлося вище, слід зазначити, що хоча переважна більшість українських росіян (хіба що за виключенням росіян Криму) лояльно відноситься до української держави та досить толерантно (принаймні, на поведінковому рівні) реагують на ту етнокультурну політику, що проводиться, неможна виключати можливість активізації їхньої позиції. Ймовірність цього особливо зростає, коли під гаслом «захисту» росіян та російськомовних починають активно діяти не тільки відповідні політичні партії та блоки, що створені в Україні, але й впливові російські політики і навіть офіційні структури.

§7. Перспективи розвитку етнонаціональних процесів в Україні

У сучасній політичній думці досить розповсюдженим є ствердження про те, що процеси національної консолідації мають більші шанси на успіх в етнічно гомогенних суспільствах. І, навпаки, чим різноманітнішим є населення країни в етнічному, мовному, релігійному тощо аспектах, тим складніше буде відбуватися процес формування єдиної політичної спільноти держави та загальнонаціональної ідентичності.

Ці теоретичні положення, які поділяє багато визнаних фахівців з проблем націоналізму [див., зокрема: 47], знаходять підтвердження у практиці суспільної трансформації багатьох посткомуністичних держав.

Що стосується України, то характерні для її населення етнокультурні відмінності, про які йшлося у попередніх параграфах, є настільки істотними, що можуть розглядатися як цивілізаційні за своєю сутністю. Їх подолання становить собою найбільш складний і довготроковий процес, успішність якого залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх обставин.

На даному етапі процес консолідації українського суспільства на державницько громадянських засадах значною мірою гальмується стагнацією української економіки. Економічні труднощі, які відчуває переважна частина населення країни, роблять для багатьох не привабливою ідею незалежності держави, яка не виправдала їхніх сподівань на

покращення рівня та умов життя. Звідси – досить розповсюджені прагнення об'єднатися з Росією та Білоруссю (скоріше позитивно ставляться до цієї ідеї 61% опитаних Інститутом соціології у 2006 р.) і навіть підтримка відновлення СРСР, хоча би у формі СНД (13,7%) [8, с. 444]. Хоча за цими прагненнями стоять не тільки економічні інтереси, а й відповідні політичні орієнтації, мабуть, мають рацію ті вчені і політики, які вважають, що національною ідеєю України на найближче майбутнє має бути ідея побудови розвинутої економіки, економічний прорив, який би забезпечив не тільки зростання матеріального добробуту населення, але й надав впевненості у життєздатності самостійної української держави.

Прискоренню процесу національного будівництва й формуванню у поліетнічного, полікультурного населення України відчуття причетності до співтовариства громадян держави, могла би сприяти корекція концептуальних засад вирішення цієї проблеми.

Події «помаранчевої революції», що поставили країну на межу розколу, стимулювали відновлення дискусій з цього питання. Зокрема, відомий політичний діяч, один із лідерів Партії регіонів, який, нажаль, нещодавно трагічно загинув, Є. Кушнар'ов запропонував для широкого обговорення концепцію нової національної ідеології України, яка на його думку, відповідає європейській традиції побудови сучасної демократичної держави [47]. Ця нова національна ідеологія має проголосити головним своїм завданням формування соціально-політичної та громадянської свідомості населення України, усвідомлення ним своєї приналежності до єдиної Української держави як нового політичного, соціального утворення, а головною умовою формування української нації – досягнення передусім не етнокультурної (на чому наголошується зараз), а громадянської, політичної та соціальної єдності.

Аналогічної думки дотримуються досить багато українських політиків та вчених [див., зокрема: 27, 29, 30, 32, 33]. Але поки що домінуючою залишається практика надмірного адміністративного централізованого регулювання етнокультурних процесів. До того ж, політичний істеблішмент (особливо в періоди виборчих кампаній) безвідповідально маніпулює мовними, релігійними, регіональними тощо проблемами, відтворюючи латентний розкол суспільства за цими ознаками, що ускладнює можливість демократичної консолідації українського соціуму [33, с. 118-119].

Незавершеність процесів національного будівництва в Україні робить ситуацію, що склалася, неврівноваженою та нестабільною, припускає досить відмінні за своїм кінцевим результатом варіанти подальшого перебігу подій.

Сьогодні багато дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, роблять спробу спрогнозувати, за якими сценаріями вони можуть розвиватись [див., зокрема: 3, 20, 27, 30, 33, 39, 49, 50]. Частіше за все в основі таких сценаріїв лежать ті моменти, які найбільш помітно диференціюють позиції основних етнічних та етновивних груп населення, розмежовують його за регіонами. А це, як засвідчує наведена нами у попередніх параграфах соціологічна інформація, перш за все: відношення до статусу російської мови в Україні; спрямованість етнокультурної політики, що проводиться керівництвом держави; зовнішньополітичний курс України, його орієнтованість на зближення з Росією та Білоруссю або з Європейським Союзом та НАТО.

Оскільки прогнози різних авторів щодо можливих варіантів подальшого розвитку етнопатриотичної ситуації в Україні багато в чому збігаються, це дозволяє нам викласти їх в узагальненому вигляді.

Почнемо з найстрашнішого сценарію, якого Україна ледь уникнула у 2004-2005 роках і який все ще залишається досить реальним. Йдеться про розкол України за віссю «Схід-Захід». Досить реальним його робить відсутність порозуміння не тільки між населенням західно-центральної і південно-східної частин України із зазначених вище проблем, але й неготовність еліт, що представляють ці регіони, до взаємного компромісу.

Більше того, деякі політичні сили й всередині країни, і ззовні зацікавлені саме у такому перебігу подій, підштовхують країну на такий шлях.

Покажемо у цьому плані є запропонований широко відомим і визнаним у світі вченим, професором політології, заступником директора Центру глобальних перетворень і управління Ротчерського університету у Ньюарку Олександром Мотилем тест для української еліти, який він сам визначив як провокаційний.

Цей тест має за мету визначити, чи є українські еліти компетентними, далекоглядними, здатними робити вчинки, тобто поводитись як справжні еліти, пропонує Україні за прикладом Чеської Республіки скорегувати свої розміри й дозволити українським росіянам відділитись, а, можливо, навіть на тому наполягати. Як вважає автор, такий крок мав би величезне значення, оскільки менша за своїми розмірами Україна була би більш легитимною і стабільною, краще пристосованою до здійсненні модернізації і розвитку, і таким чином стала би багатшою і демократичнішою.

Наводячи додаткові аргументи на користь відмови від сучасних кордонів України, які вона успадкувала від Радянського Союзу і які, на його думку, не мають ніякого священного значення, О. Мотиль передбачає, що

така пропозиція може сьогодні серйозно сприйматись в Україні, і навіть висловлює оптимізм з цього приводу [51, с. 42-43].

Значимо, що, на щастя, цей оптимізм не виправдався. Адже коли південно-східні еліти тільки спробували здійснити намір відокремитись від західних регіонів навіть не кордонами, а політично, у формі запровадження федеративного устрою української держави (мається на увазі рішення з'їзду, що відбувся у Северодонецьку), то це зустріло шалений спротив не тільки центральної влади, але й західноукраїнського населення, тих політичних сил, які відображають його інтереси.

Хоча Україна більш-менш успішно витримала перший іспит на єдність, можливість розколу країни все ще залишається ймовірною.

Не менш ймовірними (принаймні, на теоретичному рівні) є й інші прогнози, спрямовані перш за все на передбачення можливих варіантів тих змін, які може зазнати етнопатриотична ситуація в Україні.

Альтернативними є три можливі сценарії.

I. Поступова цілковита «українізація» України і не тільки у мовному відношенні (принаймні у публічній сфері), але, перш за все, у самосвідомості населення країни. Останнє означає, що загальнонаціональна ідентичність як усвідомлення своєї громадянської приналежності доповнюватиметься етнокультурною складовою – відлугтям своєї причетності до української історії та культури.

Передумовою можливості саме такого розвитку подій є та етнокультурна політика, яка послідовно проводиться владними органами держави увесь період незалежності України і має вже вагомий результат. Особливо помітний вже сьогодні є соціалізуючий вплив діяльності освітніх закладів та засобів масової інформації, який у подальшому, при умові збереження курсу на загальну українізацію, буде ще більш посилюватись.

Такий сприятливий прогноз, розрахований усе ж таки на більш-менш віддалену перспективу, міг би цілком виправдатись, якщо б не існувало пасивного, а в окремі періоди й активного опіру такої політиці з боку російськомовних громадян України, які прагнуть зберегти свою етнокультурну ідентичність й претендують на те, щоб їх вважали повноправними громадянами України, інтереси яких держава повинна враховувати.

II. Саме така позиція російської та російськомовної частини населення України, яке за більш ретельно вивченими, ніж це надає статистика, соціологічними даними сягає близько половини населення країни, робить

досить ймовірним альтернативний до першого з описаних сценарії можливого розвитку подій.

Українська держава визнає, що вона є землею двох народів і двох культур і надасть російській мові особливий статус на Сході і Півдні країни, водночас сприяючи поширенню української мови і розвитку української культури.

Це, безумовно, могло би сприяти консолідації народу України, розвитку української нації як поліетнічного, полікультурного утворення, формуванню національної ідентичності, яка базується на державно-громадянських чинниках. Однак, перепони на цьому шляху, мабуть, навіть більш потужні, ніж при спробі реалізації першої альтернативи, оскільки національно-орієнтовані політичні сили, а головне – населення західних регіонів чинитиме опір такому курсу, вважаючи, що він може загрожувати розвитку української мови та культури і, навіть, самому існуванню української держави.

Ш. Третій сценарій, який присутній у прогностичних розробках багатьох вчених, не є альтернативним до перших двох, а скоріше проміжним. Він багато в чому описує існуючу сьогодні ситуацію.

Українська держава уникає таких символічних дій, як підвищення статусу російської мови, але зберігає той статус-кво, який існує на Сході та Півдні України, послаблюючи адміністративний тиск на ці регіони з метою їх культурної гомогенізації. Засобами консолідації українського суспільства обирається вирішення тих проблем, які не призводять до регіональної поляризації, перш за все, – реформування економіки – проблеми, в успішному вирішенні якої зацікавлено все населення України.

Це, дійсно, може на певний час, знизити гостроту того протистояння, що існує, але лише віддаляє час однозначного вибору спрямованості етнокультурної політики і політики ідентичностей.

Деякі дослідники (зокрема: 49, 51) вважають за необхідне звернути увагу ще на один із можливих варіантів подальшого перебігу подій в Україні, а саме – на можливість переростання латентно існуючої напруженості у міжетнічних, міжрегіональних відносинах у відкритий конфлікт.

Так, вже згадуваний нами О. Мотиль зазначає, що «хоча російсько-українські стосунки і продовжують залишатись мирними, досвід ХХ століття вказує на те, що якщо у чомусь можна бути впевненим, то це в тому, що потенційно потужні етнічні групи ввесьмі мобілізуються і починають висувати політичні і економічні вимоги. Також з досвіду відомо, що якщо така група мобілізується, то вона вже не демобілізується, принаймні

протягом короткого чи середньотривалого періоду, і, особливо, коли її захищає і про неї підключається могутній сусід, якого відділяє від неї тільки кордон» [51, с. 38].

Як легко можна здогадатись, О. Мотиль натякає на Росію. Але особлива складність положення України полягає у тому, що за вплив на неї, не менш наполегливо, не менш успішно ніж Росія, бореться «західний» світ і перш за все США. Стан «на перетині інтересів» цих могутніх геополітичних гравців додає ще більшу невизначеність шляхів подальшого розвитку України. Однак їх вибір у кінцевому рахунку залежить від позиції громадян держави, їхнього прагнення відстояти її незалежність й мирно жити у своєму загальному домі, який є Батьківщиною і для українців, і для росіян, і для ще більше 100 етнічних груп населення України.

Резюме

Проведений етносоціологічний аналіз підтвердив складність та незавершеність процесу формування української нації як консолідованої соціальної спільноти та загальнонаціональної ідентичності як одного із головних критеріїв стану цього процесу. Обумовлено це вкрай неоднорідним за багатьма сутнісними ознаками складом населення України, що йдуть коренями у віддалену історію формування нинішньої території Української держави, історію розвитку окремих її регіонів та етнічних груп.

Найбільш помітне розмежування існує за віссю «схід»–«захід». Населення цих частин країни має різний історичний досвід, помітні відмінності у етнічній, мовній структурі, конфесійній приналежності, у рівні соціально-економічного розвитку тощо.

Об'єктивно існуюча своєрідність різних регіонів України знаходить продовження у менталітеті їхнього населення. Але у конфліктогенний фактор існує різноманіття перетворюється завдяки ідеологізованості позицій з таких питань, як спрямованість національно-культурної політики держави, зокрема, у мовному питанні та інтерпретації найважливіших подій історії України; стратегічний вибір зовнішньополітичного курсу країни; політико-ідеологічні пререференції та електоральні уподобання.

Суттєві відмінності в уявленнях щодо шляхів вирішення цих питань є тими головними чинниками, що стримують розвиток консолідаційних процесів.

Події останніх років, пов'язані з «помаранчевою революцією» та її наслідками, активізували обговорення в суспільстві проблеми вибору

найбільш доцільної для України концепції національного будівництва та перспектив подальшого розвитку країни.

Сьогодні накопичений досить великий обсяг соціологічної інформації, яка надає реалістичне, науково обґрунтоване уявлення щодо етнічної, етнотомовної структури населення України, його ідентифікаційних практик, етнокультурних та політико-ідеологічних орієнтацій тощо. Ця інформація, на наш погляд, повинна враховуватись владними органами та партіями при розробці політичних програм і рішень, які визначають національну політику України.

Література

1. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4 (19). – С. 44-54.
2. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: Довідник / В. Б. Свух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004.
3. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи / В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода. – К.: Вид-во УАДУ, 1996.
4. Свух В. Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 2. – С. 93-104.
5. Ефимов С. А. Региональные аспекты изменения распределения населения Украины по национальным и языковым группам: 1989-2001 // Проблемы развития социологической теории. – К.: Институт социології НАН України, 2004. – С. 366-371.
6. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002.
7. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
8. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006.
9. Шульга Н. А. Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках – экспертный анализ: Материалы круглого стола / Фонд поддержки русской культуры в Украине: Науч. ред. Н. А. Шульга. – К., 2000. – С. 73-114.
10. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // <http://www.kniss.com.ua/bx/pdf/ing-etn.pdf>.
11. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.
12. Рогатин В. П. Регион как фактор электорального поведения: влияние административно-территориального деления Украины на результаты голосования в 2002-2006 гг. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та

майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 162-173.

13. Белецкий М. И., Толпыго А. К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины: по данным социологических опросов // ПОЛИС. – 1998. – № 4. – С. 74-89.
14. Макеєв С., Патракова А. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109-125.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // ПОЛИС. – 1994. – № 1. – С. 226-240.
16. Скотна Н. В. Українська регіональна розколота цивілізація: філософсько-історичний дискурс // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 99-108.
17. Серєда В. В. Аналіз зв'язку преференцій респондентів Львова і Донецька щодо національного минулого з їх соціально-демографічними характеристиками // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. Т. 2. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 252-257.
18. Серєда В. В. Стосунки Сходу та Заходу України: історичні ідентичності і націєструктуруючі процеси // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 183-195.
19. Кононов І. Ф. Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменение пространственных характеристик украинского общества // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 276-287.
20. Кривичко О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 3-22; 2002. – № 1. – С. 17-33.
21. Черниш Н., Маланчук О. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 254-260.
22. Сусак В. І. Регіональні особливості політичної культури українського суспільства: порівняльний аналіз міжпоколінських подібностей та відмінностей у політичних орієнтаціях населення Львова та Донецька // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 292-298.
23. Хобта С. В. Аксиологические предпосылки межрегиональной интеграции (случай Галичины и Донбасса) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 299-303.

24. Красько С. В. Схід і Захід України: особливості взаємодії в оцінках населення // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді та повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції – К., 2004. – С. 353-355.
25. Макев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. Бюлетень центру «Демократичні ініціативи». – 1996. – № 16. – С. 70-90.
26. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика: [Моногр.] / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, О. В. Радченко та ін.; За заг. ред. О. О. Дьоміна; Керівник авт. кол. В. В. Лісничий. – Х.: Вид-во Хар РІ УАДУ «Магістр», 2003.
27. Арель Д. Україна вибираєт Запад, но без Востока // Pro et Contra – 2005 – № 1(28). – С. 39-51.
28. Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів Ющенко та Януковича у виборчій кампанії 2004 р. // Політичний портрет України. – 2005. – С. 13-25.
29. Карасьов В. 1991/2004: дві революції й проблема української ідентичності // День. – 2005 – 9 серпня.
30. Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19-36.
31. Филиппова О. А. Украинская «региональность», политика идентичностей и поиски оснований консолидации // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 261-265.
32. Кисельов С., Сальникова А. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31-40.
33. Степаненко В. Етнос – демос – полис: этнополитические проблемы социетальной трансформации в Украине // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102-120.
34. Аза Л. Диференціюючий прояв етнічності // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 341-347.
35. Аза Л. Лінгво-етнічна неоднорідність у процесі національно-просторової ідентифікації // Українське суспільство 1994-2005. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 64-72.
36. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 38-45.
37. Тихонович В. Україна як суб'єктивна реальність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134-155.
38. Тихонович В. Співвітчизники: динаміка соціальних почувань // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 64-72.
39. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. – 1997. – № 7-8. – С. 47-55.
40. Рудницька Т. Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / За ред. М. О. Шульги. – К., 1999. – С. 623-646.
41. Рудницька Т. Росіяни у соціокультурному просторі України на початку XXI ст. // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 522-533.
42. Резнік О. Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 54-63.
43. Свєтух В. Національні меншини між державною політикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 93-104.
44. Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної самоідентифікації // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 92-98.
45. Шульга Н. А. Русская культура в Украине: кризисы идентичности // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы IV международной научно-практической конференции. – К., 2000. – С. 4-17.
46. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. Глава I: Русские Украины. – М.: Наука, 2001. – С. 35-135.
47. Хабермас Ю. Способны ли сложностные общества к формированию разумной идентичности? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999.
48. Кушнарєв Е. Новая украинская национальная идеология – час пробил // «2000». – 2006. – 18 августа; Кушнарєв Е. Национальная идеология Украины: как есть – и как надо, чтобы было // «2000». – 2006. – 21 января.
49. Арель Д. Спюкса «націоналізації» української держави // Сучасність – 1995. – № 12. – С. 102-103.
50. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаєва. Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 45-70.
51. Мотиль О. Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаєва. Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 30-44.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка етносоціологічного підходу до аналізу етнонаціональних процесів в Україні? Цілі та завдання такого аналізу?
2. Які альтернативні концепції націбуудівництва є предметом дискусії щодо доцільності їхнього застосування в Україні? Аргументуйте переваги етнічної та політичної моделей формування української нації.
3. Які особливості має етнонаціональна структура населення України, і яким чином ці особливості впливають на процес консолідації української нації?
4. Чим пояснюються існуючі відмінності щодо чисельності різних етнововних груп України, які надають матеріали переписів і соціологічні дані?
5. Які методичні прийоми (засоби) використовуються при соціологічних опитуваннях для встановлення мовної практики населення України?
6. Охарактеризуйте лінгво-етнічну структуру населення України та тенденції її змін.
7. Чим обумовлена регіональна диференціація населення України й які її головні ознаки?
8. Які регіональні відмінності найбільш значуще впливають на процес консолідації української нації?
9. Наведіть головні трактовки поняття «національна ідентичність» і аргументуйте, чому саме становлення загальнонаціональної ідентичності розглядається як головний критерій результативності процесу консолідації українського суспільства.
10. Що таке «політика ідентичностей»? Які механізми її реалізації? Яку спрямованість носить «політика ідентичностей» в Україні?
11. Які особливості ідентифікаційних практик характерні для населення України?
12. Які прогностичні сценарії можливих змін етнонаціональної ситуації в Україні пропонують вітчизняні та зарубіжні дослідники? Який з них особисто Вам здається найбільш ймовірним? Спробуйте аргументувати свою точку зору.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Навчальні та довідкові посібники

1. Арбеніна В. Л. Навчально-методичний посібник з курсу «Етносоціологія» (Для студентів соціологічних факультетів). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002.
2. Арутюнян Ю. В. Етносоціологія: Учебное пособие для вузов // Ю. В. Арутюнян, Л. И. Дробижева, А. А. Сусоколов. – М.: Аспект Пресс, 1998.
3. Євтух В. Б. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник // В. Б. Євтух, В. П. Троїцинський, К. Ю. Галушко та ін. – К.: Фенікс, 2003.
4. Сикевич З. В. Соціологія і психологія національних отношеній: Учебное пособие – СПб.: Изд-во Михайлова, 1999.
5. Структурні виміри сучасного суспільства. Курс лекцій / За ред. С. Макеєва. Лекція 3. Етнічна структура українського суспільства. – К., 2006. – С. 74-100.
6. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Вид. 3. Тема 10. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 255-293.
7. Етнічний довідник. У 3-х частинах. Ч. 1.: Поняття та терміни. – К., 1997.
8. Етнонаціональна структура українського суспільства // В. Б. Євтух, В. П. Троїцинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004.

Монографії, збірки праць і статті в наукових виданнях

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – К.: Критика, 2001.
2. Арбеніна В. Л. Состояние и тенденции развития межнациональных отношений в г. Харькове (по результатам социологических исследований 1989-2000 гг.) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2000. – № 492. – С. 128-139.
3. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Балибар Э., Валлерстайн И. / Пер. з англ. і франц. – М.: Логос-Альтера, Ессе Нотто, 2004.
4. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
5. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – К., 2004.
6. Гелднер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм. – М.: Праксис, 2002. – С. 146-200.
7. Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск: ДГУ, 1995.
8. Грицак Я. Страсти за націоналізмом. Историчні есеї. – К.: Критика, 2004.
9. Дробижева Л. М. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов / Л. М. Дробижева, А. Р. Аклаев, В. В. Коротеєва, Г. У. Солдагова – М., 1997.
10. Євтух В. Етносоціологія: перспективи застосування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2 – С. 21-25.
11. Євтух В. Б. Концепції етносоціального розвитку США і Канади: типологія, традиції, еволюція. – К.: Наукова думка, 1991.

12. Євтух В. Національні меншини між державною політикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 93-104.
13. Євтух В. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контекст. – К.: Стілос, 2001.
14. Здравомыслов А. Г. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм / А. Г. Здравомыслов, А. А. Пушнев // СОЦИС. – 2003. – № 3. – С. 20-50.
15. Идентичность и толерантность. Сб. статей / Под ред. Н. М. Лебедевой. – М., 2002.
16. Ильин В. И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ (1917 – 1996 г.г.). Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. Гл. 8: Этносоциальная и расовая стратификация. – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского университета, 1996. – С. 274-334.
17. Ильин В. И. Социальное неравенство. Лекция 13. Социальное конструирование этнических общностей. – М.: Ин-т социологии РАН, 2000.
18. Калхун К. Национализм / пер. А. Смирнова. – М.: Территория будущего, 2006. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»)
19. Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. Монографія. – К.: Либінь, 1999.
20. Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предубеждений) // Новый мир. – 1996. – № 9. – С. 187-205.
21. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.
22. Конструирование этничности: Этнические общины Санкт-Петербурга / Под ред. В. Воронкова и И. Освальд – СПб: Дмитрий Буланин, 1998.
23. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світгляд, 2004.
24. Коротеева В. В. Теория национализма в современных науках. – М.: Российский государственный гуманитарный ун-т, 1999.
25. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика // Сприяння поширенню толерантності у полі етнічному суспільстві / За ред. О. Майборода, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. – К.: Сврола ХХІ, 2000. – С. 72-93.
26. Кривницька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 3-22; 2002. – № 1. – С. 17-32.
27. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. Навч. посіб. / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Аза Л. – К.: ВПУ «Київський ун-т», 2003.
28. Межкультурний діалог: Лекції по проблемам міжетнічного та міжконфесійного взаємодіяння / Под ред М. Ю. Маргянова, В. А. Тишкова, Н. М. Лебедевой. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2003.
29. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред В. С. Малахова, В. А. Тишкова. – М., 2002.
30. Нагорна ЛІ. Національна ідентичність в Україні. – К.: ШЕНД, 2002.
31. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. / Пер. с англ. и нем. Л. Е. Персяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.
32. Националізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.
33. Національна ідентичність. Хрестоматія / Упор. Воропай Т. С. – Х.: Крок, 2002.
34. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: історичний досвід 1991-2000 років / Збірник. Відп. ред. І. Курас, О. Майборода. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2002.
35. Панина Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21-43.
36. Панина Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії і антисemitизму у сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26-45.
37. Паниотто В. Динаміка ксенофобії в Україні, 1994-2002 // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №3. – С. 74-92.
38. Прибыткова И. М. Межнациональные отношения и потенциальные конфликты в Украине // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Караїна, 2002. – С. 229-237.
39. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17-31.
40. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 1998.
41. Ребкало В. А. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Досвід, проблеми, перспективи / В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода – К.: Вид-во УАДУ, 1996.
42. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. Гл. 1: Русские в Украине. – М.: Наука, 2001. – С. 35-135.
43. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. Перекл. з англ. – К.: Основа, 1994.
44. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Перекл. з англ. – К.: «К. І. С.», 2004.
45. Социальная и культурная дистанция. Опыт многонациональной России / Ин-т этнологии и антропологии РАН. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998.
46. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. Розділ IV. Етнічна ідентичність: форми презентації та специфікації. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. – С. 201-236.
47. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Авт. проекта и отв. ред. Л. М. Дробжижева. – М.: Akademia, 2002.
48. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002.
49. Старосольський С. Теорія нації // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Том 210. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. – С. 162-324.

50. Степаненко В. Этнос – демос – полис: этнополитические проблемы социетальной трансформации в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102-120.
51. Тишков В. Этнология и политика. – М.: Наука, 2001.
52. Тишков В. А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003.
53. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003.
54. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаєва. Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 45-70.
55. Черниш Н. Проблема нації в працях українських соціологів на еміграції (20-30-х років ХХ ст.) // Харьковские социологические чтения-95. – Х., 1995. – С. 50-54.
56. Черниш Н. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри / Н. Черниш, О. Маланчук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 254-260.
57. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999.
58. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // <http://www.kiis.com.ua/txt/pdf/ling-ethn.pdf>.
59. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К.: Дух і Літера. – 2000.
60. Шульга Н. А. Адаптація и интеграция: необходимость дифференцированного подхода в отношении мигрантов, беженцев, репатриантов и насильственно перемещенных лиц // www.ccssu.cntime.ua/cntime/ac/2/2.8.html.
61. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002.
62. Шульга Н. А. Русская культура в Украине: кризисы идентичности // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы IV международной научно-практической конференции. – К., 2000. – С. 4-17.
63. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Арбеніна Віра Леонідівна

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерний набір Юдочкіна Н. І., Грібеннікова С. І.

Комп'ютерна верстка Аксьонова Н. В.

Макет обкладинки Дончик І. М.

Підписано до друку 2.04.07. Формат 60x84^{1/16}.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Умов. друк. арк. 18,37. Обл. вид. арк. 19,75.

Наклад 300 прим. Ціна договірна.

61077, Харків, майдан Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Організаційно-видавничий відділ НМЦ

Надруковано ФОП «Істрова І. В.»

61144, м. Харків, вул. Героїв праці, 79, кв. 137, тел. 362-01-52
Свідцтво про державну реєстрацію ВОО № 948011 від 03.11.03